

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ

**ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ ГІДНОСТІ
ДІТЕЙ ТА УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ
В ПОЗАУРОЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ
ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ
ЗАКЛАДІВ**

Методичний посібник

Кіровоград - 2014

УДК 378.015.31:17.022.1
ББК 74.200.5
В 54

Схвалено для використання у загальноосвітніх навчальних закладах Комісією з проблем виховання дітей та учнівської молоді Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України (протокол № 3 від 03 грудня 2013 р.; лист Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОН України № 14.1/12-Г-44 від 21 січня 2014 р.)

Рекомендовано вченою радою Інституту проблем виховання НАПН України (протокол № 9 від 28 жовтня 2013 р.)

Авторський колектив:

Чорна К. І., канд. пед. наук (керівник авторського колективу);
Шкільна І. М., науковий співробітник; **Журба К. О.**, канд. пед. наук;
Киричок В. А., канд. пед. наук; **Роговець О. В.**, мол. наук. співробітник;
Маруніна Г. Г., мол. наук. співробітник; **Назаренко Г. А.**, канд. пед. наук

Рецензенти:

Хомич Л. О. — д-р пед. наук, професор, заступник директора з науково-експериментальної роботи Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України;

Морін О. Л. — канд. пед. наук, старший науковий співробітник, завідувач лабораторії трудового виховання і профорієнтації Інституту проблем виховання НАПН України;

Барбазюк О. А. — директор науково-методичного центру управління освіти Солом'янської районної в місті Києві державної адміністрації.

В 54 **Виховання культури гідності дітей та учнівської молоді в позаурочній діяльності загальноосвітніх навчальних закладів** : методичний посібник / Під заг. ред. К. І. Чорної. — Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. — 260 с.
ISBN 978-966-189-302-2

У методичному посібнику розкрито зміст, сучасні форми та методи виховання культури гідності (особистої, людської та національної) дітей старшого дошкільного віку, молодших школярів, старших та молодших підлітків, старшокласників у позаурочній діяльності на засадах гуманістичної моралі та підготовки вчителів до виховання цього феномена.

Розрахований на спеціалістів різних галузей науки і практики: педагогів, психологів, студентів, батьків, наукових службовців, які за родом своїх занять займаються питаннями морального розвитку дітей, а також на всіх, хто не байдужий до проблем дітей в Україні.

УДК 378.015.31:17.022.1
ББК 74.200.5

ISBN 978-966-189-302-2

© Журба К. О., Киричок В. А., Маруніна Г. Г., Назаренко Г. А., Роговець О. В., Чорна К. І., Шкільна І. М., 2014
© ТОВ «Імекс-ЛТД», 2014

ЗМІСТ

Вступ	4
ЧОРНА К. І. ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ ГІДНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПОЗАУРОЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ	21
ШКІЛЬНА І. М. ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ ГІДНОСТІ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ У ПОЗАУРОЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	72
ЖУРБА К. О. ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ ГІДНОСТІ У МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ У ВЗАЄМОДІЇ СІМ'Ї І ШКОЛИ	108
КИРИЧОК В. А., РОГОВЕЦЬ О. В. ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ ГІДНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПОЗАУРОЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	157
МАРУНІНА Г. Г. ВИХОВАННЯ ОСНОВ КУЛЬТУРИ ГІДНОСТІ ДОШКІЛЬНИКІВ	228
НАЗАРЕНКО Г. А. ПІДГОТОВКА ПЕДАГОГІВ У СИСТЕМІ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ ДО ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ ГІДНОСТІ УЧНІВ	238
Література	254

ВСТУП

Проблема формування культури гідності зростаючої особистості в наш час набуває особливого значення. Не випадково народний спротив 2013 р. отримав назву революція гідності.

Розбудова в Україні суверенної незалежної правової демократичної соціальної держави, метою якої є піднесення української нації до найвищого для сучасної епохи рівня цивілізації, зобов'язує вітчизняну педагогіку виховати активного суб'єкта громадянського суспільства, який міг би відстояти та поліпшити і себе, і державу.

Становлення відкритого демократичного суспільства й правової держави в Україні передбачає заміну старих авторитарних зовнішніх способів регулювання поведінки людей на нові, внутрішні регулятори, орієнтовані на особистостей з більш високим рівнем гуманістичної моральності. Одним із таких регуляторів є почуття власної гідності, так як саме через нього здійснюється найбільш ефективний моральний спосіб корекції поведінки людини, яка добровільно у цілковитій відповідності, гармонії зі своїми почуттями й переконаннями здійснює вчинки, що відповідають моральним вимогам суспільства.

Вимагає становлення культури гідності особистості й прагнення України до євроінтеграції. Сучасне європейське співтовариство з досконалими для сьогодення соціокультурними стандартами та гуманістичними цінностями може задовольнити наші намагання лише за низки умов. Пріоритетними серед них є зміни, що передбачають встановлення прав людини, які є гарантією для збереження її гідності та честі. Таким чином, створюються зовнішні умови формування внутрішніх регуляторів поведінки зростаючої особистості. Та й хто поважатиме країну, в якій люди не можуть відстояти повагу до себе як з боку окремої особи, так і держави в цілому?

Окрім загальнодержавної зацікавленості у вихованні культури гідності дітей та учнівської молоді, не менш важливою є особистісна нагальна потреба народу України в створенні умов для вільного саморозвитку, реалізації своїх прав і свобод, поваги власної гідності. Останнє обумовлюється тим, що гідність була, є і завжди буде життєвою необхідністю, надцінністю і домінантною ознакою особистості. Це показник вищої моральної самосвідомості, до якої мусить піднятися мода людина. Особливого значення дана проблема набуває в епоху глобалізації. Вона характеризується зближенням націй, народів, держав, водночас загостренням конкуренції між ними та окремими громадянами; спільністю та інтеграційністю макроекономічних процесів й залежністю від них всіх держав світу; переходом людства від індустріальних до науково-інформаційних технологій. Створення єдиної світової інформаційної мережі, відносно доступніша можливість жити і працювати за кордоном сприяє порівнянню українцями свого становища з життям іноземців і ставленням до них в їх країнах. Так, кожен дев'ятий

українець за роки незалежності покинув рідну землю, щоб працювати в більш заможних державах. А це, як правило, батьки й матері дітей, що залишились на Батьківщині. Таким чином, наша молодь не лише із ЗМІ обізнана з тим, як у світі зміцнюється роль і значення Людини, особистості як активного і самостійного суб'єкта культурного прогресу, творця своєї долі. Відповідно зростає і загострюється розуміння українськими школярами людини як унікальної самоцінності, а звідси їх прагнення поваги до власної гідності, бажання бути не засобом збагачення олігархів, а метою, найвищою цінністю суспільства.

Однак в реальному житті діти вже з раннього дитинства бачать та відчувають різке розшарування суспільства на «вищих» і «нижчих», панування й зневагу одних над іншими, приниження «надлюдьми» гідності бідних, масове страждання і тотальне «вбивство» людяності. Вона проявляється в небаченому поширенні алкоголізму, наркоманії, СНІДу, туберкульозу, психічних захворювань, суїциду, проституції, злочинності й веде до деградації значної кількості населення.

Шкільна молодь розуміє, що український народ внаслідок непрофесійного керівництва державою стрімко наближається не до євроцивілізації, а до «пастки бідності» — жалюгідного становища людей в бананових республіках. У той же час Україна стає сировинним придатком Заходу та більш розвинених держав, що не піднімає її авторитет на міжнародній арені. Там цінуються висока продуктивність праці й гарантії прав людини. Протилежний стан у нас ніяк не сприяє ні утвердженню свободи, ні самореалізації сутнісних сил зростаючої особистості, ні поваги її прав та гідності. Втім, ще в 1996 році в ст. 3 Конституції України задекларовано, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. В ст. 21 наголошено, що усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. В ст. 28 записано, що кожен має право на повагу його гідності.

Безперечно, така невідповідність між Основним законом України і реальним життям негативно впливає на розвиток життєвого оптимізму підростаючого покоління, його віру, що в найближчому майбутньому Батьківщина процвітатиме, а її громадяни житимуть достойно, не стимулює мотивацію до навчання, а згодом до чесної праці, яка має бути важливим чинником ціннісного ставлення до себе та інших. При цьому справедливо відмітити, що гідність не завжди залежить від матеріального стану людини. Про це свідчить й українське прислів'я: «Ми — бідні, але гонорові». Однак це скоріше виняток із загального правила.

Сьогодні можна констатувати, що наше суспільство не є інститутом для формування повноцінної особистості, а сім'я опинилась в ситуації боротьби за існування. Усвідомлюючи це, українська педагогічна наука і практика мають так переосмислити та засвоїти позитивний досвід людства, щоб, не втративши своїх історичних надбань та національної специфіки, надолужити прогаєне у безпрецедентній прогресії. Зокрема,

так стимулювати у школярів рівень самопізнання свого внутрішнього світу, щоб використати для саморозвитку та самореалізації своїх сутнісних сил власні психологічні ресурси. Це має сприяти появі з рядів молодшої генерації справжнього лідера нації, який зможе відстоювати національні інтереси, забезпечити продукування прогресивних ідей та їх реалізацію. Врешті-решт український народ стане жити достойно, а Україна здійснить давноочікуваний цивілізаційний стрибок. А інакше навіщо виховання, яке не пропонує засобів для поліпшення життя?

Це знайшло своє підтвердження у Державній національній програмі «Освіта» («Україна XXI століття»), Законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Концепції виховання особистості в умовах розвитку української державності», «Концепції гуманістичного виховання дітей та учнівської молоді».

Закладена в даних документах методологія виховання надає пріоритет розвиненій особистості, її самовизначенню, самореалізації, ідентифікації із загальнолюдськими і національними цінностями, відповідає міжнародній стратегії розвитку освіти та унеможливорює заперечення прав дитини, закріплених у відповідній Конвенції ООН. Це актуалізувало переосмислення мети морального становлення підростаючого покоління з позицій демократизації і гуманізації суспільного життя та реального визнання прав і свобод людини.

У глобальному світовому суспільстві молодь не повинна втрачати свою людську гідність, індивідуальність, глибоке відчуття єдності з українським народом, повагу до його духовних, моральних і культурних надбань. Незалежно від свого етнічного походження та світогляду учень має отримати змогу дізнатися про духовне коріння української нації, моральні цінності й традиції інших етносів, які складають єдиний народ України. Це сприятиме взаємному порозумінню, консолідації українського народу, вихованню культури власної і національної гідності.

У центрі виховного процесу реально має постати людина як найвища цінність. Свобода вибору особистісної позиції в межах існуючої культури, що надається підростаючому поколінню, має виступати альтернативою тоталітарній соціальній установці. Тому пріоритетним напрямом виховання стає формування системи ціннісного ставлення особистості до оточуючого соціального і природного довкілля та самої себе, до своєї людської, власної і національної гідності.

Однак проблему виховання культури гідності у сьогоденнішніх школярів поглиблює ряд суперечностей:

- між декларованими Конституцією України положеннями про те, що людина, її життя, здоров'я, честь і гідність є найвищою соціальною цінністю та кожен має право на повагу його гідності й реальним життям громадян, де ці положення здебільшого не виконуються;

- між потребами суспільства в заміні старих зовнішніх способів регулювання поведінки людей на нові, внутрішні регулятори, орієнтовані на особистостей з більш високим рівнем гуманістичної моральності, культури гідності та домінуванням у педагогічній практиці методів авторитарної педагогіки;
- між потребами зростаючої особистості в повазі її прав і гідності та ставленням багатьох педагогів до учня як до об'єкта виховання;
- між потребою вчителів реалізувати на практиці особистісно орієнтований підхід до виховання культури гідності учнів та недостатнім науково-методичним забезпеченням;
- між потребою виховувати культуру гідності в умовах сім'ї і не-підготовленістю батьків.

Аналіз літературних джерел показав, що гідність — поняття конкретно-історичне. На кожному етапі розвитку людського суспільства воно мало особливі сутнісні характеристики. Філософсько-етичне підґрунтя даного поняття знайшло своє відображення в працях різних періодів і народів.

Витоки розуміння проблеми гідності беруть свій початок в Античності. Аристотель, Платон, Протагор, Цицерон, Сократ пов'язували гідність особистості з виваженими судженнями, правильними вчинками, законслухняністю. В їх працях знаходимо врахування індивідуальних особливостей та особистісних цінностей у вихованні.

Саме в епоху Античності людина була вперше проголошена «мірою всіх речей» (Протагор) і розглядалась як вище творіння природи. Сократ стверджував, що пізнати світ людина може тільки пізнавши себе, свою душу, свої дії та вчинки. Він пов'язував гідність людини з розвитком її моральної самосвідомості.

Для Аристотеля почуття власної гідності означало ставлення людини до інших. Він підкреслював, що хто зважає на інших, але ні перед ким не принижується, а з людьми гідними тримається належним чином, той гордий.

Природно, що античні філософи гідністю наділяли лише вільних патрициїв і не розповсюджували цю якість на рабів.

В епоху Відродження гідність займала центральне місце у гуманістичній етиці, розглядаючи кожну особистість як мікрокосм, у якому знаходить відображення макрокосм (універсум) [56].

Ідея людської гідності як найвищої цінності і призначення людини піднімалася гуманістами XIV-XVIII ст. (Браччоліні, П. Міранделла, Петрарка, Ж.-Ж. Руссо, І. Фіхте), які проголошували цінність людини незалежно від її соціального статусу [2]. «Гідність не можна втратити через низьке походження, її можна заслужити своїм життям» [28].

Засновники філософії екзистенціалізму А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, С. К'єркегор продовжили вивчення природи людини, її гідності через свободу волі. Як основа гідності розглядалась не тільки свобода волі,

а й свобода вибору, свобода думок. Гідність людини за С. К'єркегором утілюється у виборі нею свого унікального та неповторного «Я».

А. Камю вважав реалізацію людської гідності через непримиренність людини і її розуму до реального світу.

Західноєвропейські теоретики проблеми гідності (П. Бурдьє, Дж. Кемпбел, Л. Ладірі, Дж. Перістіані) досліджували гідність в аспекті соціальної антропології.

Гідність людини розглядалася як здатність протистояти природним умовам, які не можуть зламати чи розчавити особистість. Саме таку думку розвивали просвітителі XVIII ст., які пов'язували гідність людини із забезпеченням її природних прав, а свободу як умову збереження і розвитку почуття власної гідності [76].

Особливе значення для розуміння категорії гідності мають теоретичні розробки І. Канта. Визнання цінності і високого призначення людини незалежно від її станової належності, соціального походження, раси, нації — основа трактування категорії гідності великого мислителя [37].

І. Кант виступав з вимогою поважати гідність людини і стверджував, що людина повинна бути не засобом, а лише метою. З розумності людини бере свій початок гідність як особлива особистісна значуща цінність. На думку І. Канта, людина реалізує свою природжену здатність до автономії в ноуменальному світі завдяки гідності. Здатність жити за моральним законом — піднімає людину над тваринним світом і сліпою природою. Кожна людина має відчувати, чи достойна вона людського ставлення, а також володіти самоповагою, визнавати свій високий статус буття.

Згідно з вченням І. Канта, гідність — родова якість розумних істот, що належать до роду людського. Великий філософ вважав, що гідність є внутрішньою безвідносною цінністю, а те, чому притаманна гідність, — вище будь-якої ціни. На його думку, це може бути лише людина, оскільки тільки вона здатна мати гідність. Згідно з принципом самоцінності кожної особистості, сформульованого І. Кантом, вона визнається найвищою цінністю, та «не повинна приноситись у жертву навіть в ім'я блага усього суспільства».

І. Кант поставив гідність у центр свого етичного вчення і саме в контексті визнання гідності абсолютною цінністю вивів свої моральні правила.

До критеріїв гідності людини, визначених західною філософською традицією, можна віднести: моральність людини (включаючи спрямованість на пріоритет інтересів іншої людини над власними); розумність людини і свобода формування суджень (в тому числі моральних); особистісна відповідальність (за конкретний моральний вибір і своє життя в цілому); свобода і відповідальність за створення свого «Я», самовдосконалення і вольове управління собою.

Східнохристиянська традиція пов'язувала гідність людини в першу чергу із самозреченням, служінням вищому і вірою в Бога. З точки зору

філософів, які досліджували проблему гідності з позицій діалектичного матеріалізму, людська гідність виникає і існує лише в суспільстві, знаходячи свою реалізацію через систему соціальних відносин, становлення гідності людини пов'язується з розвитком моралі (А. Гусейнов, О. Дробницький).

У радянський час уявлення про гідність виявляє класовий характер: людина для соціалістичного суспільства — творець, який працює на користь суспільства; праця і відповідність суспільним нормам — головні критерії оцінювання гідності.

Сучасний історичний етап потребував зміни ставлення до особистості як до гвинтика соціального процесу, притаманного радянській епосі, перегляду переорієнтації виховання з держави на людину. Проблема гідності сьогодні розглядається як правова, філософська, етична, психологічна, психотерапевтична, педагогічна категорія. Відповідно відбулась диференціація цього поняття.

У сучасному «Філософському енциклопедичному словнику», у статті В. Нестеренка, гідність вважається однією з основних позитивних ознак людини як особистості; мірою ствердження в людині особистісних начал. Психологічно постає як належний рівень самооцінки і дійовий механізм самоконтролю, що спирається на чітке розрізнення особою припустимого для неї і неприпустимого. Як етична категорія гідність позначає загальнообов'язкове визнання самоцінності людини, її здатності і доконечної потреби бути моральним суб'єктом. Відповідно до різних модальностей людського буття розрізняють особисту гідність, жіночу чи чоловічу гідність, професійну гідність, національну гідність, гідність громадянина, людську гідність. В структурі особистості і в практичній поведінці гідність реалізується через такі чесноти, як благородство, скромність, відповідальність, критичність і вимогливість до себе та інших тощо. Умовою формування і підтвердження гідності є потреба в повазі з боку інших людей (гідним є те, що гідне поваги). Тому співвідносним щодо гідності моральним феноменом виступає честь як безпосередній моральний вияв позитивної громадської оцінки особистості.

У філософському словнику за редакцією І. Фролова (1987 р.) поняття гідності характеризується як категорія етики, що відображає моральне ставлення людини до самої себе і суспільства до індивіда. Усвідомлення власної гідності є формою самоконтролю особистості, на якій базується вимогливість індивіда до себе (коли суспільні вимоги набувають ознак особистих (чинити так, щоб не принизити своєї гідності)). Гідність особистості регулює також ставлення до неї найближчого оточення і суспільства загалом, диктуючи повагу до особистості, визнання її прав тощо [94].

У словнику з етики за редакцією І. Кона зазначається, що, з одного боку, усвідомлення людиною власної гідності є формою самосвідомості і самоконтролю особистості, на ньому базується вимогливість до себе.

Утвердження і підтримання своєї гідності передбачає здійснення моральних вчинків. Розуміння власної гідності поряд із совістю і честю є одним зі способів усвідомлення відповідальності перед собою як особистістю. З другого боку, гідність особистості вимагає і від інших людей поваги, визнання відповідних прав.

Психолог Рибалка В.В. виокремлює такі види гідності:

- національна;
- соціальна;
- рольова гідність громадянина, громадського діяча, політика, керівника, менеджера;
- особистісна, індивідуальна;
- професійна честь і гідність робітника, лікаря;
- гендерна — чоловіка і жінки, сина і доньки;
- вікова: дитини, юнака, молоді і дорослої людини, пенсіонера, довгожителя;
- справжня і псевдогідність, негідність і безчестя;
- відкрита і прихована, демонстративна і замаскована;
- відносна й абсолютна [70, с. 46].

На наш погляд, це досить розгалужене трактування видів гідності чітко не виокремлює людську гідність та особистісну, а подекуди дублює риси професійної та соціальної гідності.

Санкт-Петербурзький психотерапевт В. Гарбузов у монографії «Інстинкт і доля людини» (2006 р.) серед 8 базових інстинктів (свободи, агресивності, домінування, самозбереження, продовження роду, збереження гідності, альтруїзму, сексуальності) визначав тільки два — альтруїзм і збереження гідності, як такі, що характеризують духовну сутність людини. Він наголошував, що «без збереження гідності людина — не особистість».

Інстинкт збереження гідності — найвищий інстинкт розвитку «Я». Його можна назвати «інстинктом благородства». Гідність і свобода — базові цінності людини. Втрата гідності може призвести до хвороб. Вона ж дає людині можливість вистояти, вижити в нелюдських умовах (тюрмах, концтаборах).

З точки зору сучасного права **людська гідність** виражає уявлення про безумовну цінність кожної людини. Право на гідність є невід'ємним правом кожної людини. Воно зафіксовано у міжнародних документах, зокрема у «Загальній декларації прав людини», прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН і ратифікованій Україною. Визнання гідності кожної людини впливає з принципу гідності всіх людей, прав на повагу безвідносно до соціального статусу, віку, професії, етнічних і реальних чеснот. Таке визнання є неодмінною передумовою моральних відносин між людьми. Визнання суспільством людської гідності розглядається вченими як кредит, наданий людині для її самореалізації та морального вдосконалення.

У словнику-довіднику для соціальних педагогів і соціальних працівників за редакцією А. Й. Капської розрізняється громадянська і людська гідність, де:

- *громадянська гідність* — поняття моральної свідомості, що відбиває розуміння і реалізацію людиною своїх основних прав і обов'язків перед суспільством і передбачає глибоке розуміння людиною соціального змісту і наслідків своєї професійної діяльності;
- *людська гідність* — етичне і психологічне поняття, в якому фіксується уявлення про цінність людини як особистості; категорія соціальної психології, що означає ставлення до самої себе (на основі адекватної самооцінки) і ставлення до неї інших людей; поняття моральної свідомості, в якому втілені уявлення про цінність людини як моральної особи; категорія етики, що визначає особливе моральне ставлення до неї суспільства, де визначається цінність власної гідності.

Отже, **людська гідність** означає значущість індивіда як людини, представника людства, незалежно від її належності до тієї чи іншої соціальної спільноти та становища в суспільстві.

О. Вейнінгер, Б. Паскаль, Е. Фромм справедливо вважали основою людської гідності і чинником її розвитку почуття любові до самого себе та інших людей, оскільки любов до себе характеризує і здатність любити інших. Любов неможлива без турботи і поваги до гідності і поваги до оточуючих.

Людська гідність через систему соціальних зв'язків є вихідною у взаємовідносинах між людьми і знаходить своє безпосереднє відображення у гідності кожної людини — **особистісній гідності**.

Проблема почуття власної гідності у психологічній та філософській літературі розкривалась у таких аспектах: гідність і сенс життя, загальнолюдські цінності (Є. Трубецкой, Г. Тульчинський); гідність та відповідальність (М. Бердяєв, О. Вейнінгер); гідність як самоцінність (Г. Банделадзе, І. Кант); гідність і самоповага (Л. Виготський, І. Кон, В. Столін, І. Чеснокова та ін.).

Наукову цінність для нашого дослідження представляють роботи сучасних психологів, присвячених дослідженню самосвідомості (О. Кононко, І. Чеснокова, В. Століна), самоповаги, самооцінки і Я-концепції (Т. Шибутані, В. Куніцина), саморегуляції моральної поведінки особистості (С. Рубінштейн, В. Чудновський, В. Братусь та ін.), культурологічних та аксіпсихологічних аспектів проблеми честі і гідності особистості (В. Рибалка).

Вітчизняні та зарубіжні психологи (В. Мясіщев, Л. Божович, С. Рубінштейн; Б. Ананьєв, І. Чеснокова; І. Кон, В. Столін; Карл Роджерс, Р. Бернс та ін.) вказували на взаємозв'язок та важливість ролі самоставлення, у формуванні гідності особистості.

Зокрема, О.Л. Кононко підкреслювала, що особистість з почуттям власної гідності має здатність підтримувати своє повноцінне буття, розраховувати на себе, брати до уваги свій природний потенціал, заявляти про себе іншим людям, відстоювати свої права, докласти зусиль для власного благополуччя. Науковець зазначала, що така особистість:

- оптимістично ставиться до власних можливостей, довіряє собі, за умови відсутності поряд дорослого покладається на власні сили;
- володіє адекватними засобами допомоги та підтримки себе у складних ситуаціях, конструктивно діє у нових умовах;
- як правило, поводить себе по відношенню до себе та інших чесно і правдиво;
- цікавиться собою: спостерігає, аналізує свої дії, досягнення, вчинки; придивляється до зовнішності, запитує про внутрішнє життя;
- схвалює себе за певні здобутки, поважає за позитивні якості, вчинки, високі досягнення у певних сферах життєдіяльності;
- знає, що їй вдається краще, а що — гірше;
- має уявлення про те, що не може бути бездоганною й успішною в усьому;
- покладається не лише на оцінки авторитетних людей, але й на реальні кількісно-якісні показники результату своєї діяльності, довіряє власній самооцінці;
- здатна поводитися совісно за відсутності контролю дорослого та його стимулюючих впливів [43].

Аналіз філософської і психологічної літератури та практики показав, що найбільш нерозвиненим і в той же час значимим типом гідності є національна гідність дітей та шкільної молоді. Адже, становлення громадянського суспільства в Україні можливе лише за умови трансформації етнічних спільнот у спільноту політичну, об'єднану спільними цінностями та пріоритетами, тобто політичну націю. Вона не є самоціллю, а засобом для мобілізації народу заради досягнення більшої мети: відстояти незалежність, поліпшити добробут людей, зробити цивілізаційний стрибок. Іншими словами, нація — це пружина у механізмі. Від міцності та пружності матеріалу, з якого вона зроблена, залежить надійність і продуктивність роботи даного механізму. Цим матеріалом є наші цінності: те, що для нас дороге, що ми готові відстоювати. Як показав світовий досвід, найзаможніше живуть ті суспільства, які мають секулярні (світські цінності) й зорієнтовані на самовираження, найгірше ті, що сповідують лише традиційні цінності, не відкриті до прогресивних ціннісних орієнтацій сучасності та дбають про виживання. Цінності змінюються дуже повільно. Тому в нас домінують цінності закритого суспільства, яке не готове до змін. Якщо ж ми прагнемо прогресивного поступу, то маємо дбати про зміну цінностей, які не відповідають вимо-

гам сучасної цивілізації. І тут нація як об'єкт змін може привести нас до якісно-нового життя. Однією з провідних передумов цивілізаційного поступу України є розвиток базової цінності підростаючого покоління — національної гідності. Відповідно національна гідність, толерантність та взаємоповага між представниками різних культур, які присутні в сучасному українському суспільстві, є основою успішної співпраці у різних соціальних групах: школі, сім'ї, родині, місцевій громаді, трудових колективах, громадських організаціях тощо.

Виходячи з цього, важливо розробити методики формування таких **видів гідності** дітей та учнівської молоді:

- людська гідність (правовий аспект) — Я — дитина, людина, європеець, представник людства;
- особистісна, власна гідність — Я — учень, гуманіст, майбутній спеціаліст, нащадок і продовжувач славного роду;
- національна гідність — Я — українець, творець себе і держави, нації.

Реалізації поставлених завдань сприятиме найновітніша концепція, яка втілює демократичні, гуманістичні ідеї стосовно формування, розвитку особистості, становлення її гідності — цілісна сучасна теорія особистісно орієнтованого виховання І. Д. Беха. Вона є альтернативою директивній авторитарній педагогіці. Її автор обґрунтував психолого-педагогічні умови, які є основою реалізації особистісно орієнтованого виховання шляхом створення новітніх виховних технологій. В першу чергу — це «формування у суб'єкта здібності і бажання усвідомлювати і вдосконалювати себе як особистість, найвищу соціальну цінність», «культивування у вихованця цінності іншої людини», «культивування у вихованця досвіду свободи приймати особисті рішення, відповідати за них», що є основою культури гідності.

У статті «Почуття гідності у духовному розвитку особистості» І. Д. Бех визначає гідність як надцінність, основу духовної свободи, усвідомлення і переживання особистістю самої себе у сукупності морально-духовних характеристик, що викликають повагу оточення. Він наголошує, що благородна ідея про людину як найвищу цінність, яка плекалася протягом досить тривалого часу, може реалізуватися лише в практичному утвердженні культури гідності. Життя особистості в культурі гідності, або її духовне життя, означає, що засвоювана нею *мораль доброчинності* у відповідній системі морально-духовних цінностей стає змістовною основою гідності як інтегральної її цінності. По-іншому йдеться про особистісну гідність людини як регулятор її поведінки, про життя за законом гідності. Тут гідність має виступити *надцінністю* як морально-духовне утворення вищого порядку; у цьому сенсі всі інші цінності доцільно вважати у різному ступені конкретними. Гідність як надцінність причетна до формування кожної конкретної цінності, оскільки смисл останньої пов'язується з гідністю як надмотивом.

Відданість цінності гідності означає, що вона дає головні орієнтири напрямку життя для тих, хто її обрав. Особистість, для якої гідність виступила надцінністю, виносить судження щодо себе, виходячи зі ступеня досягнення цього морально-духовного утворення.

Гідність як надцінність є домінантною ознакою особистості. У такому статусі гідність доцільно трактувати як показник вищої моральної самосвідомості, до якої мусить піднятися особистість.

Цей феномен не лише оцінюється вище від інших цінностей, а може у деяких випадках ставити під сумнів і заперечувати інші цінності. Нова моральна траєкторія, що пов'язується з етикою гідності, утверджується шляхом переоцінки існуючих цінностей.

Людина культури гідності — це самодостатня особистість: вона покладається лише на себе, на свій внутрішній покликання, а не на інших, не на те, що вони думають про неї, чого від неї очікують, чим захоплюються в ній чи що в ній зневажають, за що винагороджують чи карають. Воля такої людини вільна від спотворень залежністю від інших та їхніх намірів, вона цілісна, вільна й незалежна.

Концепція культури гідності постулює свідомість й самосвідомість як психологічне джерело цього почуття, а його носія — як раціонального діяча. Тому основним критерієм сформованості суб'єкта культури гідності має бути його психологічна готовність до раціонального вчинку. Саме так має бути організоване життя людей в культурі гідності: *бути працюючими та раціональними в задоволенні власних потреб — цінностей, і через особистісне удосконалення, яке з цього випливає, допомагати задовольняти розумні потреби інших* [9].

Концептуальні засади виховання почуття гідності, розроблені І. Д. Бехом, стали для нас науковим підґрунтям для визначення ключового для нашого дослідження поняття «культура гідності зростаючої особистості». Розкриваючи сутність даного феномена, ми виходили з того, що культура гідності людини значною мірою залежить від сучасного розвитку права й етичної культури. Це відповідає базовому розумінню культури особистості як гармонії знань, умінь і ставлень. Знання й уміння опосередковують ставлення. Ставлення — це реальний дійсний зв'язок, який встановлює людина з суб'єктами і об'єктами оточуючої дійсності в своїй свідомості. Це зв'язок «Я — Я», «Я — Ти», «Я — суспільство, нація». Показниками ставлення особистості є її якості, які опосередковано несуть в собі значиме для людей — цінність. Оскільки саме визнання людини найвищою цінністю, а її прав пріоритетними, характеризує найвищий рівень досягнення сучасної цивілізації, ми дійшли висновку, що **культура гідності особистості — це ціннісне ставлення до себе та до інших**.

Теоретичні ідеї І. Д. Бека стали для нашого дослідження методологічною основою для продовження розробки та апробації змісту, форм і методів й пошуків резервів підвищення ефективності процесу вихован-

ня культури гідності зростаючої особистості. Для успіху такого пошуку в педагогічній науці сталися серйозні передумови.

У вітчизняній педагогіці проблема виховання гідності у дітей висвітлювалась у роботах А. С. Макаренка, В. О. Сухомлинського, О. А. Захаренка, І. О. Синиці, С. В. Удовицької, Н. В. Чиренко, Ю. Є. Зайцевої; в зарубіжній — Д. Дьюї, Я. Корчака, М. Монтесорі, С. Френе. Так, повість А. С. Макаренка «Честь» (1937-1938 рр.), в якій розкривається суть понять «честь» і «гідність», можна вважати своєрідним педагогічним громадянським підсумком життя визначного педагога, певним програмним розумінням ним перспективи розвитку суспільства. А. С. Макаренко проголошує «якомога більше вимогливості до людини і якомога більше поваги до неї».

У той же час видатний польський педагог Я. Корчак висуває своє принципове положення «Про право дитини на повагу». Так як і для А. С. Макаренка повість «Честь», програмним став для Я. Корчака його останній твір «Слава». В основі сюжету цієї роботи створення дітьми «Союзу лицарів честі» — зі спеціальним уставом і обов'язковим його виконанням. Тут червоною ниткою проходить головна думка педагогіки Я. Корчака — «Дитина рівна нам — цінна — людина!» [47].

Видатний український педагог В. О. Сухомлинський звертав увагу на те, що почуття власної гідності має стати помітним у життєдіяльності людини, бо «гідність — це мудра влада тримати себе в руках. Благородство людської особистості виявляється в тому, наскільки мудро і тонко ти зумів визначити, що гідне й що негідне. Гідне повинно стати самою суттю твоєї духовної культури, негідне нехай викликає в тебе презирство й огиду» [85, Т.4, с. 387].

У статті «Людина — найвища цінність» В. О. Сухомлинський запропонував наступні методи піднесення особистості, її честі та гідності: всебічний (розумовий, моральний, патріотичний, альтруїстичний, трудовий, естетичний, емоційно-почуттєвий, фізичний) розвиток, любов до неї та її щастя. В своїй «азбуці моральних заповідей» педагог зазначав, що «повага до людської гідності та виховання самоповаги є сферою педагогічної творчості».

В. О. Сухомлинський справедливо вважав, що умовою морального прогресу суспільства і запорукою формування шляхетності особистості є високоморальні, гуманні вчинки, які свідчать про повагу до людської гідності [85, Т.1, с. 295]. Демонструючи вихованцеві велич і красу моральної поведінки та нищість аморальних вчинків, педагог залишав їм право на вибір. Об'єктом його впливів була тонка сфера емоцій, почуттів, переживань та думок учнів. Він вчив дітей замислюватись над власними вчинками, думати про себе, самостійно робити правильний моральний вибір.

С. В. Удовицька розглядає гідність як «складне інтегративне особистісне утворення, яке характеризується цілісним самоствердженням на основі рефлексійно-емоційної настанови на повагу до іншої люди-

ни і самоповагу. Вона є умовою виховання духовного потенціалу особистості, що дозволяє їй нормативно діяти у різноманітних соціальних ситуаціях. Гідність стимулює свідому саморегуляцію та самовиховання» [90]. На думку педагога ефективними педагогічними умовами виховання гідності молодших підлітків загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності є діалогічна взаємодія педагогів і батьків, оптимізація відповідних форм і методів, відповідна підготовка педагогів та перебування оцінної діяльності педагогів тощо.

У розробленій російським педагогом Г.В. Кравченком програмі «Гідність, самоповага і відповідальність особистості» зазначається, що гідність людини формується у процесі освіти тільки *на основі гуманізму*. У цьому контексті автор розглядає гуманізацію як імператив виживання людства. Запропонована Г.В. Кравченко програма враховує зміст навчальних предметів з 1 по 11 клас; підвищення рівня фахового рівня (науково-практичні конференції, методичні семінари, ігрова діяльність; організація позаурочної діяльності (гуртки, факультативи); робота з батьками (семінари, лекторії, психолого-педагогічні консультації, доручення до дитячих свят і заходів, виставок, конкурсів, театралізацій тощо [49].

Ю. Зайцева наголошує, що почуття власної гідності як особистісна диспозиція відображає стійку схильність людини у своїй поведінці реалізовувати відношення до себе та до іншої людини як до безумовної цінності. Дослідниця вважає, що почуття власної гідності як феномен самосвідомості здійснює саморегуляцію поведінки людини відповідно до рівня усвідомлення та переживання безумовної цінності людини. Таким чином, одним із основних критеріїв почуття власної гідності вона виводить реалістичний образ «Я», який включає в себе орієнтацію у своїх чеснотах і вадах, усвідомлення людиною своєї моральної цінності, значимості та цінності інших та її вміння покладатися на власний досвід.

Для нашого дослідження цінними є дисертаційні роботи І. А. Кузнецова, О. Чуб, О. Шишмакової, присвячені розкриттю аспектів феномена почуття гідності особистості у різних вікових категорій школярів.

О. Шишмакова визначає почуття власної гідності «як усвідомлене почуття», яке слугує не тільки моральній саморегуляції особистості, але і її саморозвитку в цілому. До педагогічних умов формування «почуття власної гідності» О. Шишмакова відносить розвиток почуття власної значущості, впевненості та самоцінності. Серед педагогічних умов вона називає: насичення педагогічного процесу діалогічною взаємодією, перебудову оцінної діяльності, підвищення фасилітаційної компетентності вчителів (безоцінне прийняття, емпатійне розуміння, щирість, відкритість вчителя учню). «Гідність» розглядається як складне інтегративне особистісне утворення, яке забезпечує саморозвиток людини і поступове досягнення нею значних результатів у сфері інтелектуальних досягнень, особистісного і духовного росту. Вона впливає на саморозвиток шляхом активізації самопізнання, усвідомленої саморегуляції, праг-

нення до самовизначення і самореалізації. Враховуючи вікові особистісні новоутворення дитини, процес морального виховання слід розпочинати з першого року її навчання у школі, при цьому слід спиратись на здобутий особистістю морально-духовний фундамент в дошкільці та в сім'ї.

У кандидатській дисертації О.І. Чуб визначає такі основні компоненти гідності: ціннісний образ Іншого, образ мого «Я», образ Людини як такої і образ людства.

У пошуках засобів виховання культури гідності в сучасній школі педагогічна практика починає орієнтуватись на самоцінність людської особистості школяра, її внутрішні ресурси і саморозвиток. Пріоритетом шкільного виховання стає створення і забезпечення умов, які сприяють повноцінному особистісному розвитку кожної дитини.

Однак попереднє вивчення стану сформованості моральності показало, що в шкільній практиці все ще спостерігається стандартизація виховного процесу, зберігаються застарілі способи передачі ціннісного ставлення до світу в готовому вигляді, відбувається підміна гуманістичної педагогіки випадковим набором виховних заходів, що перешкоджають розгортанню процесу сходження самої особистості на шляху від абстрактного до конкретного. Школа здебільшого не зуміла подолати авторитаризм, кардинально змінити філософію та ідеологію виховання, повернутись до інтересів особистості, її прав та гідності.

Оскільки повага людської гідності в сучасному суспільстві носить переважно декларативний характер, вона, як і гуманістична культура, залишається для більшості учнів абстрактною, особистісно неприйнятною. А норму завжди встановлює авторитет, який стоїть над індивідом. Часто учень не розглядається як найбільша соціальна цінність, суб'єкт соціального життя, саморозвитку і самовизначення.

У практиці виховної роботи з дітьми вчителями більше уваги приділяється аналізу негативних вчинків, тоді як позитивне частіше не помічається, недооцінюється. В різних ситуаціях взаємодії, коли учні виявляють негативну поведінку, деякі педагоги на перший план ставлять погрозу, покарання, що не сприяє розвитку поваги до дитини. Непрямі виховні засоби (умовляння, натяк, усмішка, гумор) і опосередковані засоби (через учнівський актив, громадську думку, неформальних лідерів) використовуються педагогами рідко.

Недооцінюється роль емоцій у загальній системі засвоєння моральних принципів, не використовуються в достатній мірі етично цінні ситуації, соціально цінна і особисто значима діяльність, спрямована на турботу про інших людей, про державу. В результаті в дітей не завжди є можливість реалізувати свої знання в поведінці та вчинках, в них не розвиваються соціальні емоції співпереживання, співчуття, гордості за успіхи інших, а головне, не формується позитивний образ «Я» та психологічна готовність визнавати цінність іншої людини, з повагою ставитись до її прав, долати егоцентризм.

Далеко не кожен вихователь спроможний побачити себе очима дітей, знайти своє місце у вирішенні насущного завдання України — виховання моральної культури, що є основою гідності підростаючого покоління. Не кожен розуміє, що розбудова держави вимагає масової творчості. Відтак завдання педагога — будити, доброзичливо підтримувати активних, з нестандартним мисленням та почуттям власної гідності учнів.

Методологічну основу дослідження складають: Загальна Декларація прав людини, Міжнародні конвенції про права дитини, про знищення усіх форм расової дискримінації, дискримінації щодо жінок; Конституція України (ст. 3, ст. 21, ст. 28); філософські вчення про гуманістичну мораль, що ґрунтується на визнанні людини найвищою цінністю (Е. Фром); філософські положення про сутність гідності та її види (Г. Банзеладзе, Б. Бердяєв, І. Кант, С. К'єркегор, Ф. Ніцше, Ж.-Ж. Руссо, Ж.-П. Сартр, С. Франк, А. Шопенгауер та ін.); психологічні положення про сутність та закономірність розвитку особистості, про потенційні властивості людини бути суб'єктом власного життя (Д. Ельконін, Г. Костюк, А. Маслоу, К. Роджерс, Л. Божович, О. Петровський, С. Рубінштейн та ін.); про почуття гідності у духовному розвитку особистості (І. Бех); педагогічні умови, шляхи і засоби виховання гідності особистості (Ш. Амонашвілі, С. Лисенкова, А. Макаренко, В. Сухомлинський, О. Сухомлинська та ін.).

Загальнотеоретичною базою дослідження є принципи гуманізму, свободи, демократії; культурологічний, особистісно-орієнтований, аксіологічний, антропоцентричний та діяльнісний підходи до виховання; Національна доктрина розвитку освіти України в ХХІ ст., Програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні; а також «Концепція виховання дітей та молоді в системі національної освіти», «Концепція гуманістичного виховання».

Наукова новизна дослідження полягає в:

- *обґрунтуванні* та експериментальній перевірці педагогічних умов виховання культури гідності дітей та учнівської молоді у позаурочній діяльності, до яких відносимо: створення гуманістичного виховного середовища, спрямованого на розвиток особистості як найвищої цінності; поваги її прав та свобод, формування духовно-морального Я-дитини (реалістичний образ «Я», самооцінка, самоповага, самозахист, саморегуляція, самореалізація); єдності людської, особистісної, національної гідності, які передбачатимуть ціннісне ставлення до себе, до інших, до держави, нації; гуманістичної взаємодії учнів, педагогів та батьків; оптимізації відповідних форм і методів виховання з врахуванням індивідуальних особливостей, потреб, емоцій, реального життя дітей; сприяння реалізації внутрішнього психологічного механізму розвитку моральності особистості;
- *визначенні* структурних компонентів, критеріїв й показників сформованості культури гідності дітей та учнівської молоді

- (когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінково-діяльнісний); виявленні рівнів сформованості цього феномена (високий, середній, низький);
- *уточненні* поняття «культура гідності» як ціннісному ставленні особистості до себе та інших. Вона є умовою виховання духовного потенціалу особистості, що дозволяє їй залишатись Людиною та правомірно діяти в різноманітних соціальних ситуаціях. Гідність стимулює свідому саморегуляцію та самовиховання;
 - *подальшому розвитку* проблеми підвищення рівня психолого-педагогічної компетентності педагогів дитячих садків, загальноосвітніх шкіл та батьків із питань виховання культури гідності дітей дошкільного та шкільного віку.

Ефективність виховання культури гідності дітей та учнівської молоді підвищиться за умов:

- створення гуманістичного виховного середовища, спрямованого на визнання Дитини найвищою цінністю, гарантію її прав і свобод;
- організації рефлексивно-центрованого виховного процесу (стимулювання вивчення внутрішнього світу особистості, що сприяє створенню реалістичного образу «Я», становленню самооцінки, самоповаги, самозахисту, саморегуляції, самореалізації);
- формування внутрішніх моральних регуляторів таких типів гідності: «людська гідність», «особистісна гідність», «національна гідність», які передбачатимуть ціннісне ставлення до себе, до інших, до держави, нації;
- активної участі зростаючої особистості в різноманітних формах діяльності, які стимулюють розвиток впевненості у власних силах, готовність виступати суб'єктом і стратегом власного життя, формують досвід приймати рішення та брати на себе відповідальність;
- якщо виховна діяльність здійснюватиметься цілеспрямовано, системно, з використанням оптимальних форм і методів, з врахуванням вікових, індивідуальних особливостей, потреб, емоцій, реального життя дітей та сприятиме реалізації внутрішнього психологічного механізму розвитку моральності особистості;
- підвищення педагогічної культури вчителів, вихователів та батьків;
- актуалізації почуття належності зростаючої особистості до своєї національної культури, ідентифікації себе з українським народом, нацією;
- оволодіння учнями технологіями проектування і поліпшення власного життя.

Педагогічна функція культури гідності реалізована в орієнтуючій, спрямовуючій ролі в життєдіяльності особистості і проявилася як «вісь свідомості», саморегуляції її поведінки нині і в майбутньому.

Експериментальне дослідження ґрунтувалося на концепції особистісно орієнтованого виховання, пріоритетною метою якого є процес психолого-педагогічної допомоги школярам у становленні їх суб'єктності, культурної та національної ідентифікації, допомоги в життєвому самовизначенні, створенні умов для максимально можливого розвитку їх сутнісних сил у поєднанні з інтенсивним накопиченням досвіду ціннісного ставлення до себе та до інших, формуванні в них внутрішньої впевненості в собі.

Реалізація мети і завдань виховання культури гідності може бути представлена у вигляді алгоритму, логічної схеми, в центрі якої знаходиться особистість дитини як прогресуюча система ціннісних ставлень і стосунків. Вона охоплює процес:

- попереднього самопізнання (вивчення індивідуальних можливостей, потреб, інтересів, цінностей, рис характеру);
- об'єктивної самооцінки, самохвалення, самоповаги (відчуття самоцінності, самодостатності своєї особистості як неповторної індивідуальності, здатність критично аналізувати свою поведінку і вчинки, причини невдач, опановувати себе);
- самовдосконалення (орієнтація на гуманістичний ідеал, вироблення стратегії свого сьогоdnішнього і майбутнього життя).

Тому алгоритм даного процесу здійснювався у такій послідовності:

- старші дошкільники — формування основ поваги до себе та інших;
- 1-4 класи — поступове занурення дітей у світ етичних категорій, в тому числі культури гідності, постійне ініціювання усвідомлення дитиною зв'язку свого особистісного «Я» з оточуючою дійсністю, іншими людьми, виховання позитивного ставлення дитини до себе, розвиток здатності до здійснення гідних вчинків;
- 5-6 класи — розширення ціннісного спектра життєвих явищ, розвитку здатності сприймати себе, своє «Я», усвідомлення своєї індивідуальності та неповторності як носія української ментальності;
- 7-8 класи — розвитку й утвердження почуття дорослості, формування особистісної автономії, внутрішніх критеріїв самооцінки, культури морального вчинку, власної гідності і відповідальності перед собою та суспільством;
- 9-11 класи — вироблення критичного способу мислення, динамічності та багатомірності сприйняття оточуючої дійсності, здатності бути Людиною в будь-якій ситуації, ставитись до себе та інших як до найвищої цінності, виявляти свою особистісну позицію громадянина, патріота, гуманіста, активного суб'єкта розбудови громадянського суспільства, правової демократичної України, нації.

ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ ГІДНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПОЗАУРОЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Метою нашого дослідження виступає визначення, наукове обґрунтування та експериментальна перевірка педагогічних умов, які забезпечують ефективне виховання культури гідності старшокласників у позакласній діяльності ЗНЗ. Визначенню таких умов і проведенню роботи з їх створення передувала діагностика проявів культури гідності старшокласників.

При здійсненні діагностики ми керувалися положенням особистісно орієнтованого виховання К.Д. Ушинського, який наголошував, коли педагогіка хоче виховати людину всебічно — вона повинна насамперед пізнати її всебічно. Це твердження спростовує застосування масового підходу до творення особистості, заперечує схематизм і калькування з питань виховання, адже лише при детальному вивченні внутрішнього світу людини педагог може планувати ефективний виховний вплив і здійснювати його.

Отже, діагностика проявів культури гідності старшокласників тісно пов'язана з положеннями особистісно орієнтованого підходу: ставлення до вихованця як до самоцінної особистості, суб'єкта виховної взаємодії; допомога у розкритті власних здібностей та їх реалізації, які відповідають ідеї виховання культури гідності як базової гуманістичної цінності особистості і виступають провідними при визначенні її проявів.

Особистісно орієнтований підхід як інтегративне утворення допомагає визначити стратегію констатувального експерименту, окреслює поле дослідницької діяльності, проте для втілення та діагностики проявів культури гідності старшокласників потрібні більш конкретні характеристики, що є ідеальними зразками, еталонами, які визначають вищий рівень сформованості культури гідності означеної категорії вихованців. Такими характеристиками є інтелектуальний, емоційний і поведінковий критерії.

Завдання *інтелектуального критерію* полягає у вивченні рівня обізнаності старшокласників про гуманістичну мораль, сутність культури гідності як базової гуманістичної цінності особистості. Інтелектуальний критерій відображає рівень і дієвість знань про сутність людської, власної та національної гідності; про самоповагу, самопізнання, самоприйняття, самооцінку, самопрезентацію, усвідомленням власної самоцінності. Завдяки застосуванню цього критерію легко простежити зв'язки між сформованістю знань про сутність культури гідності та реальним її втіленням у взаємодії

суб'єкта з власним «Я» та навколишнім світом; встановити ступінь об'єктивності сприйняття, розуміння й оцінювання сутності культури гідності вихованців.

Інтелектуальний критерій набуває більшої значущості у визначенні проявів культури гідності вихованців, коли до оцінки характеристик знань особистості додається аналіз її емоційних станів.

Емоції — це діяльність оцінювання інформації, що потрапляє до мозку. Вони підкріплюють значущі для особистості знання і відкидають непотрібні, також відіграють роль мотивуючого фактора. Так, сильна емоція в змозі активізувати весь організм. Емоції стабілізують психічний стан, коли актуалізують у пам'яті людини позитивний досвід, що дає сподівання на успішне здійснення сучасної та майбутньої самореалізації у взаємодії з іншими. Вони впливають на формування цінностей людини — того, що є для неї важливим. Таким чином, емоції допомагають діагностувати життєві ситуації прояву культури гідності особистості, що відбувається у взаємодії з самим собою, іншими людьми та навколишнім світом.

Завдяки застосуванню *емоційно-ціннісного критерію* ми маємо можливість встановити місце емоцій у процесі виховання культури гідності, виявити залежність становлення культури гідності від стійкості емоційних переживань. Відображуючи особливості процесу виховання культури гідності, даний критерій показує, які саме емоції, почуття та цінності лежать в його основі, а які йому перешкоджають.

У поведінці і діяльності знаходять практичну реалізацію знання та досвід людини. *Діяльнісно-поведінковий критерій* характеризує практичний аспект виховання культури гідності вихованців. Він відображає ступінь сформованості людської, власної (особистої), національної гідності, що проявляється у гуманістичній взаємодії зі світом, показує, як у процесі перетворювальної діяльності, спрямованої на себе і оточуючий світ, реалізуються основні положення культури гідності як базової гуманістичної цінності. Діяльнісно-поведінковий критерій дозволяє зіставити рівень знань про культуру гідності й практичних навичок та умінь її реалізації в конкретній поведінці, вчинку. Діяльнісно-поведінковий прояв є основним, поруч з інтелектуальним та емоційно-ціннісним, у структурі культури гідності вихованців.

Дані критерії зі своїми показниками, які більш детально розкривають їх сутність, гармонійно доповнюють один одного, виступаючи індикаторами сформованості культури гідності старшокласників. Завдяки їх поєднанню стає можливим аналіз кількісних і якісних сторін сформованості досліджуваного поняття у школярів.

Таблиця 1
Компоненти, критерії, показники культури гідності старшокласників, діагностичні методики

Критерії	Компоненти	Когнітивний	Емоційно-ціннісний	Показники		Діально-поведінковий	Діагностичні методики
				Емоційно-ціннісний	Діально-поведінковий		
Людська гідність	<p>Знання міжнародних й українських законодавчих актів про:</p> <ul style="list-style-type: none"> - значущість індивіда як представника людства; - людину, її гідність як найвищу соціальну цінність; - невід'ємне право людини на повагу її гідності; - цивілізовані шляхи збереження й захисту честі й гідності. 	<p>Інтерес до засвоєння міжнародних та вітчизняних законів про права людини, повагу та захист її гідності.</p> <p>Схвалення (повага) міжнародних й українських законів про людину як найвищу цінність; рівність усіх людей у своїй гідності й правах, повагу гідності кожного.</p> <p>Бажання ґрунтовно засвоїти шляхи збереження людської гідності та процедури її захисту.</p> <p>Повага прав та гідності кожної людини.</p> <p>Бажання діяти і ставитись до людей згідно з принципами гуманізму.</p> <p>Терпимо, толерантно ставитись до інших.</p> <p>Випереджувальна доброчисливість.</p>	<p>Уміє орієнтуватись в сучасному законодавстві стосовно прав людини та поваги її гідності.</p> <p>Застосовує правові знання у відношеннях на уроках, творчих роботах, оперує ними у спілкуванні з однокласниками, оточуваними людьми.</p> <p>Володіє правовими методами захисту людської гідності.</p> <p>У випадку необхідності компетентно чинить опір при зниженні людської гідності.</p>	<p>Анкета № 1 «Культура гідності»;</p> <p>Методика «Розуміння типів культури гідності»;</p> <p>Завдання № 1 — дописати речення;</p> <p>Завдання № 2 — дати відповідь на запитання;</p> <p>Завдання № 3 — пояснити зміст понять;</p> <p>Методика «Діагностика рівня емпатії І. Юсупова»;</p> <p>Тест № 2 «Виявлення агресивності»;</p> <p>Тест № 3 «Емоційна врівноваженість»;</p> <p>Тест № 4 «Якщо вам наступили на ногу»;</p> <p>Анкета № 2 «Моє ставлення до людей, хворих на алкоголізм»;</p> <p>Анкета № 3 «Моє ставлення до ВІЛ-інфікованих людей»;</p> <p>Анкета № 4 «Моє ставлення до наркоманів»;</p> <p>Анкета № 5 «Моє ставлення</p>			

Критерії	Когнітивний	Емоційно-ціннісний	Діяльнісно-поведінковий		Діагностичні методики
			Емоційно-ціннісний	Діяльнісно-поведінковий	
Компоненти	Показники				
Особисті- на гідність (власна)	Усвідомлює себе неповторною, гуманною, вільною особистістю, творцем власної долі, що здатний реалізувати свої природні здібності, відстоювати свої права, честь і гідність. Знає, що до себе та інших потрібно ставитись як до мети, а не як засобу досягнення власних інтересів (позиція гуманістичної етики).	Оптимістичне ставлення до власних можливостей жити, розвиватись, досягати гармонії, досконалості тепер і в майбутньому, віра в себе, опора на власні сили; самоповага. Готовність культивувати людяність в собі і навколо себе. Бажання самоудосконалювати себе.	Володіє методами самопізнання, самооцінки, саморегуляції моральної поведінки; само-вдосконалення. Вміє протистояти зневажливому ставленню до себе, відстоювати власну гідність. Вміє розпізнавати, оцінювати і протистояти маніпуляторам свідомості, аморальним впливам окремих осіб та соціуму.		до людей з нетрадиційною сексуальною орієнтацією»; Анкета № 6 «Мое ставлення до однокурсників з особливими потребами, фізичними вадами, диваків, дітей бідняків чи багатих». Інтерв'ю «Як я пізнаю і розвиваю себе»; Тест «Що ти за ігристи?»: - вправа «Не посмішка» (ф.), - вправа «Ні» (ф.), - вправа «Перехоплення ініціативи» (ф.), - вправа «Нестандартні вчинки» (ф.), - вправа «Свобода толосу, думок та емоцій» (ф.), - вправа «Свобода звинувачень» (ф.), - вправа «Запам'ятай обличчя» (ф.), - вправа «Як він сміється» (ф.), - вправа «Очима інших» (ф.), - вправа «Посмішка» (ф.), - вправа «Мир тобі» (ф.), - вправа «Передай ініціативу» (ф.).

Критерії	Когнітивний	Емоційно-ціннісний	Діяльнісно-поведінковий	Діагностичні методики
Компоненти				<ul style="list-style-type: none"> - вправа «Приємна розмова» (ф.); - вправа «Компліменти і вдячність» (ф.); - вправа «Грози не буде» (ф.); - вправа «Мудрець» (ф.); Програма спостереження «Культура гідності»; Метод ситуації: життєві, спеціально створені, конфліктні; Методика «Шкала сумлінності»; Вправи «Хто Я?», «Яким мене бачать інші?», «Мої плюси і мінуси», «Я не такий, як усі», «Яким Я був і яким став».
Національна гідність	Свідомі знання про: <ul style="list-style-type: none"> - націю як трансформацію етнічних спільнот у спільноту політичну, об'єднану спільними пріоритетами та цінностями та — політичну націю; 	Стійкість ідентифікації з українським народом; Україною; <ul style="list-style-type: none"> - повага до всіх народностей, які становлять український народ — націю, їх етно-етичної культури; - інтерес до суспільного життя, подій, які впливають на національні інтереси українців. 	<ul style="list-style-type: none"> - бере участь у громадській діяльності; - проявляє самостійність у визначенні власної позиції стосовно національних інтересів України; - активно відстоює їх в спілкуванні з оточуючими; 	Твір-мініатюра «Земле моя, що принести тобі?»; Аналіз вірша Лідії Буцької «Україно!»; Аналіз есе Лідії Буцької «За незалежність слід боротися»; Анкета № 7 «Ставлення до себе як українця»; Анкета № 8 «Мої знання культури і традицій українського народу»;

Критерії	Когнітивний	Емоційно-ціннісний	Діяльнісно-поведінковий	Діагностичні методики
<p>Компоненти</p> <ul style="list-style-type: none"> - національну гідність як базову цінність особистості, передумову цивілізаційного розвитку України (сутність, завдання і цінності нації); - спільність історичного минулого, сучасного та майбутнього українського полетичного суспільства; - історю, матеріальну та духовну культуру народу України, його регіональні та етнічні особливості; - толерантні, гуманні форми поведінки в полетичному суспільстві; 	<p>Показники</p> <ul style="list-style-type: none"> - бажання культивувати в себе національну гідність як передумову становлення української нації; - почуття свободи, національної гідності; - впевненість у своїй спроможності як представника великої нації впливати на життя в суспільстві; - потреба у дотриманні законів України, моральних цінностей і принципів суспільного життя, захисті прав і свобод громадянина. 	<ul style="list-style-type: none"> - оволодіває вміннями суб'єкта громадянського суспільства захищати свої і національні інтереси, права і гідність; - безкомпромісно протистоять сепаратизму, зневазі до України, її культури, символів; - бере активну участь у різноманітних видах діяльності на користь тих, хто потребує допомоги, місцевих громад, рідного краю, нації; - мовна культура. 	<p>Методика «Національні стереотипи».</p>	

Критерії	Когнітивний	Емоційно-ціннісний	Діяльнісно-поведінковий	Діагностичні методики
Компоненти	<i>Показники</i>			
	<ul style="list-style-type: none"> - усвідомлення себе громадянином-патріотом України, який може і має добросовісно впливати на становлення нації, громадянського суспільства і правової, демократичної держави в Україні, захищати свої права й інтереси, національну гідність; - знання державної мови. 			

Вивчення та аналіз стану сформованості культури гідності вихованців здійснювалися за допомогою розроблених нами діагностичних методик, відображених у таблиці 1.

Базою проведення констатувального етапу експерименту виступили школи м. Києва, Черкаської та Донецької областей. Загальна кількість діагностованих — 523 старшокласники.

З метою виявлення сформованості знань вихованців про культуру гідності нами було проведено ряд діагностичних методик. Зокрема, ми використовували метод контактного анкетування відкритого та закритого типів, який не лише надає можливість зібрати необхідний фактичний матеріал, але й сам по собі має велике значення. Адже, розмірковуючи над відповіддю, вихованці залучаються до процесів самооцінки, самоусвідомлення, що призводить до глибокої внутрішньої роботи над собою.

Анкета № 1 «Культура гідності»

Мета: визначити рівень розуміння вихованцями сутності культури гідності, її проявів.

Інструкція

Дайте, будь ласка, стислі відповіді на запропоновані запитання.

Питання анкети

1. Що таке культура гідності людини? Які її ознаки? Підкресли та допиши, чого не вистачає:

- Ціннісне ставлення до себе, до інших людей, до Батьківщини, нації.
- Усвідомлення своїх прав і свобод та вміння їх захистити.
- Самоповага і відповідальність особистості.
- Самодостатність особистості, здатність підтримувати своє повноцінне буття.

2. Наведи конкретні приклади прояву культури гідності тобою, твоїми друзями, оточуючими.

Методика «Розуміння типів культури гідності»

Мета: виявлення рівня розуміння типів культури гідності старшокласників.

Інструкція

Вам запропоновано три групи завдань, які стосуються типів культури гідності. Розв'язуючи їх, ви маєте нагоду перевірити, чи вірно розумієте суть запропонованих понять.

Набір завдань 1

Необхідно вибрати з числа запропонованих варіантів той, що найбільше підходить до поданого поняття.

1. Людська гідність — це...
 - а) безумовна цінність кожної людини;
 - б) невід'ємне право кожного;

в) кредит, наданий людині для самореалізації та морального самовдосконалення;

г) значущість індивіда як представника людства.

2. Особистісна (власна) гідність — це...

а) об'єктивне, неупереджене ставлення до себе, пов'язане з поняттям невід'ємних прав людини, самоповага;

б) усвідомлення себе неповторною, гуманною, вільною особистістю, творцем власної долі, здатним відстоювати свої права і гідність;

в) усвідомлення, що людина мета, а не засіб;

г) сумлінне ставлення до своїх обов'язків, опора на власні сили.

3. Національна гідність — це...

а) ідентифікація себе з українським народом;

б) повага до всіх народностей, які становлять український народ — націю, їх етно-етичної культури, толерантність;

в) впевненість у своїй спроможності, як представника великої нації, впливати на життя в суспільстві;

г) культура державної мови.

Обробка результатів

Підрахуємо отримані бали. Нарахуйте собі по одному балу за варіанти відповідей у трьох наборах завдань.

Інтерпретація

Якщо ви отримали 10-12 балів, то ваші знання типів культури гідності знаходяться на високому рівні. Ви правильно розумієте сутність ознак основних типів культури гідності і можете вдало оперувати цими моральними поняттями. Хотілося б вірити, що ваші знання знаходять втілення у повсякденному житті.

7-9 балів. Ви інтуїтивно розрізняєте типи культури гідності, черпаючи свої уявлення з реального життя: з того, що бачите по телевізору, чуєте від друзів, рідних. Але вам варто для себе визначити, що означає безумовна цінність кожної людини, самоповага, опора на власні сили, толерантність, національна гідність.

6 балів і нижче. Ви навряд чи розумієте, що таке культура гідності, але це не свідчить про відсутність у вас самоповаги. Можливо, варто замислитися над тим, якою людиною ви хочете бути, а не пливти за течією.

Коментар

10-12 балів свідчать про високий рівень розуміння сутності культури гідності, 7-9 — про середній і 6 балів і менше — про низький.

Особистість з почуттям **людської гідності** має відчувати, цінувати та поважати гідність інших. Ми дізнавалися про сформованість цих показників, використовуючи методику І. М. Юсупова «Діагностика рівня емпатії». Поняття емпатії, тобто схильності до емоційного відгуку на переживання інших людей, є індикатором поваги

до внутрішнього світу, дій, вчинків, думок, гідності людей, які знаходяться поруч.

Культура гідності передбачає відсутність агресивного ставлення до людей та емоційну врівноваженість. З метою виявлення цих показників старшокласникам було запропоновано тести.

Тест 1. Виявлення агресивності

Варіанти відповідей на питання «так» або «ні».

1. Чи легко вас роздратувати?
2. Чи впевненні ви в пріоритеті сили над логікою?
3. Чи вважаєте ви, що оточуючі заздрять вам з того чи іншого приводу?
4. Чи тяжко вам втриматись від сварки, якщо ви з кимось категорично не згодні?
5. Чи любите ви іноді робити що-небудь на зло іншим?
6. Чи буваєте ви не ввічливими в тих чи інших ситуаціях?
7. Чи любите ви читати детективи, дивитись бойовики і фільми жахів?
8. Чи подобається вам висміювати інших, бути критичним саркастичним?
9. Чи є у вашому житті хто-небудь кого ви по-справжньому ненавидите?
10. Чи буваєте ви неприємні для оточуючих?
11. Чи часто ви караєте дітей, якщо вони цього заслуговують?
12. Чи вважаєте ви, що застосування смертної кари у деяких випадках оправдано?
13. Чи впадали ви інколи у таку лють, що розбивали який-небудь предмет?

Підрахуйте кількість позитивних відповідей.

Від 0 до 4. Ви відноситеся до людей доброзичливих до оточуючих, вважаючи, що це найкращий спосіб взаєморозуміння. Ви схильні вірити в душевне багатство людини, в доброту, справедливість і любов як фактори, які визначають обличчя людства. Правда, вам нелегко залучати інших людей для реалізації висунутих вами цілей. Ваше уміння володіти власними емоціями і почуттями нерідко поєднується з недоліком впевненості в собі. Тому ви часто стаєте об'єктом агресії чи маніпуляцій інших.

Від 5 до 8. Ваша стриманість не має нічого спільного з байдужістю чи невпевненістю в собі. У випадку необхідності ви здатні відстояти свою гідність, підкорити своїй волі інших людей, не дозволяєте їм «сісти вам на шию», можете протиставляти невмотивованій агресії власну активну захисну поведінку.

Від 8 до 13. Ви явно схильні до агресивних імпульсів по відношенню до оточуючих і втрати самоконтролю. Ваша агресивність

носить наступальний характер і досить часто попереджує вчинки, які вчинили оточуючі. Ви не завжди навіть самі усвідомлюєте, що прагнення «говорити правду в очі» насправді в більшості випадків означає прояв вашої агресивності. Ви часто даєте негативні оцінки знайомим і близьким, підвищуєте голос і використовуєте гострі аргументи, сперечаючись за протилежну від вашої точку зору, що іноді призводить до приниження гідності іншої людини.

Людська гідність передбачає не лише ціннісне ставлення до себе, а й повагу прав та гідності кожної людини, бажання діяти і ставитись до людей згідно з принципами гуманізму, терпимо ставитись до інших. З метою виявлення цих якостей у старшокласників ми запропонували їм дати відповіді на запитання анкет, за допомогою яких можна визначити їх ставлення до людей, хворих на алкоголізм, наркоманію, ВІЛ-інфікованих, людей з нетрадиційною сексуальною орієнтацією і людей без певного місця проживання (бомжів). При цьому нас цікавили не лише особливості ставлень школярів до представників цих груп, але й їх власна поведінка. Так, наприклад, вживання алкоголю самим старшокласником в ряді випадків може розглядатись як фактор, який впливає на формування толерантності до представників відповідної групи. Подібна постановка питання, яка переводить розгляд поведінкових ризиків (вживання алкоголю, наркотиків і т.д.) в площину толерантності, суттєво доповнює матеріал, представлений попередніми методами дослідження, оскільки дозволяє оцінити своєрідність молодіжної субкультури відносно різноманітних маргінальних груп. З цією метою нами були адаптовані методики Федеральної цільової програми «Формирувание установок толерантного сознания и профилактика экстремизма в российском обществе».

У процесі опитування респондентам були запропоновані запитання, які передбачали градацію відповідей від позитивного і спокійного до край негативно ставлення до представників відповідних груп: «Я ставлюсь до них спокійно і вважаю, що ці люди нічим не відрізняються від інших»; «Я ненавиджу таких людей, вони потенційні злочинці і поширювачі зарази, вважаю, що їх необхідно ізолювати від суспільства». Структура цих суджень побудована таким чином, що дозволяла зафіксувати не лише емоційний, а й поведінковий аспект, тобто не лише емоції (жалість, ненависть та інше), але й певні санкції, які він вважає потрібним застосувати до них («примусове лікування», «ізоляція» чи, навпаки, «підтримка»).

Результати опитування юнаків і дівчат порівнювались.

Таблиця 2

Ставлення старшокласників до людей, хворих на алкоголізм

Ставлення	Юнаки	Дівчата	Всього
Я ставлюсь до них спокійно, вони нічим не відрізняються від інших. Поважаю їх людську гідність			
Я їх жалію, вони потребують допомоги і підтримки			
Мене дратують ці люди, вони самі винні в своїх проблемах, їх потрібно примусово лікувати в спеціальних закладах			
Я боюсь таких людей, вони потенційні злочинці і поширювачі зарази, їх потрібно ізолювати від суспільства			
Я ненавиджу таких людей, вони ізгої суспільства, з ними потрібно боротись будь-якими способами			
Ці люди байдужі мені			

Таким же методом ми виявляли ставлення старшокласників до наркоманів, ВІЛ-інфікованих, людей з нетрадиційною сексуальною орієнтацією, до однокласників з особливими потребами, фізичними вадами, диваків, дітей бідняків чи багатих.

Оскільки особистість з почуттям **власної гідності** має здатність підтримувати своє повноцінне буття, розраховувати на себе, брати до уваги свій природний потенціал, то вона мусить володіти методами самопізнання, самооцінки, саморегуляції моральної поведінки. З метою отримання об'єктивних результатів діагностики розуміння старшокласниками таких процесів, як самопізнання, самовиховання, самооцінка, ми проводили анкетування «Як я пізнаю і розвиваю себе» у формі інтерв'ю. Використовуючи такий метод дослідження, ми мали можливість уточнити думки вихованців, перевірити вірність розуміння запитань і з'ясувати мотиви змісту відповідей.

Тест інтерв'ю «Як я пізнаю і розвиваю себе»

Мета: отримати детальне уявлення про рівень самопізнання учнів, їх активність в гуманістичній перетворювальній діяльності, спрямованій на себе.

Питання

1. Що означає по-твоєму самопізнання?
2. Яким чином ти пізнаєш себе?
3. Скільки часу (в годинах) за тиждень ти відводиш на самопізнання?
4. Чи займаєшся ти аналізом власних потреб, інтересів, цінностей, якостей, поведінки, можливостей? Якщо так, то поясни, як саме це відбувається.
5. На вироблення яких якостей спрямоване твоє самовиховання?

6. Яку ти здійснюєш роботу для цього?

7. Чи є у тебе план твого життя?

8. За допомогою яких засобів ти його реалізуєш?

Поруч з методом інтерв'ю, з метою накопичення фактів, утворення уявлення про сформованість ознак гуманістичних цінностей вихованців, що входять в культуру гідності, ми використовували метод тестування, який базувався на самоспостереженні та самоаналізі учнів.

Тест «Що ти за птиця?» [39, с. 336].

Програма спостереження за учнем «Культура гідності»

1. Як поводить себе старшокласник у ситуації, коли когось з однокласників принижують:

- відразу вступається за права та гідність кожного;
- допомагає, якщо про це попросять;
- знаходить привід для відмови в допомозі.

2. Як поводить себе стосовно інших людей:

- поважає права та гідність кожної людини;
- проявляє інтерес до турбот і потреб інших людей;
- емоційно відгукується на душевні стани близьких і далеких людей, використовує адекватні методи допомоги та підтримки інших у захисті їх прав, честі і гідності на порушення їх прав.

3. Як взаємодіє зі своїм внутрішнім світом:

- визнає себе неповторною, вільною особистістю;
- поважає себе, оптимістично ставиться до власних можливостей, прагне до самовдосконалення;
- здатен визнавати свої помилки та виправляти їх;
- вміє протистояти аморальним впливам окремих людей чи соціуму;
- цивілізовано відстоює власну гідність.

Завдяки застосуванню програми спостереження ми отримали можливість оперувати живим фактичним матеріалом, зіставити результати спостережень за кожним учнем з відповідями вихованців, а також батьків і вчителів.

З метою отримання більш репрезентативних даних стосовно сформованості у вихованців культури гідності ми використовували **метод ситуацій** двох типів: 1) різноманітні життєві ситуації, які виникли спонтанно у шкільному житті вихованців і стимулювали школярів діяти згідно зі знаннями про сутність гідності або всупереч їм; 2) спеціально створені нами конфліктні ситуації.

З метою виявлення рівня сформованості справедливості і відповідальності як компонентів культури гідності особистості ми використали тестову методику «Шкала сумлінності» (див. Додаток 9), що взята з «Психодіагностичного тесту», розробниками якого є В. М. Мельников та Л. Т. Ямпольський, які створили тест на основі

зарубіжних методик (ММРІ та 16-факторного питальника Р. Кеттєла [С. 399-400].

У ході тестування старшокласникам пропонувалося шістнадцять тверджень. При згоді з твердженням учні відповідали «так» («+»), при незгоді — «ні» («-»).

Аналіз результатів даних методик дозволив виявити різні рівні сформованості культури гідності старшокласників, які були враховані на формувальному етапі експерименту з метою диференціації виховних впливів.

Високому рівню вихованості культури гідності учнівської молоді властиві систематизовані знання про культуру гідності, глибокі судження про її сутність та сучасне законодавство стосовно прав людини та поваги її гідності. Проявляють інтерес до самопізнання та самовдосконалення. Досліджувані цієї групи усвідомлюють значущість культури гідності в особистому житті. У своїх вчинках діти керуються гуманістичними мотивами. Завжди толерантні до інших. Знання про культуру гідності адекватні мотивам і поведінці. Як правило, школярі позитивно і об'єктивно оцінюють себе, позитивно ставляться до себе та інших, приймають свої особистісні якості, виявляють незалежність думки, наполегливість у відстоюванні власної точки зору, оволодівають правовими методами захисту людської гідності, у випадку необхідності компетентно чинять опір приниженню людської гідності. Оволодівають вміннями суб'єкта громадянського суспільства захищати свої і національні інтереси. Ідентифікують себе з українським народом, з повагою ставляться до всіх народностей, які становлять українську націю. Безкомпромисно протистоять сепаратизму, зневазі до України, її культури і символів. Можна також відмітити тенденцію до лідерства.

Учні з **середнім рівнем** характеризуються неповними і однобічними знаннями про культуру гідності, нестійким інтересом до самопізнання. Фрагментарні знання негативно позначаються на ставленні до себе та оточуючих, оскільки у ситуаціях невдачі діти цієї групи схильні бачити причини в інших людях і подіях, звинувачуючи їх або в фатальній неминучості чи власній невезучості. Самооцінка завищена або занижена. У їхній поведінці домінують мотиви конформізму та егоїзму. У своїх діях схильні до компромісів, здатні поступитися власними моральними принципами, легко піддаються думці оточення або, навпаки, недовіркою скептичні, надмірно чутливі до критики, залежно-слухняні мають потребу у теплих стосунках з товаришами, бурхливо реагують на не увагу і грубості оточуючих людей. Ситуативно толерантні до інших. Робота над собою ведеться під тиском вимог, щоб уникнути покарання чи заслужити заохочення. Рідко беруть участь у діяльності громадських організацій. Як правило, не вміють захищати національні інтереси, права і гідність.

Низький рівень вихованості культури гідності старшокласників визначається обмеженими чи невірними знаннями про людську, власну та національну гідність й форми їх вияву. Респонденти цієї групи далекі від свого Я, погано розуміють себе, невпевнені у собі, їм складно пояснювати причини своїх емоційних станів, мають низький самоінтерес. Недостатній розвиток мотиваційної сфери негативно позначається на поведінці дітей, які часто виявляють імпульсивність і неадекватність. У них нерозвинені навички самокерівництва, високий рівень самозвинувачення, або, навпаки, вони схильні приписувати відповідальність за власні невдачі іншим, авторитарні по відношенню до інших, відокремлені, замкнуті, надчутливі до критики. Їхню поведінку визначають також висока конфліктність, песимістичність, уникнення широких контактів, несформованість навичок самовиховання та небажання щось змінити у собі. Не проявляють інтересу до суспільного життя, не цікавляться здобутками матеріальної та духовної культури народу України. Інтолерантні до людей маргінальних груп. Проявляють фізичну агресію у ставленні до оточуючих.

За результатами констатувального етапу експерименту встановлено, що 12,9% старшокласників мають високий рівень вихованості культури гідності, 46,7% — середній рівень, 40,4% — низький рівень.

Результати констатувального етапу експерименту засвідчили, що причиною низького рівня сформованості у старшокласників культури гідності є недостатній виховний потенціал позаурочної діяльності, неефективність її змісту, форм і методів, фрагментарність, зорієнтованість на проведення масових заходів; слабка методична підготовка педагогів у плані стимулювання в молоді рефлексивних процесів: самопізнання, самоповаги, ціннісного ставлення до себе, до інших та до нації.

Тому **метою дослідження** було визначено виховання культури гідності особистості, в основі якої лежить ціннісне ставлення до себе, до інших, до держави, нації, спрямоване на стимулювання самопізнання, самооцінки, самоповаги, самозахисту, саморегуляції, самореалізації своїх сутнісних сил, залишаючись гуманною людиною за будь-яких умов.

Завдання:

- визнання й забезпечення в реальному житті прав та гідності особистості старшокласника як найвищої соціальної цінності суспільства;
- поглиблення етичних знань старшокласників про культуру гідності особистості як єдність людської, власної, національної гідності;
- розвиток рефлексії (глибинне занурення старшокласників у свій внутрішній світ: вивчення індивідуальних можливостей, потреб, інтересів, емоцій, цінностей, рис характеру, почуттів, ідеалів);

- сприяння виробленню об'єктивної самооцінки, самосхвалення, самоповаги, самозахисту;
- утвердження гуманістичної моральності як базової основи громадянського суспільства; культивування кращих рис української ментальності — працелюбності, свободи, справедливості, доброти, чесності, бережного ставлення до природи;
- формування толерантного ставлення до інших народів, культур і традицій;
- формування етнічної та національної гідності, любові до рідної землі, держави, родини, народу; визнання духовної єдності населення усіх регіонів України, спільності його культурної спадщини та майбутнього;
- сприяння набуттю дітьми та учнівською молоддю морального досвіду на основі готовності до участі в процесах державотворення, уміння визначати форми та способи своєї участі в життєдіяльності громадянського суспільства, співпрацювати з соціальними інститутами, органами влади, спроможності дотримуватись законів та захищати права людини, готовності взяти на себе відповідальність.

Особливе місце на етапі формування гідності було відведене створенню гуманного виховного середовища, яке охоплювало школу, сім'ю, територіальні громади, громадські організації, дитячі самодіяльні організації. Це сприяло гуманізації стосунків в системі «учень — учень», «учень — педагог», «учень — родина». Таке середовище можливе лише за умов ефективної виховної системи роботи усіх суб'єктів виховання.

Справжня виховна система школи в сьогоденнішніх умовах не може бути не гуманістичною. Це складний соціальний, психолого-педагогічний комплекс. Найважливіша його функція — виховання. Процес виховання охоплює всю сферу розвитку особистості. Виховна система впливає на школярів не лише через уроки, учителів, самостійну роботу (психолого-педагогічний фактор), але й через задіяність в оточуючому середовищі, через стосунки, які складаються між дітьми та громадськими організаціями, через психологічний клімат, який об'єднує дорослих і дітей в даному конкретному закладі (соціальний фактор).

Виховна система школи — це досить стійке структурне утворення, яке забезпечує своєрідний «захист», «душевний комфорт» учасників педагогічного процесу. Найважливішим і стабільним елементом виховної системи, її метою є дитина. Дитину як особистість характеризує прагнення до свободи, незалежності, автономності. В системі ж елемент втрачає частинку своєї незалежності і автономності, так як потрібно дотримуватись загальних норм, виконувати певні обов'язки.

Як показала практика, протиріччя між системою і особистістю ефективніше вирішуються в ті періоди, коли система сама інтенсив-

но розвивається і коли вихованець відчуває свою причетність до її створення і функціонування, коли він не «гвинтик», а творець.

Отже, розвиток виховної системи є умовою розвитку особистості, а головний критерій ефективності розвитку виховної системи — розвиток вихованців.

Створення результативної виховної системи неможливе без спеціальної діяльності з її моделювання. **Моделювання** — це метод пізнавальної і управлінської діяльності, який дозволяє адекватно і цілісно відтворити в модельних уявленнях сутність, найважливіші якості і компоненти системи, одержати інформацію про її минуле, справжнє і майбутнє, можливості та умови побудови, функціонування і розвитку.

Пристаюючи до моделювання системи виховання культури гідності, педагогам варто виходити з врахування потреб юних громадян бути вільними членами суспільства, бути певними, що їх життя, здоров'я, честь і гідність, права, інтереси будуть надійно захищені за умови становлення в Україні правової демократичної соціальної держави, громадянського суспільства, нації. Необхідність розробки моделі виховання культури гідності обумовлена, по-перше, потребами суспільства і держави в підготовці свідомих, гідних і достойних громадян-патріотів, трудівників, спроможних забезпечити стабільність і розвиток держави, по-друге, потребами конкретних навчальних закладів мати науково обґрунтовану концепцію становлення культури гідності, яка б сприяла пошуку шляхів переходу на нову парадигму виховання. Така модель є основою для подальшої розробки програм, планів виховної роботи (див. рис. 1).

Визначаючи вихідні позиції моделювання, ми орієнтувались на змістовну стратегію проектування, завдяки якій збільшуються можливості трансформувати модель системи до рівня особливого й одиничного, тобто ввести в неї специфічний компонент, намітити шляхи переходу від загальної моделі до варіативної, яка б дозволила враховувати особливості і можливості конкретного освітнього закладу. Специфіка експериментальних шкіл у тому, що вони знаходяться на Черкащині — славній землі Тараса Шевченка. Тому пріоритетним напрямом їх діяльності є: утвердження в свідомості й почуттях особистості етнічної і національної гідності, поваги до культурного та історичного минулого України; формування етнічної та національної самосвідомості, любові до рідного краю, родини, народу, держави; визнання духовної єдності населення усіх регіонів України, спільності його культурної спадщини та майбутнього; формування толерантного ставлення до інших народів, культур і традицій; утвердження гуманістичної моральності як базової основи громадянського суспільства; культивування кращих рис української ментальності — свободи, справедливості, доброти, чесності, бережного ставлення до природи; формування мовної культури, оволодіння і вживання української мови як духовного коду нації.

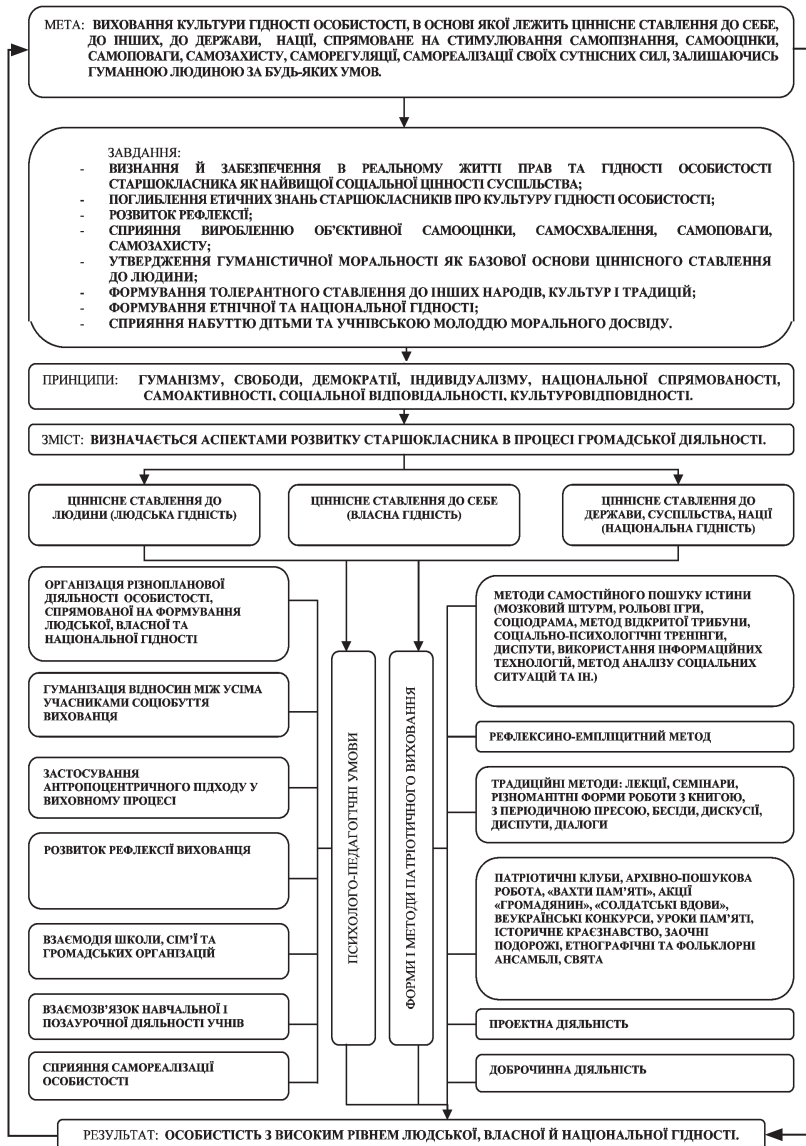

Рис. 1. Функціонально-прогностична модель системи виховання культури гідності старшокласників

Не менш важливим напрямом діяльності експериментальних майданчиків є:

- поглиблення знань міжнародних й українських законодавчих актів про: значущість індивіда як представника людства, людину, її гідність як найвищу соціальну цінність, невід’ємне право людини на повагу її гідності, цивілізовані шляхи збереження й захисту честі й гідності;
- формування усвідомлення себе неповторною, гуманною, вільною особистістю, творцем власної долі, що здатний реалізувати свої природні здібності, відстоювати свої права, честь і гідність;
- вироблення переконань, що до себе та інших потрібно ставитись як до мети, а не як засобу досягнення власних інтересів (позиція гуманістичної етики);
- розширення знань про: націю як трансформацію етнічних спільнот у спільноту політичну, об’єднану спільними цінностями та пріоритетами — політичну націю задля утвердження незалежної держави;
- національну гідність як базову цінність особистості, передумову цивілізаційного розвитку України (сутність, завдання і цінності нації);
- спільність історичного минулого, сучасного та майбутнього українського поліетнічного суспільства;
- історію, матеріальну та духовну культуру народу України, його регіональні та етнічні особливості;
- формування толерантних, гуманних форм поведінки в поліетнічному суспільстві;
- усвідомлення себе гідною особистістю, громадянином-патріотом України, який може і має добросовісно впливати на становлення нації, громадянського суспільства і правової, демократичної держави в Україні, захищати свої права й інтереси, національну гідність;
- розвиток умінь правовими методами захищати людську гідність. У випадку необхідності компетентно чинити опір приниженню власної та національної гідності;
- стимулювання оволодіння старшокласниками методами самопізнання, самооцінки, саморегуляції моральної поведінки; самовдосконалення;
- розвиток умінь протистояти зневажливому ставленню до себе;
- вироблення умінь розпізнавати, оцінювати і протистояти маніпуляторам свідомості, аморальним впливам окремих осіб та соціуму;
- активізація участі старшокласників у громадській діяльності;
- вироблення самостійності у визначенні власної позиції стосовно національних інтересів України та активного захисту їх у спілкуванні з оточуючими;

- формування умінь безкомпромісно протистояти сепаратизму, зневазі до України, її культури, символів;
- активізація участі у різноманітних видах діяльності на користь тих, хто потребує допомоги, місцевих громад, рідного краю, нації;
- культивування кращих рис української ментальності — свободи, справедливості, доброти, чесності, працьовитості;
- формування мовної культури, оволодіння і вживання української мови як духовного коду нації.

У процесі моделювання були задіяні науковці, педагоги, школярі, батьки. Діалог дій, думок, мотивів, ціннісних орієнтацій членів співтовариства експериментальних шкіл — необхідна умова створення ефективної і педагогічно доцільної виховної системи, а на основі неї гуманного виховного середовища. Уважне ставлення до думок кожного члена колективу, фіксація і врахування різноманітних точок зору мали суттєве значення в прогнозуванні шляхів розвитку системи, визначенні можливих варіантів її зміни. Адже виховна система — це живий організм, в якому змінюється склад дітей і дорослих, коректуються міжособистісні та міжгрупові стосунки, з'являються нові напрями, форми і методи спільної діяльності. Діалог педагогів, учнів і батьків у процесі формування модельних уявлень про майбутню структуру виховної системи, безперечно, підвищить шанси на успіх спільної діяльності у вихованні культури гідності особистості. Спочатку були визначені теоретико-методологічні засади, принципи та підходи, мета й завдання, зміст, засоби, форми й особливості виховання культури гідності особистості в умовах становлення демократії в Україні.

Виховна система експериментальних шкіл складалась з двох взаємопов'язаних підсистем: навчальної і позакласної. Це дозволило об'єднати зусилля багатьох людей: педагогів, бібліотеки, клубних працівників, батьків, громадськості і спрямувати їх на виховання культури гідності особистості.

Введення уроку у виховну систему, підключення його до загальних цілей і завдань системи, інтеграція навчальної і позанавчальної діяльності сприяє не лише посиленню виховного потенціалу уроку, але й збагаченню позакласної діяльності навчальним матеріалом. Зокрема, процес виховання ціннісного ставлення до людей, до себе, до держави, суспільства, нації старшокласників значною мірою зумовлювався змістовими характеристиками освітніх предметів, які сприяли оволодінню системою знань про людину та суспільство.

Крім того, оволодіння системою знань формувало здатність усвідомлювати місце своєї спільноти серед інших спільнот світу, норми міжнародного спілкування та взаємодії в умовах глобалізаційних процесів.

Весь освітній процес експериментальних шкіл прагнули збагатити різними аспектами виховання культури гідності. Особлива роль на-

лежала літературі, як українській, так і світовій, предметам соціально-гуманітарного циклу, а саме: суспільствознавству, громадянській освіті, історії. До них долучили й предмети художньо-естетичного циклу, а також ті, що входять до шкільного компонента освіти.

Процес інтеграції навчальної і позакласної діяльності передбачав використання на уроці елементів позакласної виховної роботи, проведення нетрадиційних форм уроку. Це дозволило пов'язати педагогічний процес з життєвим досвідом вихованців, їх інтересами, прагненнями до розвитку пізнавально-творчого потенціалу й особистісних можливостей. Урок став виходити за рамки свого часу, завдяки чому учні одержали додаткову можливість вивчати цікавий їм предмет не лише на уроці, але й після: на факультативах, у клубах, предметних гуртках, одержувати додаткову інформацію в процесі підготовки до олімпіад, конференцій, круглих столів, дискусій, диспутів та інших. Виявилось, що учні можуть успішно брати участь в роботі спецкурсів і спецсемініарів, дослідницьких груп, підготовці індивідуальних проєктів, створенні власних програм.

Ефективність виховання культури гідності в позакласній діяльності значною мірою залежить від спрямованості виховного процесу, форм та методів його організації. Тому сучасна гуманістично орієнтована педагогіка ставить перед собою завдання розробити і передати виховній практиці такі методичні інновації, які могли б оптимально сприяти досягненню поставлених цілей. Серед методів і форм виховання культури гідності пріоритетна роль належить активним методам, що ґрунтуються на демократичному стилі взаємодії, спрямовані на самостійний пошук істини і сприяють формуванню критичного мислення, ініціативи й творчості. До таких методів належать: соціально-проєктна діяльність, Інтернет-проєкти, ситуаційно-рольові ігри, соціодрама, метод відкритої трибуни, соціально-психологічні тренінги, інтелектуальні аукціони, «мозкові атаки», метод аналізу соціальних ситуацій з морально-етичним характером, ігри-драматизації, створення проблемних ситуацій, ситуацій успіху, аналіз конфліктів, моделей, стилів поведінки, прийняття рішень, демократичний діалог, педагогічне керівництво лідером і культивування його авторитету, використання засобів масової комунікації, колективних творчих справ, традицій, символіки, ритуалів, засобів народної педагогіки. Крім названих, можна застосовувати також традиційні методи: бесіди, диспути, лекції, семінари, різні форми роботи з книгою, періодичною пресою, самостійне рецензування тощо.

Оскільки моральне виховання в цілому і стан розвитку культури гідності зростаючої особистості зокрема є проблемою не лише надзвичайно важливою, але й складною, доцільно при проведенні виховних засобів застосовувати як традиційні, так і інноваційні методи. Зокрема, найновіший розвивальний метод, який апелює до по-

зитивного поведінкового досвіду молоді людини, сприяє глибинно-му зануренню в особистісну самосвідомість вихованця — авторський рефлексивно-експліцитний метод, розроблений академіком НАПН України І. Д. Бехом [7, с.13-22].

Назва цього методу походить від слів рефлексія (лат. reflexio — вигин, відображення) — мислення, яке спрямовує особа на свій внутрішній світ, самоаналіз; та експліцитний (від лат. explicitus — розгорнутий) — явний, чіткий, доступний зовнішньому спостереженню і розумінню.

Суть методу полягає в тому, щоб через атмосферу довіри педагога до вихованця, впевненості в наявності у молоді основ благородства, самоповаги, їх орієнтації на добро, удосконалення повсякденного шкільного життя спонукати юнаків і дівчат до ґрунтовного усвідомлення свого внутрішнього світу (емоцій, почуттів, мотивів, цінностей, потреб, інтересів, бажань, прагнень, ідеалів). Адже без розуміння цієї психічної сфери неможливо вести мову про вихованця як суб'єкта духовної діяльності, на основі якої відбувається особистісний саморозвиток та боротьба зі своїми еґоїстичними потягами. Рефлексія виступає основою самосвідомості.

Процес занурення вихованця у свої душевні глибини, їх осмислення і перебудова здійснюється під керівництвом педагога, який активізує рефлексивне мислення вихованця та сприяє винесенню його результатів назовні, тобто готує їх експлікацію з метою більшого усвідомлення і надання їм індивідуальної значущості.

Застосування методу здійснюється у такій послідовності:

- глибоке ознайомлення зі змістом того предмета, який буде вивчатись;
- визначення засобів формування, механізму виховання даної якості чи цінності;
- усвідомлення як даний феномен вплине на стимулювання позитивної спрямованості вихованця (Я — доброцентроване);
- усвідомлення як предмет виховання вплине на зменшення еґоїзму учня (Я — еґоцентроване);
- як дана якість чи цінність діє на іншого, на суспільне життя? Як вона оцінюється людьми?
- Чим вона винагороджується?
- Яка альтернатива даної чесноти?
- Які обставини можуть до неї призвести?
- Якими засобами можна цього уникнути?

Основна перевага рефлексивно-експліцитного методу полягає в тому, що вихованець не відчуває себе об'єктом педагогічного впливу, рабом моральної норми, не переживає стану підкорення моральним істинам, а сприймає їх як власний вільний вибір.

Окрім того, унікальність даного методу полягає в тому, що його застосування може посилити виховну ефективність переважної

більшості форм та методів становлення особистості: бесід, круглих столів, дискусій, диспутів, мозкового штурму, педагогічних ситуацій, ділових ігор та ін.

Саме тому на заняттях з виховання культури гідності старшокласників надзвичайно важливо частіше використовувати рефлексивно-експліцитний метод, апелювати до морального досвіду юнаків і дівчат.

ЛЮДСЬКА ГІДНІСТЬ

Заняття 1 (2 год.)

Тема: «Людська гідність». **Форма проведення** — полілог із застосуванням рефлексивно-експліцитного методу.

Мета:

- Ознайомити учнів з поняттям «людська гідність».
- Ознайомити старшокласників з українським законодавством стосовно гідності людини.
- Ознайомити з поняттями «моббінгу» і «буллінгу» та причинами виникнення цих явищ.
- Вироблення досвіду протистояння зневажливому ставленні до себе, насильству в колективі.
- Формувати культуру гідності особистості.

Слово до вчителя.

Вчитель: Любі друзі, ні для кого не секрет, що всі люди різні. Відповідно, відмінні їх потреби, інтереси, уподобання, цінності. Втім, існують цінності важливі абсолютно для всіх. На вашу думку, про які з них йдеться?

Учні називають свої варіанти цінностей, важливих для кожного. Хтось із учнів називає людську гідність.

Вчитель: Так, повага людської гідності життєво необхідна кожній людині. Це той феномен, який науковцями визнається надцінністю, домінантною ознакою особистості. Люди почуваються комфортно, якщо вони живуть в полі поваги їх гідності. І, навпаки, зневага гідності людини, порушення її прав призводить до погіршення емоційного стану, психічних захворювань, деградації особистості.

У той же час наявність у людини цієї цінності вирізняє її із загалу. Вона помітна навіть сторонньому.

А Ви могли б вирізнити в натовпі людей достойних, з глибоким почуттям гідності? А в близькому оточенні? Що характерно для таких людей? (манера говорити, голос, одяг, постава, внутрішня сила, цінності).

Відомі випадки, коли саме почуття гідності рятувало людину від розпачу, допомагало вижити навіть у страшних умовах тюрем та концентраційних таборів.

Безперечно, потрібна гідність і в наш нелегкий час. Давайте вяснимо, кому потрібна гідність сьогодні?

По-перше, як ми вже говорили — кожній людині як унікальній самоцінності, а отже — і Вам. Адже кожен з Вас прагне до поваги власної гідності, бажає бути не засобом збагачення олігархів, які вважають себе над людьми, а хоче бути метою, найвищою цінністю суспільства.

Становлення гідності стимулює самопізнання свого внутрішнього світу, щоб використати для самореалізації своїх сутнісних сил власні психологічні ресурси. Це має сприяти появі з ваших рядів, середовища молодшої генерації справжнього лідера нації, який зможе відстоювати національні інтереси, забезпечити продукування прогресивних ідей та їх реалізацію. В кінцевому рахунку український народ стане жити достойно, а Україна здійснить довгоочікуваний цивілізаційний стрибок.

Для того, щоб стати єдиною монолітною нацією, щоб розбудувати по-справжньому народну, суверенну незалежну демократичну правову соціальну державу, а не бути розмінною монетою у грі інтересів ближніх і дальніх сусідів, місцем примноження їх багатств, нашої Вітчизни потрібні активні особистості, суб'єкти громадянського суспільства, які могли б відстоювати власні права, гідність й інтереси та поліпшити і себе, і державу. Очевидно, що раби на це не здатні.

Ось тому ми з вами спробуємо ґрунтовніше розібратись, що таке гідність, яких видів вона буває, як проявляється, як дану цінність характеризували колись і тепер й, головне, як її розвинути та відстоювати для себе та для України, як поважати інших людей.

Ваша місія зробити Україну високорозвиненою, забезпечити їй місце в цивілізованому світі як рівній серед рівних, що створює умови для вільного саморозвитку, честі, гідності та достатку свого народу. Настав час творити і свою долю, і долю України. Це наш історичний імператив. Як виявилось, ми не потрібні ні по той, ні по цей бік океану. А іншого глобуса не існує. І немає в світі іншої України. Українцю, з колін! Як говорили наші предки: ми хоч і бідні, але гордові!

Так що ж таке гідність? Вчитель розкриває сутнісні характеристики культури гідності, поняття людської гідності, ґрунтуючись на аналізі літератури (див. Вступ).

Робота з текстом Конституції України.

Учні знайомляться зі ст. 3, ст. 21, ст. 28, ст. 68 Конституції України 1996 р., де задекларовано, що усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах [45].

Учитель знайомить дітей з визначенням людської гідності, її сутнісними характеристиками (див. Вступ).

Учитель. Як ми вже дізнались, в сучасному українському законодавстві гідність визнається найвищою соціальною цінністю, невід'ємним правом людини, яке належить їй від народження завдя-

ки приналежності до людського роду. Та чи завжди задекларовані закони сповідаються в нашому реальному житті? Безперечно, ні.

Сьогодні можна констатувати, що наше суспільство на 23-му році незалежності далеко не є зразком поваги гідності людини. Чому ж так сталося? Очевидно, що недостатньо задекларувати закон. Важливо, щоб закон реально виконувався як владою, так і народом. Тут якраз — проблема.

Владні чиновники часто порушують права людини, не поважають її гідність тому, що громадяни дозволяють їм це робити. Та чи тільки зі сторони владних чиновників порушується право на почуття власної гідності — апріорне право на те, щоб нас цінували?

Як засвідчив наш двадцятирічний досвід самостійності, люди не знають цивілізованих шляхів і механізмів впливу на владу, не хочуть, а часто й бояться відстоювати свої права в цілому й повагу гідності зокрема. Дуже часто гідність зневажається близькими людьми й тими, з ким людина стикається повсякчас на вулиці, в транспорті, в магазині, на ринку, в школі, на дискотеці, в колі друзів та ін.

Поклавши руку на серце, зізнайтесь, чи у вашому житті не було зневаги до іншого? Чи готові ви не лише себе коханого, а кожного визнати найвищою цінністю або хоча б поспівчувати чужому горю чи становищу.

Учитель.

Підніміть, будь ласка, руку ті, хто жодного разу не образив іншого. Як бачимо — таких немає. А тепер підніміть руку ті, кого хоч колись чи тепер будь-де ображали, принижували гідність. І знову — всі.

А кого ображали чи ображають в школі?

Також майже всіх. Згадайте, що ви при цьому відчували? Що вам хотілося зробити з кривдником? Що робили в дійсності? Кому жалілись? Чи давало це результати? Як вплинули образи на ваш настрій, характер? Як часто зневажали вашу гідність?

Орієнтовні відповіді учнів.

Учитель. Як бачимо, проблема ця поширена, можна сказати — глобальна. Чи можна її уникнути або хоча б звести до мінімуму? Як саме?

Орієнтовні відповіді учнів.

Учитель. Оскільки чітких відповідей не було, то на сьогоднішньому занятті спробуємо дати відповідь на ці досить не прості запитання. Для початку вяснимо суть проблеми, яка є життєво важливою, багатоаспектною, делікатною й вимагає максимальної відвертості.

Образи та знущання над дітьми в школі з боку однокласників чи старших учнів відомі як в школах України, так і за кордоном. Це явище має свої назви залежно від того, хто над ким знущається.

Однією з найпоширеніших форм насильства в школі є моббінг (від англ. mob — натовп). Моббінг — це форма психологічного, а ча-

сом і фізичного насильства групи над одним чи декількома членами колективу. Всі на одного.

Відоме вам явище?

Видів моббінгу є чимало. Шведський психолог Х. Лейман дослідив 45 варіантів цього явища. Серед них: бойкот, прискіпування, насмішки, погрози, залякування, приниження, знущання, побої, крадіжки, здирництво, псування особистих речей, пліткування, наклепи та ін.

Останнім часом став поширюватись моббінг через Інтернет (Кібермоббінг) засобами електронної пошти, програм особистого обміну повідомленнями (Instant Messenger), в соціальних мережах, через відео-портали (You Tube, Vimeo), через мобільні телефони (SMS чи дзвінки).

Вчитель. Ви неодноразово спостерігали прояви моббінгу. Охарактеризуйте, будь ласка, типові риси тих, над ким найчастіше знущаються. Які вони?

Вправа «Коло думок».

Орієнтовні відповіді учнів стосовно характерних рис жертв моббінгу.

Найчастіше знущаються над:

- «білими воронами», особами з нестандартним мисленням чи поведінкою, іншими, не такими, як усі;
- не так одягненими;
- улюбленцями учителів, відмінниками;
- невдахами;
- некрасивими, неохайними;
- з фізичними вадами;
- дітьми багатих чи дуже бідних;
- боязливими, замкнутими, сором'язливими;
- не впевненими в собі, тривожними, нещасними, без самоповаги;
- схильними до депресії;
- тими, хто не мають близьких друзів серед однокласників;
- часто фізично слабшими від ровесників.

Учитель. Як бачимо, жертвою моббінгу за певних обставин може стати кожен. І це ключовий висновок.

Дослідження психологів свідчать, що основними причинами цього явища з боку жертви є: конкуренція з лідером, стиль поведінки як у жертви.

З боку противників: заздрість чи зневага, бажання принизити іншого заради задоволення, розваги, самоствердження, прагнення підкорити слабшого або багатшого, страх «білої ворони»; неробство, нудьга, аморальна атмосфера в колективі, невміння адекватно проаналізувати свою поведінку, передбачити можливі наслідки.

Не менш поширеним видом знущання та приниження людської гідності в шкільному колективі є буллінг. Буллінг — це регулярне

знуцання один над одним чи декількома особами. Психологи виокремлюють чотири головних компоненти буллінгу:

- агресивна й негативна поведінка;
- вона здійснюється регулярно;
- вона відбувається між учасниками з різним статусом у колективі;
- ця поведінка є навмисною, а не випадковою.

Того, хто знущається над однокласниками чи молодшими учнями, називають буллером. Як правило, він принижує когось постійно. Закінчує з одним — розпочинає з іншим. В більшості буллерів це стійка риса. З віком змінюються лише форми її прояву. Як у випадку з мобінгом кожен може стати жертвою буллера.

У 1993 році норвезький психолог Дан Ольвеус визначив такі типові риси учнів — буллерів:

- вони відчують гостру потребу в пануванні і підкоренні своїй волі інших учнів;
- вони дратівливі, агресивні і легко розлючуються;
- вони часто грублять і непоштиво ставляться до дорослих, учителів, батьків;
- вони безжалісні до жертв;
- якщо це хлопці, то вони, як правило, сильніші інших.

Вчитель. Вам відомі такі «герої»? Як ви думаете, які причини такої поведінки?

Орієнтовні відповіді учнів.

- буллер хоче постійно привертати до себе увагу, а нічого іншого визначного, крім фізичної сили, злості й агресії, не має;
- йому або не вистачає любові дома, і він зганяє злість на слабших, чи з ним занадто панькаються в сім'ї, і він вимагає такого ж ставлення до себе в школі;
- часто буллерами стають ті, над якими однокласники знущались раніше.

Учитель. Проблеми мобінгу і буллінгу визнаються психологами всього світу надзвичайно складними. До цього часу жоден науковець не може сказати, що він розробив ефективні методи профілактики і боротьби з явищами приниження людської гідності та знущання над особистістю в учнівському середовищі.

Однією з причин неефективності боротьби з явищами насильства в молодіжному середовищі є те, що саме середовище досить закрите для сторонніх.

Оскільки ви, з одного боку, є суб'єктами цього середовища і добре знаєте, що в ньому відбувається, а з другого — маєте значний досвід виживання в таких умовах, пропоную розробити рекомендації для себе та інших учнів, як не стати жертвами буллінгу та мобінгу.

Вправа «Мозкова атака». Учні по групах розробляють правила поведінки. Результатом цієї роботи є спільні рекомендації, як уникнути насильства в колективі.

Орієнтовні рекомендації учнів з профілактики приниження.

1. Проаналізуйте причини агресивного чи зневажливого ставлення до вас (свої вчинки, зовнішній вигляд, поведінку, манеру спілкування).

2. Будьте ввічливі, доброзичливі, привітні з однолітками.

3. Не пліткуйте.

4. Не принижуйте інших, шукайте в кожному позитив, без лестощів, щиро хваліть однокласників за добрі якості, підвищуйте їх у власних очах, але не принижуйтеся.

5. Найдіть золоту середину, щоб не занадто виділятися з колективу і зберегти свою індивідуальність.

6. Не дозволяйте себе принижувати, «показуйте зуби», нанесіть відповідний «удар», бажано з гумором.

7. Дотримуйтесь традицій колективу. Беріть участь в колективних заходах.

8. Не нервуйте, намагайтесь не реагувати на образливі слова. Ображають тих, хто ображається.

9. Поговоріть спокійно з тим, хто вас ображає. Виясніть, чого він добивається.

10. Не підлизуйтесь до начальства.

11. Зберігайте почуття власної гідності.

12. Добросовісно виконуйте свої безпосередні обов'язки.

13. У випадку цькування, приниження гідності, знущання звертайтеся до батьків, класного керівника, шкільного психолога, директора школи.

14. Зверніться в шкільну комісію із захисту прав та гідності учнів, напишіть заяву до скриньки довіри, зателефонуйте до служби довіри. У випадках, коли згадані заходи не принесли результату, або коли дії буллера загрожують вашому здоров'ю, звертайтеся у міліцію, напишіть заяву прокурору району.

Вчитель. Ваші рекомендації засвідчили, що ви чудово справились з даним завданням. Рекомендації хороші. Ми їх розмножимо як результат колективної творчості, щоб кожен запам'ятав ці правила і дотримувався їх. Але чи стануть вони панацеєю у боротьбі з ганебними явищами мобінгу і буллінгу?

Звичайно, цього замало. Від слова до діла — шлях далекий. Для того, щоб усвідомлення неприпустимості знущань над особистістю стало не лише нормою поведінки, а й внутрішнім імперативом кожного, потрібні ще й ваші бажання, сила волі і вміння боротися з даними аморальними явищами. Адже мобінг і буллінг — проблеми не суто шкільні. На жаль, вони присутні і в дорослому

житті, як на роботі, так і дома. І там вони приносять не менше горя людям. Тому вироблення досвіду протистояння цьому злу має стояти перед кожним на рівні із здобутками якісної освіти.

Крім того, серед вас є ті, хто мріє стати психологом, педагогом, юристом, науковцем, офіцером, керівником. У вас уже тепер є нагода спробувати свої сили у боротьбі з моббінгом і буллінгом. І що не менш важливе — допомогти меншим дітям уникнути принижень їх гідності. Як би це банально не звучало, допомогти дитині — щастя. Як саме, можливо, хтось додумався? Як ви дивитесь на те, щоб із рядів старшокласників створити загін бетменів чи товариство, спілку спайдерменів або комісію, орден захисників прав, честі та гідності учнів школи? Назву, устав, обов'язки, форми роботи ми розробимо колективно. Для чого і кому це потрібно?

Давайте проаналізуємо, чи може один класний керівник попередити насильство в класі, викоринити його? Звичайно, ні. По-перше, він фізично не в змозі знаходитись одночасно і в класі, і в туалеті, і на вулиці. По-друге, не кожна дитина хоче йому поскаржитись. А коли на перерві поряд з меншими будуть старші друзі, захисники, які організують на перервах дозвілля, пограються, довірливо побесіднують чи просто допоможуть підготуватись до наступного уроку і перейти в сусідній кабінет — знущань, однозначно, стане менше.

Чи можливо це? Чи легко? Звичайно, ні. Адже потрібно буде навчитись продуктивно організовувати свій час у школі, щоб не погіршилось власне навчання, самому зразково поводитись, вміти спілкуватись з дітьми, попереджувати і налагоджувати конфлікти. Давайте вивисимо, що така робота дасть вам?

Орієнтовні відповіді учнів.

- Розвиток комунікативних умінь, які необхідні в подальшій професійній діяльності та повсякденному житті.
- Уміння створити мирну і доброзичливу атмосферу в колективі.
- Радість від того, що зміг когось уберегти від насильства, зробити щасливим.
- Задоволення, що можу думати про когось, подолати свій егоїзм.

Учитель. Як видно, попереду роботи багато, але переможе молодість. Дорогу осилить той, хто йде. В добрий час, друзі!

Заняття 2 (2 год.)

Тема: *«Людська гідність — ціннісне ставлення до іншого».*

Мета:

1. Ознайомити старшокласників з різними поглядами на проблему нетрадиційної сексуальної орієнтації.
2. Розкрити наслідки одностатевих контактів.
3. Виробити правила цивілізованого ставлення до людей з нетрадиційною сексуальною орієнтацією.

4. Навчити учнів, як не піддаватись настирній пропаганді геїв.
5. Формувати традиційні сімейні та родинні цінності.
6. Виховувати ціннісне ставлення до людей.

Учитель: Безперечно, всім вам відомо, що існують люди з нетрадиційною сексуальною орієнтацією. Дане явище називається гомосексуалізмом (від грецьк. homois і sexualis — статевий) — стан людини, яка пов'язує свою психоемоційну і сексуальну сферу із особами своєї статі.

Гомосексуалізм властивий як деяким чоловікам, так і жінкам. До гомосексуалів жіночої статі застосовується термін «лесбійка», котрий походить від назви грецького острова Лесбос, де народилась і жила давньогрецька поетеса Сапфо, яка оспівувала одностатеве кохання між жінками. Гомосексуалів чоловіків ще називають геями.

Останнім часом цьому питанню багато уваги приділяють ЗМІ. Одні смакують і відверто пропагують це явище як прояв свободи, інші — нетерпимо засуджують, або й застосовують силові засоби перевиховання. Немає сумнівів, що й ви неодноразово в своєму середовищі обговорювали цю проблему. Хотілося б почути вашу відверту оцінку гомосексуалізму як явища і дізнатись про ваше ставлення до людей з нетрадиційною сексуальною орієнтацією.

Після полярних висловлювань учнів у діапазоні: «поважаю їх вибір і людську гідність» до «я ненавиджу таких людей, вони ізгої суспільства», «з ними потрібно боротись будь-якими способами» педагогу варто підвести старшокласників, як цивілізовано ставитись до явища в цілому й до конкретних представників цієї групи людей.

Учителю варто коротенько розповісти, що одностатеві сексуальні стосунки відомі людям дуже давно, і з тих же часів засуджувались різними народами в більшій чи меншій мірі. Християнство однозначно і беззастережно засуджує прояви гомосексуалізму. Так в Біблії це явище описувалось як гріх содомії, бо Бог передбачив статеві стосунки лише між чоловіком і жінкою і тільки в шлюбі. (Буття 1:27, 28; Левіт 18:22; Притчі 5:18, 19). Кара за гріх гомосексуалізму передбачалась найсуворіша. «Коли чоловік зійдеться з чоловіком так, як із жінкою, обидва вчинять гидотну; смертю мусять їх покарати; кров їхня на них» (Левіт. 20:13).

Однак, починаючи з п'ятдесятих років минулого століття ставлення до гомосексуалізму почало змінюватись. В 1973 році Американська асоціація психіатрів виключила гомосексуалізм із списку психічних захворювань і розпочала вважати це явище нормальним.

У наш час одностатеві шлюби визнані в багатьох країнах. Як же в нашій країні ставляться до цієї проблеми? В Кримінальному кодексі України немає статті, за якою б карали за гомосексуалізм. Втім, пропаганда серед неповнолітніх даних стосунків, насильницьке змушування до них, зваблювання карається законом. Переважна

більшість українського суспільства віддає перевагу традиційним сімейним цінностям.

Як ви думаєте чому? Учні висловлюють свої думки.

Вчитель підводить підсумок. Українці масово не сприймають гомосексуалізм з багатьох причин. *По-перше*, за своєю ментальністю наш народ романтичний і в своєму епосі завжди опоетизовував кохання між чоловіком і жінкою, звеличував традиційну сім'ю як законний і природний результат цього кохання і середовища (прикалабок раю), де людина знаходить взаєморозуміння, допомогу, чуйність і підтримку рідних у радості і горі, в здоров'ї і немочі, в багатстві і бідності.

По-друге, як вже було згадано, гомосексуалізм в СРСР переслідувався законом, а сім'я підтримувалась державою. Існував лозунг «Міцна сім'я — міцна держава».

По-третє, в наш нелегкий час масового безробіття і нестатків, коли багатьом доводиться виживати на одну зарплату або пенсію — переваги сім'ї очевидні.

Крім того, все з тих же засобів масової інформації українцям відомо, що серед геїв дуже поширені психічні хвороби, які є прямим наслідком їх стилю життя. Рівень захворювань депресією, психозами, нетриманням калу, раком прямої кишки значно вищий від середньостатистичного. В цих людей спроби самогубств зустрічаються в шість разів частіше, ніж серед інших верств населення. І це пов'язано з внутрішніми проблемами цієї спільноти, а не із зовнішнім тиском, як стверджують гомосексуалісти. В Нідерландах толерантно до них ставляться, а показники такі ж. В країнах Євросоюзу, де активно пропагують гомосексуалізм, більше половини всіх ВІЛ-інфікованих — геї. Більшість з них глибоко нещасні, а не вільні в своєму виборі особистості, як вони стверджують. Хоча варто відмітити, що є серед них досить успішні люди.

Багатьом медикам, які серйозно займаються цією проблемою, відомо, що гомосексуалізм — є як вродженим, так і набутиим. У своїх публічних виступах російський письменник, публіцист, автор культового вчення Д. М. Левашов неодноразово стверджував, що гомосексуалізм — це патологія, важке захворювання. Він наголошував, що розмір гіпофіза у геїв збільшений в чотири рази від норми. Гормонів у них в два рази більше, ніж у вагітних жінок. Отже, ці люди завжди знаходяться під гормональним ударом. У голові в них інші домінанти. Таких людей не можна допускати ні до влади, ні в армію. Вони не можуть адекватно управляти звичайними людьми.

Втім, 30 вересня 2012 року губернатор Каліфорнії Джеррі Браун видав проєкт указу про заборону лікування гомосексуалізму в штаті.

Шановні юнаки і дівчата, ми спробували розібратись із цим неоднозначним і складним явищем гомосексуалізму. Звичайно, ми не лі-

карі, не володіємо останніми досягненнями сучасної медицини. Тому професійну оцінку гомосексуалізму дати не зможемо. Це не наше завдання. Але перед нами стоїть не менш важлива етична проблема — ставлення до гомосексуалів. Як ви думаєте, яка з проблем важливіша?

Орієнтовні відповіді учнів.

Учитель. Я теж гадаю, що друга важливіша. Обґрунтуйте, будь ласка.

Учні. Проблема ставлення до гомосексуалів важливіша тому, що вона стосується людей, а людина є мірою всіх речей.

Учитель. Оскільки ви визнали ставлення до людини більш значимим, ніж ставлення до явища, я вірю, що ви зможете колективно виробити правила цивілізованої поведінки по відношенню до цієї групи людей. А щоб дані правила були виваженими, справедливими і дійсно цивілізованими, давайте всі разом подумаємо, які ж фактори потрібно враховувати при виконанні цієї роботи.

Вправа «Мікрофон».

Учитель. Пропоную це зробити просто зараз. По колу, отримуючи мікрофон, прошу продовжити таке речення:

1. Розробляючи правила ставлення до гомосексуалістів потрібно враховувати...

- щоб українців не вважали гомофобами, слід ґрунтуватись на міжнародному законодавстві, зокрема, положеннях Загальної Декларації прав людини від 10 грудня 1948 року, Європейської Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод від 4 листопада 1950 року, Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 року;
- ментальність українського народу, який надає перевагу сімейним цінностям;
- благородство, самоповагу розробників правил, нашу орієнтацію на добро, гуманізм, ціннісне ставлення до людини.

Вчитель. Ви так ґрунтовно обговорили, що потрібно враховувати при розробці правил поведінки з людьми із нетрадиційною сексуальною орієнтацією, що в мене абсолютно немає сумнівів у високому рівні кінцевого продукту вашої творчості.

Тепер уявіть, що ви депутати й у Верховній Раді пропонуєте закон, як ставитись до сексменшин.

Пропозиції учнів. Правила ставлення до людей з нетрадиційною сексуальною орієнтацією.

1. До гомосексуалів потрібно ставитись, як до звичайних громадян, інших, з нетрадиційною сексуальною орієнтацією, а не як до модних героїв, як вони цього хочуть (гей — звучить гордо).

2. Навіть якщо вони викликають роздратування, не принижувати їх, не цькувати, уникати зневажливого тону в розмові, поважати їх власну гідність.

3. Не піддавайтесь їй пропаганді, хоч вона останнім часом стає дедалі настирливішою, досвідченішою, витонченішою. Не варто іти на повідку «а слабо?». Знайдіть в собі сили сказати — «ні!». Адже однією з причин гомосексуалізму є ситуативна обумовленість (наслідок випадкових контактів).

4. Якщо ж ваші знайомі не задоволені, що ви цураєтесь їх способу життя, поясніть, що ви засуджуєте не лише гомосексуалізм, а й наркоманію, п'янство, розпусту та інші форми аморальності.

5. Не відвертайтеся від своїх знайомих з нетрадиційною сексуальною орієнтацією як від особистостей. В них ще є шанс на нормальне життя в традиційній сім'ї і найбільшим щастям — дітьми.

Учитель. На ваш погляд, як зміст цих законів характеризує вашу моральну сутність?

Учні. Правила свідчать, що нам властиве благородство, ціннісне ставлення до людини, повага її гідності, співчуття. Зміст даного документа показав, що ми змогли піднятися над своїми негативними емоціями, а усвідомлення емоції — це вже реальний крок на шляху її подолання.

Учитель. Що ви відчували, працюючи над правилами?

Учні. Гордість, самоповагу, радість, що змогли подолати в собі злість, нетерпимість.

Учитель. Як ви думаєте, якби все українське суспільство прийняло ваші закони і дотримувалося б їх, чи хоч трішки змінилася б ситуація в країні в ставленні між людьми?

Учні. Люди стали б добрішими, терпимішими, чуйнішими один до одного.

Учитель. Чи винагороджуються добрі наміри, поведінка та вчинки людини в суспільстві.

Учні. Далеко не завжди, оскільки кожен розуміє добро по-своєму. Існує навіть приказка «Добрими намірами встелена дорога в пекло».

Учитель. То, можливо, людині не варто бути доброю, чуйною, справедливою, якщо її добрі наміри не завжди схвалюються?

Учні. Звичайно варто. Однак добро має бути домірним, делікатним, розуміючим людину, на яку воно спрямоване. Стосовно ставлення до людей з нетрадиційною сексуальною орієнтацією — добром є повага їх гідності, а злом — наша злість, агресія. А ці прояви, як відомо, нікого не виправляли, а, навпаки, породжували і примножували відповідне зло.

Утім, в основному, добрі вчинки поцінуються в суспільстві, а людей, що їх творять безкорисливо, народ поважає. До того ж справжні добрі вчинки і ставлення возвеличують людину у власних очах, приносять їй радість. Така вже природа більшості. Інакше людина не вижила б як біологічний вид.

Учитель. А що вам потрібно, щоб поважати гідність іншого?

Учні. Не так уже й багато: усвідомлення необхідності, бажання, волю та реальне цивілізоване ставлення і ніяких фінансових затрат.

Учитель. Як ви гадаєте, чи можна спілкуватись за вашими правилами поведінки не лише з гомосексуалами, а й з іншими представниками маргінальних груп (бомжами, алкоголіками, наркоманами, ВІЛ-інфікованими)?

Орієнтовні відповіді учнів. Звичайно, можна. Повага людської гідності — імператив цивілізованого суспільства. Право на повагу гідності найбільш фундаментальне і невід'ємне людське право. Навіть в ситуаціях, в яких можуть розпоряджатися життям людини (на війні), ніхто не вправі позбавити людину гідності, права залишатись собою. Поле гідності недоторканне для кожного. Наприклад, бомжі, жебраки поступаються не своєю гідністю, а соціальним статусом, який ніякого відношення до їх людської гідності не має. До того ж стати безхатченком чи злидарем в наш час можна як через соціальні причини (дефолт, невиплачений кредит, скорочення робочого місця), так і через особисті (хвороби, конфлікти в сім'ї, борги, згубні звички та ін.). Для деяких осіб — це їх добровільний вибір.

За сучасним законодавством бродяжництво не є злочином. Є таке моральне правило: якщо не знаєш, як ставитись до людини — стався по закону.

Разом з тим є значна частина досить багатих індивідів, готових заради престижного місця, грошей, становища, влади поступитись своєю гідністю та принизити інших. Якщо святиня власної гідності зраджена, святим стає те, заради чого нею жертвують. А це вже справжнє рабство.

Підсумок заняття.

Учитель.

- Які проблеми ми розглядали на сьогоднішньому занятті?
- Чи потрібно було порушувати ці питання?
- Чи цікаво вам було?
- Що не сподобалось?
- Які ще проблеми моралі ви хотіли б розглянути на подальших заняттях?

ВЛАСНА (ОСОБИСТА) ГІДНІСТЬ **Тема «Феномен власної гідності» (2 год.)**

Мета заняття:

- 1) Ознайомити учнів з поняттям власна (особиста) гідність.
- 2) Розвивати уміння самопізнання, самооцінки, саморегуляції моральної поведінки.
- 3) Виховувати почуття власної гідності.

Учитель. На сьогоднішньому занятті ми продовжимо вивчення загальної теми «Культура гідності», але будемо розглядати іншу її складову **власну гідність**, яку ще називають **особистісною**.

На попередніх заняттях ми дійшли висновку, що людську гідність можна розглядати як кредит, наданий людині для її самореалізації та морального вдосконалення. Людська гідність через систему соціальних зв'язків є вихідною у взаємовідносинах між людьми і знаходить своє безпосереднє відображення у гідності кожної людини — власній гідності.

Учитель розкриває сутність поняття особистісної власної гідності у психологічній, філософській, педагогічній літературі (див. Вступ).

Учитель. Осмисливши сутнісні характеристики власної гідності, дайте, будь ласка, відповідь, чим же людська гідність відрізняється від власної?

Орієнтовна відповідь учнів.

Людська гідність дана людині законом, власну потрібно заслужити своєю моральною поведінкою, вчинками, ціннісним ставленням до інших, самовдосконаленням.

Учитель. Для того, щоб вдосконаливати себе, потрібно, по-перше, знати себе, вміти оцінювати, позитивно ставитись до себе, хотіти вдосколатись і вміти це робити. Ось цим ми і займемось на наступних заняттях.

Тема «Власна гідність — шлях до себе кращого» (2 год.)

Мета:

- формувати в учнів прийняття себе таким, як є; усвідомлення власної гідності, значимості і цінності; прояв людської гідності; віру в свої сили;
- розвивати уміння об'єктивно поцінювати свої чесноти;
- виховувати почуття благородства як вищої моральної цінності;
- ознайомити з технологією самовиховання особистості.

Вступне слово.

Любі друзі, на попередніх заняттях ми ознайомилися з основними проявами власної гідності. Згадайте їх.

Відповіді учнів.

Слово вчителя. Рано чи пізно кожна людина відчуває потребу стати кращою, іншими словами, вона прагне до «Я» — ідеального. Очевидно, ви вже знайомі з цим відчуттям? Адже тільки маленька дитина не порівнює себе ні з ким, радіє життю і знає, що вона прекрасна. А в свої 14 років дехто з Вас вже встиг почути від однокласників, друзів, рідних, а можливо, й учителів, що він поганий, злий, лінивий, невдаха, негідник, тупий та ін. Звичайно, оптимізму ці ярлики Вам не додали.

Крім того, Ви вже й самі потихеньку згоднісь, що хтось кращий, сильніший, заможніший. Декого переслідують почуття знедоленості й неповноцінності.

Щоб ці проблеми не поглиблювались і не псували Вам життя в майбутньому, потрібно вже тепер з ними вміло і рішуче боротись. Для цього необхідно не так уже й багато. Розпочніть з того, що повірте в Себе, полюбіть Себе. Нехай щоранку разом з Вами просинається установка: «Я — найчарівніша і найпривабливіша», «Я — добрий, розумний, дотепний, коханий і везучий». Для чого? По-перше, це приємно. Завтра ж вранці не забудьте перевірити, чи дійсно установка спрацювала, і Вам стало приємно.

По-друге, таку людину починають любити оточуючі. Психологи довели, що глибока самоповага, впевненість, любов до себе діють на інших як гіпноз на підсвідомому рівні. Образ себе стає образом для інших. Люди люблять таку особистість тому, що її легко любити. Вона відкрита для любові, готова поважати і цінувати інших.

Не ждїть, щоб Ви сподобались комусь першими. Це не так важливо. Головне, щоб люди подобались Вам. Випереджувальна доброзичливість спонукає до прояву благородних вчинків. Людське благородство — це діяння найвищого морально-духовного рівня особистості.

Як кажуть мудрі, із зерна любові виростає сад, а з агресії — джунглі. Подумайте, які зерна Ви носите в своїй душі? Що з них проклюнеться — залежить, перш за все, від Вас.

Утім, любов до себе не сліпа. Вона не виключає самокритики. Люди з почуттям власної гідності мають об'єктивну самооцінку, не бояться порівнювати себе з іншими, поцінують чужі достоїнства, прагнуть позбутись недоліків, хочуть стати кращими і стають ними. Це і є шлях до свого ідеального «Я», до себе кращого, гуманнішого.

Безперечно, майже кожному з Вас хтось подобається, і Вам хотілося б бути, як Він. Але люди не вишивки, не клони. Вони всі різні, з різними здібностями і можливостями, зі своїми характерами та достоїнствами. І не варто себе «вишивати» з чужого узору. Кожен з Вас неповторний і тим цінний. Не варто прагнути стати таким, як хтось, навіть найзнаменитіший. У житті краще вибрати свою стежку, де немає ні перших, ні останніх, а є тільки Ви. Шлях до свого ідеалу — це шлях до себе кращого, завтрашнього, у порівнянні лише з собою вчорашнім.

Зараз Ви ознайомитесь з одним дуже цікавим тестом, який, можливо, допоможе Вам бути успішнішим на шляху до свого ідеального «Я».

Тест «Що ти за птиця?» [39, с. 336]

Мета цього тесту — допомогти вам зрозуміти, що немає загальних рекомендацій, як вдосконалювати себе. Одна і та ж якість може прикрасити одну людину, а іншій — зашкодити. Цей тест допоможе вам краще зрозуміти свій внутрішній світ, особливості характеру, визначитись, які риси у вас домінують — Голуба, Страуса чи Яструба.

Юнаки і дівчата за допомогою тесту співвіднесли себе з трьома досить різними і яскравими особистісними образами, умовно названими «Голуб», «Страус», «Яструб». З метою вдосконалення свого характеру, поведінки і складових гідності учням було запропоновано наступне:

Що потрібно Голубу.

Загальні поради.

Вам потрібно дорослішати і ставати самостійним, розпочати жити своїм життям навіть всупереч очікуванням оточуючих. Поважайте себе. Усвідомте, що Ви не засіб, а мета, вільна особистість, найвища цінність суспільства, творець власної долі і долі країни. Вчіться бути людиною і для себе, а не лише для інших. Це не значить, що ви маєте стати егоїстом, але власну гідність, права, свої інтереси та свого народу вчіться відстоювати.

Вправи:

1. Вправа «Не посмішка»

Посмішка — це прекрасно, вона завжди вас прикрашає. Але вас і «ловлять» на посмішку: ви посміхнулись, значить сказали «так». А чи завжди це правильно? Щоб стати вільною і достойною, людина навчилась не завжди відповідати посмішкою на посмішку. Дозвольте собі бути і серйозним, і похмурим, коли вам цього хочеться і коли це потрібно.

2. Вправа «Ні»

Вам важко сказати «Ні», щоб не образити людину. Але ж вас часто використовують, маніпулюють вами, принижують. Тому навчіться казати «ні» спокійно і рішуче саме тоді, коли вам ніяково це сказати. Ви маєте на це право, і таке «Ні» сприймається нормально.

3. Вправа «Перехоплення ініціативи»

Вчіться перехоплювати ініціативу в розмові і у справах.

4. Вправа «Нестандартні вчинки»

Ви занадто залежні від оцінок оточуючих людей і боїтесь вийти за межі стандартної поведінки. Дозвольте собі розумні, але не стандартні вчинки. Наприклад, пострибайте на автобусній зупинці, коли вам холодно, зробіть зарядку. Скажете, оточуючі будуть дивитись на вас як на ненормального. По-перше, вони не праві. По-друге, яке вам діло до їх поглядів і оцінок? Не ждiть, поки вас оцінять. Оцінюйте інших першими. Проявляйте інтерес до суспільного життя, подій, які впливають на національні інтереси українців, культивуйте в себе національну гідність. Цікавтесь та засвоюйте міжнародні та вітчизняні закони про права людини, повагу та захист її гідності, оволодівайте правовими методами захисту людської гідності.

5. Вправа «Свобода голосу, думок та емоцій»

Вчіться говорити голосно, чітко і впевнено, частіше висловлюйтесь категорично, вільніше проявляйте свої негативні емоції людям, які це заслужили, або просто в простір.

6. Вправа «Свобода звинувачень»

Вчіться у відповідь на звинувачення чи образи не виправдовуватись, а негайно переходити в контратаку і звинувачуйте самі. Робіть справедливі зауваження працівникам служби сервісу, торгівлі, оточуючим, використовуйте правові методи захисту своїх інтересів.

Що потрібно Страусу.

Загальні поради

Ваша холодність, яка погіршує стосунки з оточуючими, — не вроджена, а наслідок вашого страху і переживань. Спробуйте відкрити себе світу, і світ відкриється вам. Ваше головне завдання — розкрити в собі інтерес і увагу до оточуючих людей, навчитись їх краще розуміти і відчувати, поважати і терпимо ставитись.

Вправи:

1. Вправа «Запам'ятай обличчя»

Виробіть звичку запам'ятовувати обличчя оточуючих вас людей. Подивились, закрили очі, спробували відтворити все зримо, в деталях. Не виходить, щось забули — дивіться знову, щоб запам'ятовування було повним.

2. Вправа «Як він сміється?»

Вдивляючись в чиєсь обличчя, спробуйте уявити: «А як ця людина сміється чи плаче. Як хитрує, грубить, свариться, ображається, радіє?»

3. Вправа «Очима інших»

У різних ситуаціях і з різними людьми постарайтесь подивитись на себе очима вашого співбесідника. Яке враження ви справили? Що про вас думають?

4. Вправа «Співпереживання»

У розмові на особисті, важливі для співбесідника теми намагайтесь активно, зацікавлено, щиро слухати його, не перебиваючи, стараючись поставити себе на його місце.

5. У компаніях частіше виконуйте роль масовика-затійника. Не виходить — учіться. Допомагайте іншим, підтримуйте їх у захисті честі і гідності. Беріть участь у благодійній діяльності, громадських організаціях.

Що потрібно Яструбу.

Загальні поради

Ви скрізь бачите ворогів і цим перетворюєте в них навіть тих, хто міг би бути другом, щоб цього не було, маєте навчитись миролюбності і доброзичливості.

Вправи:

1. Вправа «Посмішка»

Постарайтесь, щоб звичним виразом вашого обличчя стала доброзичлива посмішка. Внутрішня посмішка також має бути завжди.

2. Вправа «Мир тобі»

Перша фраза (внутрішня фраза, установка) при зустрічі з будь-якою людиною у вас має бути «Мир тобі! Якщо з ким-небудь починає суперечку, кожні 3 хвилини згадуйте і повторюйте «Мир тобі!» — це допоможе вам зупинитись.

3. Вправа «Передай ініціативу»

Частіше передавайте співбесіднику ініціативу в розмові. Нехай розмова буде про те, що хоче він.

4. Вправа «Приємна розмова»

Якщо проблема не принципова, намагайтесь розмову зробити просто приємною. Правий співбесідник чи ні — зробіть так, щоб йому було з вами комфортно, не принижуйте його. Говоріть менше, тихіше. Старайтесь згодитись, а не заперечити. Частіше говоріть «Так», а не «Ні». Уникайте категоричних фраз чи інтонацій.

5. Вправа «Компліменти і вдячність»

Використовуйте будь-яку нагоду, щоб сказати людині щось приємне про неї чи її вчинки. Покажіть це посмішкою, очима. Головне, щоб це було щиро.

6. Вправа «Грози не буде»

Стримуйте свої негативні емоції. Будьте терпимими, милосердними, толерантними. Проявляйте випереджувальну доброзичливість. Поважайте права та гідність кожної людини. Попробуйте тиждень не сваритись, всім прощати, розуміти, не критикувати, не робити зауважень, не засуджувати. Змогли тиждень, зможете і довше.

7. Вправа «Мудрець»

Вчіться мудрості, спостережливості і вмінню програвати. Ви програли — ваш новий досвід і можливість отримати урок. Щоб не сталося, не засмучуйтесь, а запитайте себе: «А як би до цього поставилась мудра і достойна людина?»

Вчитель. Цей тест і вправи Ви візьмете додому для того, щоб без поспіху, глибше ознайомитись з ними і щоб вони стали Вам у пригоді на шляху до себе кращого.

Запитання для обговорення

1. Як Ви розумієте поняття «власна гідність»?
2. Чи можете Ви об'єктивно поцінувати свої чесноти?
3. До чого спонукали Вас дані заняття?
4. З чим Ви не згодні?

Власна гідність — це базис і показник вищої моральної свідомості, до якої мусить підняти особистість. Аморальна людина достойною бути не може. Це принципово.

Мораль — явище конкретно-історичне. На кожному етапі розвитку суспільства вона має свою специфіку. Тоталітарній державі потрібна авторитарна мораль як форма суспільної свідомості з її забороняючою, вказівною, контролюючою та нормативними функціями. Вона передбачає жорстку унормованість поведінки особистості,

що йде від суспільства, є зовнішньою для людини. Це перешкоджає розвитку людської індивідуальності, самотутності, стриже всіх під одну гребінку.

Правовій державі, якою намагається стати Україна з 1996 року через громадянське суспільство (щоправда здебільшого декларативно), потрібна не авторитарна, а гуманістична мораль, яка визнає людину найвищою цінністю.

Сьогодні перед нацією стоїть завдання виховання громадянина-патріота, особистості вільної, достойної і разом з тим відповідальної, здатної до гуманістичної взаємодії і в той же час до самоствердження.

Утвердження гідності людини і всіх належних до цієї гідності пріоритетів й прав — це і є головне завдання гуманізму. Лише в громадянському суспільстві з його гуманістичною мораллю людина може реально відстояти і свою власну гідність, і свої права.

Найжорстокішим приниженням гідності людини є рабство. Найпоширеніша його форма сьогодні — сексуальне рабство.

Тема «Сексуальне рабство сьогодні. Шляхи його уникнення» (1 год.)

Мета: надати інформацію про можливі шляхи потрапляння жінок та дівчат до сексуального рабства за кордоном; познайомити з умовами, виконання яких допоможе уникнути сексуального рабства поза межами нашої країни.

I. Оголошення теми і мети заняття.

II. Вправа «Коло»

Учні по колу відповідають на питання: «Ви — довірлива людина?»

III. Інформаційне повідомлення.

Жінки складають 53,6% населення України. Вони мають великий потенціал, їх рівень освіти в середньому вищий, ніж у чоловіків. Рівноправ'я жінок та чоловіків проголошується у 24 статті Конституції України. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи і є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та ін. переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання. Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці і т.д.

А насправді? Торгівля жінками з метою примусового використання у секс-бізнесі як одному з найбільш прибуткових видів бізнесу, за даними ООН, стоїть на 3 місці після таких видів кримінальних злочинів, як торгівля зброєю та наркотиками.

За 1 дівчину «торговець» отримує за кордоном від 200 \$ до 5000 \$.

3. Вправа «Як вчинити?»

Учасники тренінгу висловлюють своє ставлення до ситуації
Ситуація 1.

Познайомилася з Юрієм у Луганську. Зустрічалися декілька років. Знала, що возьмуть дівчат у Югославію працювати, попросила, щоб відвіз туди. Юрій говорив, що дівчата добре заробляють — до 2000 євро. Привіз у Сербію, у м. Самбор. Сам поїхав. Хазяїн бару пояснив, що купив усіх за 6000 євро. Працювали в стриптиз-барі із секс-послугами. Танцювали у білизні, клієнт вибирав дівчину, сядив за столик, пригощав, потім сплачував хазяйці 100 євро і забирав дівчину із собою. Як правило, клієнти не хотіли користуватися презервативами. Бувало, що один клієнт брав дівчину, а обслуговувати доводилося двох-трьох одразу, іноді чоловіки були у стані алкогольного і наркотичного сп'яніння.

Ситуація 2. Ви — повнолітня дівчина. Ваш знайомий при зустрічі наполегливо пропонує вам працевлаштування за кордоном і переконує вас в тому, що краще працевлаштуватись через знайомих, а не через служби з працевлаштування, тому що подібні служби забирають великий відсоток заробітку. Ваше рішення?

Вправа «Шляхи потрапляння українських жінок до рук «торговців».

Тренер роздає інформаційний матеріал 6 групам. Кожна група ознайомлюється з матеріалом і презентує свою частину для всіх.

4. Інформаційний матеріал «Шляхи потрапляння українських жінок до рук «торговців».

1 шлях — через оголошення про працевлаштування за кордоном. Такі оголошення друкуються в багатьох газетах. При проведенні аналізу газет було виявлено, що в кожному номері друкується в середньому від 5 до 20 «слизьких» оголошень із запрошенням молодих і симпатичних жінок. На жаль, дуже мало людей знає, що офіційне працевлаштування українських громадян можливе через служби працевлаштування з підписанням міждержавних зовнішньоекономічних угод.

2 шлях — за запрошенням випадкових «знайомих», іншими словами, через мережі посередників та постачальників, які не оформлені в легальних фірмах.

3 шлях — через туристичні поїздки. На відміну від фірм, які працевлаштовують, турфірми офіційно оформлюють візи, які не дають можливості легального працевлаштування, і тому українські жінки влаштовуються на роботу за кордоном нелегально, на свій страх і ризик. Відповідальність за них туристичні фірми не несуть.

4 шлях — це шлюбні оголошення та контракти. Існує практика запрошення жінок і дівчат через шлюбні агенції, начебто для одруження. На відміну від фірм, які займаються працевлаштуванням за кордоном, ці агенції не повинні отримувати ніяких ліцензій та

проходити перевірок. І те, яка доля чекає на наших співвітчизниць — золоті гори щастя або рабська праця, — ніхто не може спрогнозувати. За таку жінку чоловіки, які звернулись до агенції, платять чималі гроші, а потім можуть перепродати або, покористувавшись, повернути.

5 шлях — через Інтернет, всесвітню «мережу наречених», коли дівчата виставляють свої фотокартки на сторінки наречених.

6 шлях — це система «няня». У світі ця система існує з 1960 року, але для українських громадян вона стала доступною лише кілька років тому. Система «няня» була розроблена з метою культурного обміну молоді. Основні вимоги: вік від 18 до 24 років і відсутність власної сім'ї та дітей. Система передбачає проживання в сім'ї, допомогу по догляду за дитиною і виконання поточних господарських справ (30 год. на тиждень). В Україні з'являються фіктивні агенції, які працевлаштовують за системою «няня». Якщо офіційно українські дівчата зараз мають можливість за цією системою в Німеччині, наприклад, чи Данії, отримувати близько 400 євро, то фіктивні фірми пропонують до 800 євро в місяць в країнах, які взагалі не працюють по цій системі «няня».

5. Вправа «Шляхи уникнення сексуального рабства»

На дошці — плакат з інформацією про шляхи уникнення сексуального рабства. Учасники тренінгу виготовляють пам'ятки, користуючись інформацією з плаката (пункти можна зображати схематично).

На плакаті:

1. Нікому не довіряйте Ваш паспорт. Документи, що засвідчують Вашу особу, завжди повинні знаходитись тільки у Вас.

2. Якщо Ви збираєтесь працювати чи навчатись, потурбуйтеся, щоб Ваш контракт був написаний зрозумілою Вам мовою, а також, щоб умови, місце та час Вашої майбутньої праці були чітко обумовлені.

3. Залиште вдома або своїм друзям детальну інформацію про своє перебування за кордоном з адресою та контактними телефонами, а також копію свого паспорта або контракту.

4. З'ясуйте № телефонів українських посольств та консульських представництв за кордоном. Якщо Ви опинились у скрутній ситуації, звертайтеся до представників своєї країни.

5. Термін перебування на території іноземної держави вказаний у Вашій візі.

6. Знання хоча б елементарних слів іноземної мови допоможе у скрутну хвилину.

Учасники демонструють пам'ятки і забирають їх собі на згадку.

6. Перегляд відеофільму «Запобігання торгівлі людьми»

7. Підсумок заняття. Вправа «Я зрозуміла (в), що...»

Учасники тиснуть одне одному руки і продовжують речення «Я зрозуміла (в), що...»

Розділ III. НАЦІОНАЛЬНА ГІДНІСТЬ

Аналіз філософської, психологічної й педагогічної науки та практики показав, що найбільш нерозвиненим і в той же час значимим типом гідності є **національна** гідність дітей та шкільної молоді. Чуже державництво часів радянської епохи підтяло під корінь національну самосвідомість нашого народу, відібрало в багатьох національну гідність, посіяло почуття меншовартості, байдужості, зневіри, пасивності. Втім, утвердження України як суверенної незалежної правової демократичної соціальної держави принципово неможливе без консолідованого, згуртованого українського народу в єдину політичну націю, об'єдану спільними цінностями та пріоритетами. І хоч нація є «одержавленим народом», держава — це не нація. Держава — дім. Нація — його мешканці. Народ (етноси) об'єднуються в державу, щоб вільно творити цінності, міцніти як нація, держава. Нація не є самоціллю, а засобом для мобілізації народу заради досягнення більшої мети: відстояти незалежність, поліпшити добробут людей, здійснити цивілізаційний поступ. Іншими словами, нація — це пружина у механізмі. Від міцності та пружності матеріалу, з якого вона зроблена, залежить надійність і продуктивність роботи даного механізму. Цим матеріалом є наші цінності: те, що для нас дороге, що ми готові відстоювати. Як показав світовий досвід, найзаможніше живуть ті суспільства, які мають секулярні (світські цінності) й зорієнтовані на самовираження, найгірше ті — що сповідають лише традиційні цінності, не відкриті до прогресивних ціннісних орієнтацій сучасності та дбають про виживання. Цінності змінюються дуже повільно. Тому в нас домінують цінності закритого суспільства, яке не готує до змін. Якщо ж ми прагнемо прогресивного поступу, то маємо дбати про зміну цінностей, які не відповідають вимогам сучасної цивілізації. І тут нація, як об'єкт змін, може привести нас до якісного нового життя, виконання своєї місії. А місія українців — утвердити себе рівними серед рівних держав світу, завоювавши політичний, економічний, духовний авторитет і шанобливе визнання українців як незалежної самостійної, цивілізованої нації. Однією з провідних передумов цивілізаційного розвитку України є становлення базової цінності підрастаючого покоління — національної гідності.

Національна гідність — це невід'ємно належне власній гідності право на всю суму національних особливостей, звичок, уподобань, традицій, ментальності, який індивід вважатиме частиною свого внутрішнього світу.

У той же час національна гідність — це власна гідність кожного, яка не дозволяє ображати ні себе за національні ознаки, ні свою націю.

Відповідно національна гідність, толерантність та взаємоповага між представниками різних культур, які присутні в сучасному

українському суспільстві, є основою успішної співпраці у різних соціальних групах: школі, сім'ї, родині, місцевій громаді, трудових колективах, громадських організаціях тощо.

Оскільки на даному етапі передчасно констатувати наявність в Україні єдиної монолітної політичної нації, то питанню формування національної гідності молоді, як основного чинника її становлення, варто приділити значної уваги. Для здійснення цього архіважливого завдання ми розробили досить об'ємну орієнтовну Програму. Зрозуміло, що реалізувати в повному обсязі всі наведені заходи в одній школі не можливо. Великий обсяг програми допоможе педагогам підібрати ті заходи, які найбільше відповідатимуть інтересам юнаків і дівчат та можливостям даного навчального закладу.

Комплексна програма виховання національної гідності старшокласників у позакласній діяльності ЗНЗ

Мета – виховання національної гідності старшокласників, залучення їх до цінностей української культури та історії.

Основні завдання:

- утвердження в свідомості і почуттях молоді національних цінностей, поваги до всіх народностей, які становлять український народ – націю, їх етно-етичної культури;
- формування етнічної та національної гідності як передумови становлення української нації, любові до рідної землі, народу; визнання духовної єдності населення усіх регіонів України, спільності його культурної спадщини та майбутнього;
- становлення толерантних, гуманних форм поведінки старшокласників у поліетнічному середовищі;
- розвиток впевненості старшокласників у своїй спроможності, як представника великої нації, впливати на життя в суспільстві;
- вироблення умінь суб'єктів громадянського суспільства захищати власні та національні інтереси, права й гідність; протистояти сепаратизму, зневазі до України, її культури, символів;
- вироблення потреби в активно-творчій національно-патріотичній діяльності в ім'я розбудови і процвітання суверенної, незалежної, правової, демократичної і соціальної Української держави – нації.

Пріоритетні напрями діяльності:

- 1) утвердження національної ідеї, державної незалежності і суверенітету України;
- 2) виховання почуття патріотизму, готовності до захисту своєї Вітчизни;
- 3) відродження історичної пам'яті, ідентифікація себе з українським народом;
- 4) виховання любові до рідної мови, традицій, національних і державних свят;

5) пошана до державних та національних символів і атрибутів, Конституції України;

6) формування почуття національної самопошани, гідності, мужності як необхідних умов становлення української нації;

7) формування умінь та цінностей суб'єкта громадянського суспільства, творця своєї долі та долі держави.

1. Утвердження національної ідеї, державної незалежності і суверенітету України:

- вивчення історичних матеріалів про цілісність території та процеси державотворення в Україні;
- історичні розвідки про створення національної держави від Київської Русі, Козацької держави, УНР до суверенної України із залученням документів із Декларації про державний суверенітет України, Акту проголошення незалежності України, Декларації прав національностей України, Постанови Кабінету Міністрів України «Про деякі питання, пов'язані з поверненням кримських татар у Кримську АРСР»;
- історичні рубрики, цикли передач, бесід з теми «Мовою фактів про проголошення незалежності України та створення самостійної держави — Україна»;
- дискусії, полеміки про загальнонаціональну ідеологію та європейське майбутнє України;
- робота дискусійних клубів, клубу молодого виборця; культурних проектів «Європейська інтеграція України — проблеми та перспективи», «Шляхи утвердження незалежності України»;
- участь у міжрегіональних фестивалях творчості «Сплетем вінок над Україною», «Етнічні переспіви»;
- відзначення Дня соборності України, проведення урочистостей до Дня Злуки.

2. Виховання почуття патріотизму, мужності, готовності до захисту своєї Вітчизни та самопожертви в ім'я України:

- дослідження сутності етнічного, територіального, державницького патріотизму та створення цільових виховних проектів «Я і моя сім'я», «Я і моє рідне місто (село)», «Я — патріот України»;
- розвиток співдружності з українцями за кордоном, обмін літературою, освітніми проектами з українською діаспорою;
- патріотичні клуби, участь у Пласті, юний рятівник, «Котигорошко», фестивалі патріотичної пісні; святкування Дня Перемоги, Дня Збройних сил України, Дня призовника, захисника Вітчизни, дня пам'яті Героїв Крут; «Небесної сотні»; змагання з військово-прикладних видів спорту, хортингу, літні військово-спортивні табори, участь у військово-спортивних іграх «Патріот», «Смуга десантника», участь у фізкультурно-оздоровчому патріотичному комплексі «Козацький гарт»; інтелектуальні вікторини «Горди-

мося подвигами предків; архівно-пошукова робота, екскурсії до музеїв, зустрічі з учасниками АТО, родичами загиблих захисників Батьківщини, випуск плакатів, буклетів, газет за матеріалами пошукової діяльності; участь у «Вахтах пам'яті», участь в акціях «Громадянин», «Поверніться живими», «Збережемо пам'ять про подвиг», «Герої поряд», «Солдатські вдови»; вивчення факультативних курсів за вибором «Історія української культури», «Видатні військові України», «Історія дипломатії», «Велика Вітчизняна війна як складова Другої світової війни», «Ми – громадяни України», «Практичне право», «Людина і світ», «Людина і суспільство»; участь у Всеукраїнському конкурсі учнівських та студентських проєктів «Служіння заради миру»; проведення семінарів, конференцій, круглих столів: «Захисники суверенітету України», «У пам'яті світ врятований», «Утверджувати ідеали культури миру – служити миру», «Діячі руху Опору в Україні в роки Великої Вітчизняної війни»; уроки пам'яті, уроки мужності: «Їх славні імена в літописі Великої Вітчизняної», «Зростаємо громадянами-патріотами землі, що Україною зветься», «Наша вулиця носить ім'я героя України», «Сепаратизму – ні!», «Бойові нагороди воїнів, полководців, які визволяли Україну від окупантів», «Імена учасників АТО у моєму населеному пункті»;

- фізичне загартування організму, заняття спортом, гімнастикою, рухливими іграми та створення фізкультурно-спортивного дитячого товариства;
- виховання культури здоров'я, негативне ставлення до згубних звичок, мотивація на здоровий спосіб життя у тренувальних вправах, участь у спортивних секціях і змаганнях;
- вивчення Козацької педагогіки та педагогіки Бойового гопака, презентація книги Володимира Пилата «Бойовий Гопак»;
- створення клубів «Лицар», «Козацький гарт», «Шляхетні українки»;
- проведення змагань з Бойового Гопака у розділах «Однотан», «Танц-двобій», «Забава», «Борня»;
- проведення конкурсу однострою і патріотичної пісні «Червона калина»;
- спортивно-фізична гра-таборування «Заграва»;
- складання цільового проєкту «Козацькому роду нема переводу»

3. Відродження історичної пам'яті, ідентифікація себе з українським народом:

- історичне краєзнавство: відвідання місць історичних подій, вивчення літератури, збирання документів та матеріальних пам'яток, замальовування чи фотографування історично цінних об'єктів, виготовлення схем, макетів, щомісячного історичного календа-

- ря, влаштування виставок, «Уроки мужності», заочна подорож «Україно ти моя прекрасна», складання історії свого роду, участь в роботі шкільних гуртків, етнографічного та фольклорного ансамблів, оформлення кімнат народознавства;
- вивчення історії Козацької Доби: біографії П. Сагайдачного, Б. Хмельницького, І. Мазепи, героїчного життя, військового мистецтва отаманів С. Наливайка, І. Сірка, М. Кривоноса, І. Мазепи, П. Орлика;
 - розробка туристсько-краєзнавчих маршрутів по історичних місцях краю: «Козацькими стежками», «Тарасовими шляхами», «Шляхами УПА»;
 - вивчення і осмислення історії рідного краю в контексті єдиної України;
 - проведення багатоденних туристичних походів за маршрутами;
 - огляд меморіалів, історико-краєзнавчих виховних центрів, музеїв української культури та побуту, поповнення їх експонатами в ході пошуково-дослідницької роботи, проведення тематичних екскурсій «Про що говорять експонати»;
 - проведення пошукової та науково-дослідницької роботи: збір матеріалів про національних героїв краю, України.

4. Виховання любові до рідної мови, традицій, національних і державних свят:

- «Свято рідної мови, «Мужай прекрасна наша мова», «Шевченківське слово», «Літературні вечорниці», «Тиждень української мови» — конкурс на кращий мовний плакат, конкурс декламаторів, конкурс на кращу розповідь української народної казки, вечір українських загадок, прислів'їв, приказок, повір'їв, легенд, народних прикмет; екскурсії до країни Мови із зупинками на станціях Лексики, Фразеології, Етимології; зустрічі з письменниками, поетами; філологічні мікроекспедиції — записати назви окремих предметів давнини, зібрати прислів'я, приказки, загадки, поширені в даній місцевості з наступним обговоренням їх в класі, або на засіданнях гуртка; мовні екскурсії, завдання яких виявити неграмотні, неоковирні вислови в об'явах, рекламах, вивісках тощо; стенди «Як ми говоримо»;
- залучення працівників культури, громадськості та молодіжних організацій, аматорів художнього мистецтва, художнього слова, народних умільців до вивчення та популяризації української культури;
- відродження та збереження мистецьких традицій нашого краю, залучення до вивчення і збереження фольклору свого краю, сприяння відродженню народних звичаїв, обрядів, свят;
- залучення до роботи народних майстрів, музик, знавців народно-го одягу, пісенності, хореографії, створення фольклорно-етногра-

- фічних ансамблів (запис і збір фольклору свого краю, відродження народних свят, традицій) ансамблів бандуристів, оркестрів народних інструментів (популяризація українських народних пісень, відродження українського мистецтва краю, навчання гри на народних інструментах), ансамблів народного танцю, лялькових та драматичних театрів, вивчення та сценічне втілення української усної творчості, творів дитячих письменників і поетів), кобзарських шкіл (навчання гри на народних інструментах, знайомство з історією виникнення кобзарського мистецтва), хорів, вокальних гуртків, гуртків духовного співу (вивчення та популяризація пісенної народної творчості);
- створення фонотеки народних пісень, музики, легенд, вірувань;
 - рукописні альманахи щедрівок, колядок, календарно-побутових пісень, духовних піснеспівів;
 - дослідження мистецтва живого слова, літературна мистецька вітальня, альманахи літературних творів;
 - створення школи кобзарського мистецтва, вивчення історичних билін, дум, пісень та їх популяризація.

5. Пошана до державних та національних символів, атрибутів, Конституції України:

- вивчення державних символів, символічних зображень на емблемах символів, їх особливості, суспільний і державний лад: прапор держави — офіційний символ і признак суверенітету, державний герб і умовні символи — уявлення про державу, її історію, суспільний та державний лад на ньому, малий герб України та складання розповідей-оповідей;
- бесіди: «Моя єдина Україна», «Знати і поважати Герб своєї Вітчизни, її прапор і гімн», «Наша вітчизна — Україна», «Державна символіка Батьківщини», «Твої права і обов'язки», «Що таке воля», «Рід, родина, рідня», «Патріотизм — нагальна потреба України»;
- формування поваги до Державного Гімну, історія виникнення величавої пісні, вивчення і виконання Гімну під час святкових урочистостей, офіційних державних заходів, суспільно-політичних подій і релігійних ритуалів;
- вивчення історії та національних символів рідного краю, сучасна сфагістика і геральдика краю, герб і прапор області, проведення бліц-турніру «Герби та прапори міст і сіл України»;
- дослідження тем про символіку та проведення науково-практичних конференцій «Символіка із зображенням тризуба», «Прапорництво, прапорне мистецтво, прапорне право»;
- пісенно-поетичні розвідки та конкурси виконавської майстерності — Національний гімн України «Ще не вмерла Україна» П. Чубинського, «Заповіт» Т. Шевченка, «Вічний революціонер»

І. Франка, «За тебе, Україно» В. Щурата, «Для тебе, Україно, живем» О. Грицяя, «Не плакати нам» Г. Гордого, «Мир Вам, браття» І. Гулашевича, «Боже великий єдиний, нам Україну храни» О. Кониського;

- історичні читання — «Козацькі клейноди», «Козацькі печатки», «Родовий знак Рюриковичів, великих князів Київських», «Тридент: його зміст та іпостасі»;
- дослідження та використання національних символів-оберегів — калина, верба, чорнобривці, мальви та ін.;
- ознайомлення з Конституцією України, проведення занять з прав дитини і практичного права;
- проведення відкритих наскрізних занять з історії української Конституції;
- участь у державних святах — Дня Незалежності, Дня Українського Прапора, Дня Конституції.

6. Формування почуття національної самопошани, гідності та мужності як передумови становлення української нації:

- виховання національної самопошани на заняттях «Мій ідеал»;
- вироблення здатності вести себе ввічливо, гуманно, відповідально;
- орієнтація на європейсько-демократичні засади стосунків у школах громадянського права та народної етики;
- формування рис екстравертності, вироблення прагнення до життєвої мети, воля в її досягненні задля власного поступу і поступу нації, об'єднання зусиль на досягнення мети у конкурсах творчих проєктів «Мій життєвий шлях у власній гідності»;
- розвиток природних задатків, здібностей, талантів, схильності до самовираження засобами проєктів «Створи себе сам»;
- філософські діалоги та дискусії-дилеми з питань зміцнення волі в процесі життєдіяльності, примноження зусиль для подолання життєвих труднощів;
- удосконалення характеру, виховання сили, активності, продуктивності у створенні програми «Україна для нас і нащадків»;
- формування впевненості в собі і в своїх силах, оптимізму через заняття курсу «Пізнай себе»;
- боротьба з пасивністю, песимізмом, квалістю духу і тіла, пристосуванством та національним нігілізмом;
- проведення акцій «Розбудуємо Україну разом».

7. Формування умінь суб'єкта громадянського суспільства, творця своєї долі та долі держави:

- орієнтація власних зусиль на розбудову Української держави, розвиток економіки, народного господарства, виробництва, техніки, науки та соціальної сфери; оволодіння допрофесійними знаннями та професійними здібностями;
- підготовка до самообслуговування та самозайнятості в житті;

- щоденна копітка праця, що ґрунтується на тривалих вольових зусиллях щодо самостійності у відчутті дорослості та романтичних почуттях; участь в охороні природного багатства країни, проведення операцій «Первоцвіт», «Нерест», «Лелеки», «Фауна», охорона гніздування пташок, облік рослин і тварин нашої місцевості, які вироджуються, особиста охорона річок та джерел;
- підготовка пізнавальної газети-календаря «Сторінками народного календаря» про традиції та звичаї українців, пов'язані з природою рідного краю;
- акція «Зелен-світ України» — знайомство з гербарієм рідного краю, екскурсії в природу, екологічні експедиції по рідному краю, розробка екологічних стежок, конкурс екологічних плакатів;
- запис народних звичаїв, прикмет, приказок, прислів'їв, пов'язаних з прогнозуванням погоди, врожаю, поведінкою рослин і тварин, трудових обрядів і свят кожної пори року;
- створення ділянок лікарських рослин, поповнення куточка живої природи, збір легенд та казок про цілющі властивості лікарських рослин, рецепти народної медицини;
- участь у конкурсі «Краса і затишок — рідній оселі», акції «Діти за врятування Землі»;
- допомога в адаптації до нових умов соціалізації, вивчення потреб у соціально-побутових послугах населення краю;
- відкриття галереї творчості — виставки виробів, театру народних моделей «Дебют»;
- відкриття бізнес-консультації, бізнес-центру, центру працевлаштування;
- вивчення потреб ринку праці в підготовці спеціалістів для регіону, проведення міжгалузевих рейдів-розвідок.

Національна гідність нерозривно пов'язана з **патріотизмом**. Не може людина гордитись своєю Батьківщиною і в той же час не любити її, зневажати свій народ. Без патріотизму громадян досить проблематичний процес становлення України як єдиної політичної нації. В умовах поліетнічної держави патріотизм покликаний сприяти цілісності, соборності України. При цьому важливо, щоб об'єднання різних етносів і регіонів держави задля національного відродження, розбудови й вдосконалення суверенної правової держави і громадянського суспільства здійснювалось саме на базі демократичних цінностей. Вони, в свою чергу, мають бути основною ознакою сучасного українського патріотизму.

Патріотизм в демократичній країні, якою намагається стати Україна, — це нормально розвинене почуття відповідальності. Воно вказує людині, що саме рідна держава і ті люди, серед яких вона живе, з якими себе ідентифікує й пов'язана духовно, і вимагають

готовності відстояти незалежність Батьківщини, уміння служити і захищати її.

Ми відповідальні за Батьківщину тому, що несемо відповідальність перед людиною взагалі, перед усім людством. А Батьківщина — те місце, за яке природно відповідати саме нам. Патріотизм, як почуття любові до України і свого народу, наша особиста відповідальність за них — безпосередній прояв як власної, так і національної гідності особистості. Саме це є основною ознакою патріотизму національно-демократичного спрямування. Тому надзвичайно важливо розкрити старшокласникам сучасне бачення феномена патріотизму, висвітлити його роль для України й українців.

Результати формувального етапу експерименту підтверджують ефективність обґрунтованих педагогічних умов формування у старшокласників культури гідності. Так, в експериментальних школах 39,7% старшокласників виявили високий рівень сформованості культури гідності, 38,5% — середній рівень, 21,8% — низький рівень.

ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ ГІДНОСТІ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ У ПОЗАУРОЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

1.1. Теоретичні засади виховання культури гідності старших підлітків у позаурочній діяльності

Виховання у сучасних умовах ставить перед педагогами нові завдання: виховання активної творчої особистості, здатної до саморозвитку, самовдосконалення. Гідність є базовою гуманістичною цінністю, що відображає уяву про цінність будь-якої людини як моральної особистості. Це означає також свідоме ставлення людини до себе самої та ставлення до неї з боку інших і суспільства загалом, у якому визнається її цінність. Вона виражає уявлення про цінність кожної особи, яка або реалізувала себе, або може реалізуватися у майбутньому.

У філософії гідність розглядається у контексті моральної свідомості і цінності людини, що розкривається через ставлення до себе, до інших людей, до світу загалом і виступає усвідомленням власної духовної, культурної і соціальної значущості.

Такі сучасні філософи як Л. М. Архангельський, А. А. Гусейнов, А. В. Разін також звертаються до категорії гідності. У цьому контексті особливе місце займає монографія Г. Д. Бендзеладзе «Про поняття людської гідності» (1979 р.), де робиться спроба переосмислити цю проблему за радянських часів, згідно з моральними вимогами соціалістичного суспільства.

Український філософ Тофтул М. Г. зазначив, що «гідність — це особливе моральне ставлення людини до себе, що виявляється в усвідомленні своєї самоцінності й моральної рівності з іншими людьми; ставлення до людини інших людей, в якому визначається її безумовна цінність» [9, с.61].

У психології на сьогодні не існує єдиної думки стосовно проблеми гідності. Різні аспекти цієї проблеми знайшли відображення у дослідженнях самосвідомості В. В. Століна, І. І. Чеснокової; самоповаги та самооцінки — Н. Дятленко, І. Кона, В. Куніцина, Т. Петренко, Т. Шібутані; саморегуляції моральної поведінки особистості — Б. Брагуса, С. Рубінштейна, В. Чудновського.

Таку «Психологічному словнику-довіднику» М. Дяченка і Л. Кандибовича поняття «гідність» розглядається як ціннісне ставлення особистості до себе та інших людей, через призму совісті, честі, відповідальності.

У психологічному дослідженні В. В. Рибалка «Честь і гідність особистості як предмет діяльності практичного психолога» гідність

розглядається як сутнісна етико-психологічна та аксіопсихологічна ознака людини, що є суб'єктом моральної поведінки та творчої діяльності з продукування духовних і матеріальних цінностей, зокрема і себе як найвищої цінності [6].

У своєму дослідженні ми опираємося на положення І.Д. Беха стосовно розуміння поняття «гідності» і «культури гідності», який під гідністю розуміє усвідомлення і переживання особистістю самої себе у сукупності морально-духовних характеристик, що викликають повагу оточення. При цьому не виключається варіант, коли внутрішні утворення як характеристики особистості не викликають поваги до неї. Тут психолог звертає увагу на ступінь суспільної значущості цих характеристик особистості, або ж про недостатню моральну вихованість того, хто вступає у взаємодію з носієм почуття гідності, маючи на увазі, що цей зворотній зв'язок як повага — ставлення об'єкта гідності до її суб'єкта є обов'язковим у концептуалізації почуття гідності.

У випадку, коли об'єкт гідності не проявляє поваги до суб'єкта гідності, останній захищає своє право на заслужену повагу відповідними гуманними способами, тобто чинить виховний вплив на нього. Також І.Д. Бех звертає увагу на той факт, що гідність особистості має зовнішнє втілення: у поставі, ході, мові. «Характер нашої ходи, рухів, мови з найперших хвилин формується під впливом нашої взаємодії з соціальним простором, який може бути або простором поваги, або зневаги. Конкретний стиль зовнішнього втілення є улюбленим предметом для творів письменників-сатириків. Однак у виховному плані більш важливим є внутрішній вимір почуття гідності, який вбачається у самодостатності та сенсі життя особистості» [1].

Цінною для нас є думка І.Д. Беха стосовно культури гідності особистості, яка розглядається ним у контексті духовного життя та означає, що засвоювана нею *мораль доброчинності* у відповідній системі морально-духовних цінностей стає змістовною основою гідності як інтегральної її цінності. По-іншому йдеться про особистісну гідність людини як регулятор її поведінки, про життя за законом гідності. Тут гідність має виступити *надцінністю* як морально-духовне утворення вищого порядку; у цьому сенсі всі інші цінності доцільно вважати у різному ступені конкретними.

У Росії серед психологів проблеми особистісної гідності досліджувала Ю.Є. Зайцева, яка визначає її як психологічний феномен на рівні побутової свідомості, що передбачає певний рівень особистісного розвитку. На думку психолога почуття власної гідності є особистісною диспозицією, що відображає стійку схильність людини реалізовувати у своїй поведінці ставлення до себе і до іншої людини, як до безумовної цінності [3, с. 154]. На її думку людина з почуттям власної гідності вирізняється стійким, позитивним, емо-

ційно-ціннісним ставленням до себе, упевненістю у можливостях досягнення власних цілей і відповідальністю, усвідомленістю життя і прагненням до самоактуалізації та позитивною динамікою власного морального розвитку.

У педагогічній науці гідність розглядається як моральний феномен і стрижень людської особистості, що визначає ставлення до себе та вимогливість, яка не дозволяє входити у суперечність зі своєю моральністю.

У праці А. Макаренка «Честь» висвітлюються проблеми честі і гідності людини. З цього приводу він писав: «Людина має бути здоровою, зокрема морально у своїй гідності — ось і все!». Роздумуючи над проблемою гідності, педагог зважав і на самореалізацію особистості «шукати для себе гідне поле битви». Таким чином, повість «Честь» можна вважати своєрідним підсумком педагогічної діяльності А. Макаренка.

Право дитини на повагу її гідності відстоював і В. О. Сухомлинський. У статті «Людина — найвища цінність», де він порушує питання стимулювання дитячої честі і гідності, її виховання, розвиток, любов до неї та щастя. В іншій праці «Роки отрочтва» педагог висловлює слушну думку: «Підліток, який відчуває та усвідомлює свою гідність, здатний подолати значні труднощі» [8, с. 322]. На його думку, усвідомлення власної гідності найбільш помітне у взаєминах підлітка з товаришами, особливо зі старшими. І він радить педагогам враховувати це у виховній роботі: створювати можливості для вияву дитячої ініціативи, не обмежувати дітей нормами і правилами, що сковують особистість, не копіювати організаційну структуру колективів дорослих, не зводити дисципліну до переліку заборон, але насичувати колективну діяльність високоморальними ідеями.

Суголосними є погляди В. О. Білоусової, яка розглядає процес виховання як передавання культури народу старших поколінь підростаючим. Така культура включає ціннісне ставлення до людини і її гідності, цінність її життя, залучення до культурних цінностей людства і народу, повагу прав і свобод кожної людини, створення умов для самореалізації, самоповагу, саморефлексію, почуття власної і національної гідності, культуру спілкування, протидію аморальним впливам. Із повагою до людської гідності «тісно пов'язана така риса гуманного ставлення до людей, як довіра. Довіра передбачає таке ставлення до іншої людини, основою якого є її віра в добросовісність, чесність і щирість, переконаність в її правоті, відповідальності та порядності. Вона стимулює людину до благородних вчинків, не дозволяє їй вчиняти аморально, ганьбити своє достоїнство. У цьому зв'язку виключно важливе завдання педагогічного керівництва — культивування довіри, створення в оточенні старшокласників атмосфери взаємної довіри і доброзичливості» [14, с. 81].

На думку В. С. Мовчана, гідність є результатом свідомого удосконалення особистістю власної природи, що відображає уяву про цінність будь-якої людини як моральної особи та проявляється у ставленні людини до самої себе, ставленні до неї з боку інших. Педагог звертає увагу на типові підміни гідності майновими статками, посадами, престижними речами. Згідно з В. С. Мовчаном, «Гідною є та людина, що перемогла в собі дратівливість, упередженість, що до інших і налаштувалася на приязнь і порозуміння. Гідна та людина, що вимоглива до себе й не схильна в негараздах звинувачувати інших або посилатися на обставини. Гідні ті люди, що уміють долати життєві негаразди, фізичну неміч» [5, с. 95].

На думку С. В. Удовицької, показниками гідності підлітків є самопізнання, самосхвалення, гідна поведінка. Зокрема, самоповага є «умовою виховання духовного потенціалу особистості, що дозволяє їй нормативно діяти у різних соціальних ситуаціях. Гідність стимулює свідому саморегуляцію та самовиховання» [9].

Серед російських педагогів на увагу заслуговує дисертаційне дослідження І. А. Абатніної «Педагогічні основи виховання уявлень про честь і гідність у юнаків в системі довузівської військової підготовки», де гідність розглядається у контексті моральної свідомості, що розкриває ставлення людини до себе, до інших людей, до світу в цілому. Виховання гідності педагог характеризує як двосторонній, тривалий, неперервний процес, спрямований на розвиток моральних переконань, моральних якостей і почуттів, стійких норм поведінки, формування морального досвіду тощо.

Дослідження не вичерпало всіх аспектів проблеми виховання культури гідності у старших підлітків. Подальших досліджень потребують проблеми, пов'язані з структурою та діагностикою виховання культури гідності старших підлітків у позаурочній діяльності, розробки виховних методик і технологій, пов'язаних із зазначеною проблемою.

1.2. Діагностика вихованості культури гідності у старших підлітків

Шлях до демократичного перетворення суспільства неможливий без переоцінки всієї системи життєвих цінностей, пов'язаних із зміцненням моральних основ суспільства, а також визнанням важливості і значення залучення до гуманістичних цінностей підростаючого покоління, що визначає культуру гідності сучасної людини.

Одне із завдань нашого дослідження передбачало вивчення дітей підліткового віку з метою діагностики рівнів вихованості у них культури гідності, що зумовило необхідність виявлення наявності (відсутності) певних знань і уявлень, а також співвіднесення їх з реальною поведінкою і мотивацією вчинків. При цьому оцінювався не окремий вчинок, який, так як і його мотив, міг бути випадковим,

а цілий ряд чи сукупність вчинків, що зводило до мінімуму можливість виникнення неадекватної оцінки. Такий підхід давав змогу визначити ставлення дитини до навколишнього світу, до оточуючих, до самого себе.

Складовими культури гідності є:

- особистісна гідність (цінність конкретної особистості, сукупність притаманних їй суспільно важливих властивостей);
- людська гідність (цінність людини як представника всього людства);
- національна гідність (цінність людини як представника народу, як громадянина певної держави).

Оцінюючи результати виховної діяльності старших підлітків, слід виходити з пріоритетної спрямованості організації позаурочної діяльності виховання культури гідності у старших підлітків, що включає: когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінково-діяльнісний критерії. З метою вивчення рівнів вихованості культури гідності старших підлітків нами була розроблена програма констатувального етапу експерименту, спрямована на активізацію виховання культури гідності старших підлітків у позаурочній діяльності загальноосвітньої школи, дослідити стан вихованості культури гідності у старших підлітків; виявити рівні вихованості культури гідності в учнів 7-8 класів у позаурочній діяльності з тим, щоб визначити оптимальні педагогічні умови виховання дітей цього віку. Компоненти, критерії, показники культури гідності старших підлітків наводяться у таблиці 1.

Таблиця 1

Компоненти, критерії, показники культури гідності старших підлітків, діагностичні методики

Критерії	Когнітивний	Емоційно-ціннісний	Діяльнісно-поведінковий	Діагностичні методики
<p>Компоненти</p> <p>Людська гідність</p>	<p>— Знання своїх прав (на життя, на ім'я і громадянство, на здоров'я, на зростання і розвиток, на збереження індивідуальності, на власні погляди, вільно висловлювати свої думки, на свободу думки, совісті і релігії, на особисті і сімейне життя, недоторканність житла, таємницю кореспонденції або незаконного посягання на її честь і гідність, на відповідне харчування, житло і медичне обслуговування, на моральну та матеріальну забезпеченість, на здобуття освіти, на захист і допомогу, що надається державою, дитина має бути захищена від усіх форм недбалого ставлення,</p>	<p>Показники</p> <p>— Бажання ставитися до людей згідно з моральними принципами та законами; — інтерес до засвоєння міжнародних та українських правових норм з метою захисту своєї гідності; — оптимістична оцінка власних можливостей; — бажання покращити себе; — опора на власний досвід і власні зусилля.</p>	<p>— Застосування правових знань у різних життєвих ситуаціях і взаємодії з однокурсниками; — уміння захищати свої права; — ввічливе, чесне і правдиве ставлення до себе та інших людей; — шанобливе, толерантне, коректне ставлення до людей; — повага прав інших людей.</p>	<p>— Тематика індивідуальних бесід для учнів 7-8-х класів; — Вправа «Моє педагогічне кредо»; — Анкета № 1 для вчителів; — Анкета для батьків учнів 7-8-х класів; — Анкета для учнів № 2 «Культура гідності»; — Анкета для учнів № 3 «Людська національна гідність»; — Методика незаконного речення, допиши, будь ласка, речення; Вправа «Чого бажаю я та чого очікують від мене інші»;</p>

Критерії	Когнітивний	Емоційно-ціннісний	Діяльнісно-поведінковий		Діагностичні методики
			<i>Показники</i>		
Компоненти	жорстокості й експлуатації, вона не повинна бути об'єктом торгівлі в будь-якій формі, на відпочинок і дозволя, право брати участь в іграх і розважальних заходах, що відповідають її віку, та вільно брати участь у культурному житті і займатися мистецтвом); — усвідомлення цінності людини як представника людства; — розуміння необхідності поважати інших в ситуаціях протилежних поглядів, традицій;				— Шкала самоповаги (М. Розенберга)
Особистісна гідність (власна)	— Усвідомлює власну унікальність і значущість особистої гідності; — об'єктивно оцінює себе; — має уявлення про самоповагу, «Я-концепцію», самоставлення.	— Прагне до реалізації своїх сутнісних сил; — бажає працювати над собою; — виявляє інтерес до себе; — цінує свої і чужі здобутки.	— Володіє базовими навичками самопізнання, самооцінки; — здійснює самоконтроль і самокерівництво; — вміє відстоювати власну гідність, адекватно реагує	— Опитувальник для вчителів. (За методикою В. Століна); — Творче завдання для вчителів; — Анкета «Самооцінка особистості»;	

Критерії	Когнітивний	Емоційно-ціннісний	Діяльнісно-поведінковий	Діагностичні методи
Компоненти			<ul style="list-style-type: none"> на критику, протистоятимуть приниженню; — уміння презентувати себе; — визначення життєвих пріоритетів, наявність близких і далеких цілей; — визначення програми самоудосконалення. 	<ul style="list-style-type: none"> — Анкета для учнів №1 для з'ясування власних якостей; — Підлажна бесіда з учнями 7-8-х класів; — Вправа «Самопізнання»; — Вправа «Мої позитивні якості»; — Вправа «Мені подобається...»; — Вправа «Перевір свою самооцінку»; — Вправа «Карти долі», які ми обираємо. — Тест «Самоповага»; — Тест «Рівень Вашої самооцінки» — Шкала самооцінки (за Ч.Д. Спільбергом); — Методика дослідження самооцінки (за Шуром В.Г., Якобсоном С.Г.).

Критерії	Когнітивний	Емоційно-ціннісний	Діяльнісно-поведінковий	Діагностичні методики
	<i>Показники</i>			
<i>Компоненти</i>	<ul style="list-style-type: none"> — Розуміння поняття «нація», «держав»; — уявлення про Україну як мультинаціональну націю; — усвідомлення себе громадянином, патріотом України; як активного суб'єкта становлення своєї долі та долі країни; — усвідомлення необхідності гуманних і толерантних форм поведінки в українському соціумі; — знання української історії і мови. 	<ul style="list-style-type: none"> — Відчуття власної гідності як представника українського народу; — ідентифікація себе як представника українського народу; — гордість за країну і український народ; — віра в майбутнє України; — повага до всіх народів які проживають на території України; — виявлення інтересу до суспільного життя в Україні; — потреба у визнанні прав і свобод. 	<ul style="list-style-type: none"> — Виявлення активної життєвої позиції; — протистояння зневажливо-му ставленню до представників українського народу, держави, символів України, її культури; — активна участь у житті школи, міста (села). 	<ul style="list-style-type: none"> — Анкета для учнів №3 «Людська та національна гідність» — Гра «Чи знаєш ти?» — Гра «Моя Україна» — Метод незакінчених речень «Батьківщина для мене...»

Дослідження виховання культури гідності у старших підлітків дає можливість не тільки констатувати, передбачати, а й коригувати моральне здоров'я нації. Визначаючи культуру гідності як свідомий вибір особистості, що відбиває її високі почуття, позитивне ставлення до себе, життя, людей, впливає на мотивацію дій і виступає у ролі регулятора поведінки і стимулятора самотворення. Розглянемо, як розуміють це явище школярі.

У своїх анкетах старші підлітки відзначили, хто для них є взірцем культури гідності. Результати анкетування наводяться у таблиці 2.

Таблиця 2

Взірці культури гідності для учнів 7-8-х класів

№	Назва	К-сть	У%
1	Людина з почуттям власної гідності	94	18,8
2	Батьки	72	14,4
3	Сестри, брати	60	11,9
4	Друзі	52	10,4
5	Герої давньогрецького епосу	41	8,2
6	Середньовічні лицарі	34	6,7
7	Дон Кіхот	29	5,8
8	Д'артанян і мушкетери	28	5,6
9	Л. Костенко	21	4,2
10	Т. Шевченко	16	3,2
11	Українські козаки	11	2,2
12	Релігійні діячі (Іоанн Павло ІІ, І. Огієнко, Л. Гузар)	9	1,8
13	В. Стус	7	1,4
14	Я сам	5	0,9
15	Ніхто	22	4,5
	Всього:	501	100

Таким чином, згідно з наведеними даними таблиці 1, взірцем культури гідності для учнів 7-8-х класів в першу чергу є особистість з почуттям власної гідності, лицарськими чеснотами, що є узагальненим ідеалом, а також цілком конкретні люди (рідні, друзі), а також літературні герої. Незначна частина студентів (0,9%) вважає себе таким взірцем, що свідчить про завищену самооцінку і значна частина школярів (4,5%) не має, на жаль, такого взірця.

Нас також цікавило, як ставляться учні 7-8-х класів до самопізнання. Зокрема, їм рекомендували подумати над тим, чому Сократ радив «Пізнати самого себе». Відповіді учнів 7-8-х класів можна умовно поділити на декілька груп.

До першої (соціальноспрямованої) групи (39,6%) увійшли відповіді студентів, які пов'язують самопізнання з пізнанням інших людей як соціальної характеристики. Найбільш характерними відповідями для цієї групи є такі: «Для того, щоб зрозуміти інших» (19,4%), «Тому що він вважав, що саме із самопізнання починається пізнання навколишнього світу та людей, які нас оточують» (8,1%); «Пізнати самого себе — означає розуміти інших та вміти поставити себе на їхнє місце, адже ми звикли оцінювати інших по собі, через свої думки, переживання, досвід. Треба вміти прислухатись до думок і зауважень оточуючих» (6,9%), «Щоб поставити себе на місце інших» (5,2%).

У відповідях другої (конструктивної) групи (38,7%) простежується прагнення через самопізнання побудувати конструктивні стосунки з оточуючими людьми: «Щоб знати себе краще і бути готовим до різних життєвих ситуацій» (12,9%), «Через себе ми пізнаємо світ, не пізнавши себе, людина не може прийняти інших і діяти конструктивно» (12,9%), «Щоб будувати конструктивні стосунки з оточуючими» (12,9%).

Відповіді третьої (перетворювальної) групи (21,7%) визначали самопізнання як шлях до творчого осягнення і перетворення Всесвіту, довкілля, себе з метою їх покращення. Наводимо типові відповіді: «Людина, яка не знає себе в усіх проявах життя, не може мати впливу на інших і щось змінити» (9,6%), «Людина — це Всесвіт в мініатюрі, пізнаючи який здатна змінити щось на краще» (6,9%), «Щоб змінити те, що не подобається тобі у навколишньому світі, у собі» (5,2%).

Учні 7-8-х класів розкривали сутність самопізнання через усвідомлення себе як унікальної особистості (24,5%), відкриття власних можливостей і здібностей (17,3%), усвідомлення власних потреб (14,9%), переживань (14,9%), почуттів (9,5%), самооцінку власних якостей з тим, «щоб змінитися на краще» (7,9%), визначення сенсу життя (5,5%), власну відповідальність «щоб не шукати винних у своїх невдачах» (5,5%).

Роздумуючи над запитанням «Про кого кажуть: «Знає всіх, не знає лиш себе?», школярі зазначили, що такими, на їхню думку, є люди «які бачать лише чужі помилки і недоліки, а себе розгледіти бояться» (17,0%), «які вважають себе ідеальними і недооціненими» (12,8%), «самозакохані люди, які безпідставно приписують собі чесноти, яких не мають» (12,8%), «які втручаються у життя інших, дають поради, вважаючи, що знають все на світі» (9,5%), «які розчиняються в інших» (9,5%), «які не можуть справитися з власними проблемами, але завжди готові повчати інших» (7,3%), «які необ'єктивно оцінюють себе» (7,3%), «егоїсти» (5,5%), «які не можуть збагнути, чого вони прагнуть» (5,5%). Та не визначились 12,8% респондентів.

Таким чином, проблеми самопізнання учнів 7-8-х класів пов'язують із завищеною чи заниженою самооцінкою особистості.

У вихованні культури гідності важливо, як оцінюють себе і свої можливості старші підлітки. Анкетування показало, що 37,1% учнів вважають, що оцінюють себе об'єктивно, 21,8% – мають проблеми з самооцінкою, тоді як більша частина 41,1% – оцінюють себе залежно від ситуації. Ситуації, коли старші підлітки себе недооцінили і переоцінили, подаються у таблиці 3.

Таблиця 3

Ситуації недооцінювання і переоцінювання себе (у%)

№	Ситуації переоцінювання	К-сть у %	Ситуації недооцінювання	К-сть у %
1	Порівняння себе з оточуючими	20,5	Не досягла своєї життєвої мети	13,8
2	Виконання відповідального завдання	16,9	Втрата надії, сенсу життя	11,5
3	Прагнення покращити себе	15,3	Самоїдство через незначні проступки	10,2
4	Прагнення змінити іншу людину проти її волі	10,2	Хвилювання через незавершену роботу	9,5
5	Коли тобі часто про це говорять	8,9	Порівняння себе з оточуючими	8,9
6	Не пригадують	21,8	Не пригадують	30,8
7	Таких ситуацій не буває	6,4	Такі ситуації бувають часто	15,3
	Всього:	100	Всього:	100

Таким чином, ситуації недооцінювання, на думку підлітків, бувають у 2,5 раза частіше, ніж переоцінювання. Як правило, старші підлітки часто переоцінюють свої здібності і можливості, беручись за більш складні доручення, ніж спроможні виконати, сприймаючи підбадьорювання чи комплімент за оцінку своїх особистісних якостей, орієнтуючись на легко досяжність мети, будучи не готовими до тривалої роботи над собою. Недооцінка, як правило, пов'язана з комплексами, самоїдством, невпевненістю у власних силах. Самооцінка старших підлітків представлена у таблиці 4.

Таблиця 4

Самооцінка старших підлітків та прагнення її змінити

№	Самооцінка старших підлітків	К-сть	У %	Чи хотіли б змінити самооцінку	К-сть	У %
1	Об'єктивна	201	40,1	Ні	197	39,3
2	Завищена	85	16,9	Працюю над цим	122	24,4

№	Самооцінка старших підлітків	К-сть	У%	Чи хотіли б змінити самооцінку	К-сть	У%
3	Занижена	101	20,2	Боюсь, щоб мені це не зашкодило	77	15,4
4	Змінюється залежно від ситуації	114	22,8	Інколи	105	20,9
5	Всього:	501	100	Всього:	501	100

Таким чином, більша половина старших підлітків вважає свою самооцінку об'єктивною, тоді як 26,9% потерпають від заниженої чи завищеної самооцінки, а у 19,8% вона змінюється залежно від ситуації.

Також старших підлітків зауважили, що неправильна самооцінка може зашкодити кар'єрі (17,8%), зіпсувати життя (16,7%), зруйнувати мрію (16,7%), заважає об'єктивній оцінці ситуації (14,1%), правильному сприйняттю інших (10,2%), спричинити незрозуміння інших (6,5%), несприйняття себе (6,5%), може бути причиною життєвих невдач (6,5%), поганих стосунків з людьми (2,5%), асоціальної поведінки (2,5%).

Старші підлітки висловлюють невдоволеність собою, яка частіше стосується характеру (16,9%), таких якостей, як лінь (15,4%), невпевненість у собі (8,9%), сором'язливість (8,9%), зовнішності (6,5%), впертості (6,5%), невміння контролювати і виражати емоції (5,1%), нерішучість (5,1%), мінливість (5,1%), надмірна поступливість, якою всі користуються (3,8%), прискіпливість (3,8%), балакучість (3,8%). Також не задумувались над цим 6,4% та цілком задоволені собою ще 3,8% респондентів.

Натомість старші підлітки хотіли би розвивати у собі всі позитивні якості (9,5%), працелюбність (8,9%), чемність (8,9%), розуміння інших (8,9%), терпимість (6,5%), врівноваженість (6,5%), наполегливість, щирість (6,5%), самоповагу (5,1%), комунікабельність (5,1%), впевненість у собі (5,1%), цілеспрямованість, відповідальність (3,8%), сумлінність (3,8%), готовність до морального вибору (3,8%), зосередженість (2,5%), стриманість (2,5%). Та не мають бажання розвивати у собі якісь якості 12,6%.

Як учні 7-8-х класів ставляться до себе, відображено у таблиці 5.

Таблиця 5

Самоставлення учнів 7-8-х класів

№	Назва	К-сть	У%
1	Люблю себе	175	35,1
2	Весь час порівнюю себе з іншими	127	25,5
3	Поблажливий до себе	81	16,2
4	Звинувачую себе	45	9,0

№	Назва	К-сть	У %
5	Байдуже	23	4,5
6	Не можу себе терпіти	15	3,1
7	Об'єктивно	12	2,4
8	Поважаю себе	10	2,0
9	Хвалю себе	7	1,4
10	Заздрю іншим	4	0,8
	Всього:	499	100

Отже, 57,1% старших підлітків позитивно ставляться до себе, тоді як значний прошарок молоді 42,9% сприймають себе негативно у більшій чи меншій мірі, що свідчить про серйозні проблеми і з культурою гідності та має вплив і на ставлення до оточуючих, що знайшло своє відображення у таблиці 6.

Таблиця 6

Ставлення учнів 7-8-х класів до оточуючих

№	Назва	К-сть	У %
1	Поважаю інших	187	37,5
2	Довіряю	123	24,6
3	Ставлюсь до інших так, як вони ставляться до мене	76	15,2
4	Байдуже	45	9,0
5	Використовую для вирішення власних проблем	37	7,4
6	Звинувачую інших у своїх проблемах	31	6,3
	Всього:	499	100

Якщо 62,1% старших підлітків позитивно ставляться до оточуючих, то 37,9% мають різного роду проблеми, обумовлені їхнім ставленням до оточуючих. Водночас учні 7-8-х класів хотіли б, щоб їх поважали (33,3%), ставились так, як і вони ставляться до оточуючих (17,8%), довіряли (16,6%), розуміли (11,5%), любили (11,5%), сприймали таким, як є, не намагаючись змінити (6,4%), демонстрували інтерес (6,4%), об'єктивно (5,1%). Окрім того, 5,1% респондентів не цікавить ставлення оточуючих і ще 3,8% — вважають, що не заслуговують уваги, що є серйозним сигналом для педагогів і вихователів.

Працюючи над творчим завданням «Сходінки до самоповаги», старші підлітки визначали ті моральні якості, які ведуть до культури гідності. На думку старших підлітків такими якостями є повага до людей (60,1%), реалізація своїх сутнісних сил (53,7%), честь і гідність (50,2%), моральна вихованість (40,2%), визначення життєвої мети та здатність досягти її (37,8%), самосхвалення (27,3%), доброта (22,0%), самооцінка (20,8%), сформованість морального

ідеалу (19,5%), позитивне самосприйняття (19,2%), дружелюбність (15,5%), добродійна діяльність (15,2%), критичне мислення (14,5%), доброзичливість (12,1%), віра в себе (10,6%), наполегливість (10,5%), любов до себе (10,5%), доведення розпочатої справи до кінця (10,4%), працелюбність (10,2%), цілеспрямованість (10,0%), самоусвідомлення (9,8%), гуманізм (9,6%), дисциплінованість (9,4%), освіченість (9,3%), уміння визнавати свої помилки (9,2%), уміння відстоювати свої погляди (9,1%), повага до батьків (6,6%), взаєморозуміння (5,5%), допомога (5,4%), чесність (5,0%), готовність до моральних вчинків (4,8%) тощо. При опрацюванні результатів використовувався метод ранжування.

У процесі роботи над проблемними ситуаціями старших підлітків спочатку знайомили з ними, а потім намагалися виявити можливий розвиток подій та варіанти їх вирішення.

Робота над проблемними ситуаціями полягала у залученні життєвого досвіду старших підлітків, яким пропонувалось навести життєві приклади, які б стосувалися культури гідності. В основному учні 7-8-х класів наводили ситуації, які стосувалися:

- приниження людської гідності (25,5%);
- враженого самолюбства (16,2%);
- невміння себе презентувати та незнання свого потенціалу (15,9%);
- негативного самосприйняття (14,5%);
- презирства та зневажливого ставлення до оточуючих (10,2%);
- формування комплексів (5,9%);
- захисту власної честі (5,2%);
- захвалювання та завищеної самооцінки (2,9%);
- невідповідності «Я-реального» і «Я-ідеального» (2,5%);
- зіткнення особистих амбіцій та невідповідності їх реальному стану речей (1,2%).

Отримані дані у ході проведеного нами констатувального етапу експерименту та педагогічного спостереження, що відбувалося на характеристичних параметрах культури гідності, дозволили виявити рівні вихованості культури гідності (високий, середній, низький) на основі зіставлення знань, мотивів та реальної поведінки з визначеними нами критеріями і показниками. Здобуті в процесі дослідження дані дали змогу виділити високий (5,9%), середній (45,5%) та низький (48,6%) рівні сформованості патріотизму у старших підлітків, задіяних в експерименті.

1.3. Використання виховних годин і тренінгів у вихованні культури гідності старших підлітків

У ході формуального етапу експерименту нами була розроблена і апробована в експериментальних школах м. Києва № 54; НВК «До-

мінанта» м. Києва; Броварської ЗНЗ №7 Київської обл.; Черкаської гімназії №31; шкіл Черкаської області; Моринська ЗНЗ I-III ступенів; Шевченківський НВК I-III ступенів; Козацька ЗНЗ I-III ступенів; Корсунь-Шевченківська ЗНЗ I-III ступенів №1; Комарівський НВК I-II ступенів; Шендерівський НВК I-III ступенів; Чигиринська спеціалізована школа I-III ступенів №2; Медведівська ЗНЗ I-III ступенів; Бершадська ЗНЗ I-III ступенів; Суботівська ЗНЗ I-III ступенів; Антрацитівської ЗНЗ №4 Луганської області серія тренінгів і виховних годин для учнів 7-8-х класів, метою яких було виховання культури гідності (власної гідності, людської гідності та національної гідності) у старших підлітків у позаурочній діяльності.

Позаурочна діяльність морально-етичного спрямування має опиратися на здобуті на уроках знання, які мають систематизуватись, поглиблюватись і розширюватись, створюються умови творчого саморозвитку, самовдосконалення та самореалізації, старші підлітки вчать вирішувати практичні завдання, формуються всі необхідні життєві компетенції, можливість орієнтуватися в інформаційному просторі, бачити проблему і приймати рішення.

Виховання культури гідності у старших підлітків відбувається у процесі безпосередньої участі учнів у навчально-виховних заходах, що здійснюються не лише на уроках, а й у позаурочній діяльності.

Процесу виховання культури гідності у старших підлітків передувала психологічна підготовка дітей до її засвоєння. У даному випадку важливо було створити умови для переживання дітьми гідності як надцінності на особистісному рівні через рефлексію та стимулювати до вироблення відповідної мотивації. У своєму дослідженні ми опиралися на положення І.Д. Бега, згідно з яким «рефлексія розуміється як засіб усвідомлення суб'єктом підґрунтя власних дій, як направленість мислення на себе, на власні процеси і власні продукти» [1, с. 9-12]. Згідно з реалізацією поставлених завдань у вихованні культури гідності старших підлітків у позаурочній діяльності ми опиралися на різні *види рефлексії*, описані і досліджені І.Д. Бехом, зокрема *регулятивну рефлексію* (внутрішнім об'єктом якої є увага, що визначає зосередженість і спрямованість виховного процесу), *визначальну рефлексію* (осмислення суб'єктом свого «Я» та усвідомлення того, що віддаляє його від досконалості), *синтезуючу рефлексію* (узгодження гуманістичних цінностей з «Я — духовним»), *створювальну рефлексію* (розвиток і саморозвиток особистості). Усі згадані типи рефлексії ми розглядаємо у контексті механізмів виховання культури гідності у старших підлітків, що забезпечуються *методами переконання, умовляння, бесіди* та ін., спрямованих на усвідомлення та більш глибоке розуміння сутності і значущості культури гідності.

У своєму дослідженні ми опираємось на основні функції рефлексії, зокрема:

- породжувальну (спрямована на усвідомлення особистістю значущості окремих базових гуманістичних цінностей, які поки що не мають якісного вираження);
- акмецентровану (спрямована на розширення і поглиблення гуманістичних цінностей особистості);
- самоутверджувальну (спрямована на створення цілісного «Я»);
- самозахисну (направлена на збереження суб'єктом свого «Я»);
- самоціннісну (спрямована на позитивне самоставлення, самопізнання, самооцінку, визнання власної цінності);
- консолідуючу (поєднує здібності, гуманістичні цінності, емоційні переживання, вольові зусилля, що визначає перспективи розвитку);
- душевного умиротворення (відображає процеси рівноваги – нерівноваги, спрямована на пошуки і прийняття життєвих рішень).

Ми цілком поділяємо думку І.Д. Беха стосовно того, що роль рефлексії у вихованні культури гідності є надзвичайно важливою і є тим внутрішнім підґрунтям, на основі якого можливе розгортання всього виховного процесу. Від її глибини залежить ставлення підлітків до себе, до інших, до Батьківщини. «Однак на цьому етапі самодіяльність «Я» не закінчується. «Я» продовжує свою активність у плані ставлення до свого головного продукту, викликаючи радість, задоволення, насолоду. Ці позитивні емоційні переживання можуть стати новою самоцінною мотивацією «Я» самостійно змінювати себе, поступившись при цьому довільному спонуканню, яке тривалий час було провідною у процесі сходження особистості до духовності» [2, с. 15].

Рефлексія розглядається нами як важливий чинник формування гуманістичної мотивації у дітей, що включала сприйняття і трансформацію суб'єктом зовнішніх і внутрішніх впливів; вибір мети, рішення, типу поведінки; очікування значущості власних дій та їх результатів; корекцію зусиль залежно від ступеня досягнення мети, результатів і рівня очікуваної винагороди. «Мотивування – процес спонукання людини до діяльності та спілкування для досягнення особистої мети або мети організації. Мотивувати – це означає створити потяг або потребу, що спонукають особистість діяти з певною метою. Потреба в даному випадку виступає як внутрішній аспект мотивування, а мета – як зовнішній» [8, с.141].

Виховання культури гідності старших підлітків у позаурочній діяльності передбачає застосування великого арсеналу виховних форм і методів, серед яких активно використовуються такі форми роботи, як індивідуальна, групова, колективна, масова, самостійна, систематична, епізодична, домашня тощо.

Запропоновані нами у виховній практиці індивідуальні форми роботи дозволять педагогу краще зрозуміти дитину, її потреби, інтереси, ставлення до себе, розкрити її індивідуальність, здібності і нахили, особливості взаємодії з оточуючими. Школярі матимуть можливість отримати кваліфіковану консультацію, пораду педагога з тих чи інших питань чи проблем, які їх турбують. Практика доводить, що переваги цієї форми роботи полягають у тому, що вона дозволяє кожному учаснику виховного процесу поглиблювати і закріплювати знання, виробляти необхідні вміння, навички, досвід пізнавальної творчої і виховної діяльності.

Найчастіше діти звертаються за порадами з приводу своїх стосунків з ровесниками, конфліктів з батьками, власної самооцінки, переживання власних невдач, недоліків, бажання стати кращим, бути успішним.

Перевагою *індивідуальних консультацій* є встановлення і розвиток суб'єкт-суб'єктних стосунків вчителів з дітьми, конфіденційність інформації, відсутність до неї доступу однокласників чи вчителів, що сприяло встановленню довірливих стосунків та поваги до особистості дитини. Зокрема, темами для індивідуальних бесід зі старшими підлітками можуть бути:

- Яким ти бачиш себе і яким бачать тебе інші люди?
- Твоя гідність і твої права.
- Як будувати стосунки з іншими людьми?
- Що робити, коли твої погляди і думки не співпадають з думкою оточуючих?
- Чому потрібно працювати над собою?
- Що робити, коли порівняння не на твою користь?
- Зі старшими потрібно сперечатись чи поважати?
- Люди, які не схожі на нас.
- Як вести себе у конфліктній ситуації?
- Національна гідність як реліктова цінність.
- Зміни себе і світ довкола себе.

Використання *групових форм* роботи дозволить об'єднати учнів за інтересами, активізувати процеси самоосвіти і самовиховання учнів, до яких відносяться всі види групової навчально-виховної діяльності учнів, наукових об'єднань, гуртків, бесіди, диспутів тощо. Контакти і обмін думками в групі стимулюють розвиток мислення учнів, сприяють розвитку і вдосконаленню їх умінь висловлювати свою думку, формуванню етичних знань, розширенню індивідуального, морального досвіду та світогляду. Тоді як використання *колективних форм* роботи дасть змогу вчителю спілкуватись одразу зі всім класом, що дозволило йому спостерігати за спілкуванням та поведінкою дітей у групі.

Масові форми роботи, запропоновані нами, є простими і комплексними. У простих — зміст розкривається, в основному, за допо-

могою одного засобу, методу (виступ, лекція, диспути тощо), тоді як у комплексних масових формах за допомогою різноманітних засобів та методів, що визначають складну структуру заняття.

Поліпшення ефективності виховання культури гідності старших підлітків у позаурочній діяльності залежить від спрямованості виховного процесу, форм та методів його реалізації. Для закріплення, поглиблення знань старших підлітків, розширення кругозору учнів 7-8-х класів та застосування їх на практиці ми радимо використовувати *індивідуальні форми* роботи, які дозволять педагогу розкрити індивідуальність, здібності і нахили дітей. Тоді як використання *групових форм* роботи дозволить об'єднати учнів за інтересами, активізувати процеси самоосвіти і самовиховання учнів, до яких відносяться всі види групової навчально-виховної діяльності учнів, наукових об'єднань, гуртків, диспутів тощо. *Контакти й обмін думками* в групі стимулюють розвиток мислення учнів, сприяють вдосконаленню їх уміння висловлювати свою думку, формуванню етичних знань, розширенню індивідуального, морального досвіду та світогляду. Тоді як використання *колективних форм* роботи дає змогу вчителю спілкуватись одразу зі всім класом, що дозволить йому спостерігати за спілкуванням та поведінкою дітей в групі.

Інтерес для нашого дослідження представляє *рефлексивно-експліцитний метод*, розроблений І.Д. Бехом, який спрямований на зв'язок з реальним життям дитини її потреби, прагнення, моральні якості і включає орієнтацію на шляхетні складові моральної структури вихованця, довіру до нього, зв'язок виховних дій з самоповагою дитини, удосконалення буденно-ділового ареалу шкільного життя старших підлітків, що дозволило дітям реалізувати себе: від реального морального до ідеального морального, ставлення до себе як вищої моральної цінності, усвідомлення наслідків моральних дій у власному удосконаленні. Використовуючи рефлексивно-експліцитний метод, педагоги мають реалізувати наступні ключові позиції:

- визначити конкретний зміст і значення культури гідності (власна гідність, людська гідність, національна гідність) з опорою на спогади вихованців їхні власні переживання, можливі суб'єкт-суб'єктні дії;
- за допомогою причинно-наслідкового ланцюжка простежити механізм цієї чи іншої гуманістичної цінності;
- простежити вплив гуманістичних цінностей на Я-доброцентроване і на Я-егоцентроване вихованців;
- як переживає проблему культури гідності особистість (колектив, група, громада), на яку спрямована моральна дія;
- чим винагороджується дотримання культури гідності;
- що є антиподами культури гідності;

- які життєві обставини, звички породжують негативні явища, які заперечують культурі гідності;
- яким чином їх можна подолати.

Таким чином, рефлексивно-експліцитний метод, який опирається на особистий досвід старших підлітків, допоможе краще усвідомити сутність культури гідності та дотримуватися її у власному житті.

Серед *вербальних методів* виховання досить ефективними є такі методи, як *етична бесіда, диспути, розповідь*. Бесіди допомагають кращому засвоєнню старшими підлітками знань про культуру гідності, за допомогою цілеспрямованих і вміло поставлених запитань спонукають учнів до пригадування вже відомих знань та переведення їх у власну життєву практику шляхом самостійних роздумів, узагальнень, висновків. З учнями 7-8-х класів актуально провести бесіди за такою тематикою:

1. Я знаю і вмію відстоювати свої права.
2. За що мене мають поважати і за що я поважаю інших.
3. Чи правильно я оцінюю себе і свої можливості.
4. Для чого потрібно бути кращим.
5. «Порушувати закон — все одно, що рубати гілку, на якій сидимо» (В. О. Сухомлинський)
6. Україна та її сусіди (про культуру міжнаціональних стосунків).
7. Уявлення українців про себе та про інші народи (національні і побутові стереотипи).
8. Що означає поважати себе.

Свою ефективність у вихованні культури гідності доводять *диспути*. Під час диспуту старші підлітки обмінюються поглядами з конкретної проблеми, висловлюють різні думки, колективно обговорюють питання з зазначеної проблеми, учні відстоюють власну позицію, переконуються у правильності чи помилковості своїх суджень, отримують нові знання, вчаться їх висловлювати, аргументувати, дотримуватись принципу взаємоповаги до співрозмовника. Педагоги звертають увагу дітей на те, як важливо вчитись вислуховувати інших, не перебиваючи, після чого чітко формулювати власні аргументи, аналізувати, узагальнювати, робити висновки.

Важливою умовою ефективності диспутів є попередня підготовка, яка полягає у накопиченні необхідних знань з теми диспуту. Зокрема, зі старшими підлітками бажано провести такі диспути, як: «Чи можна змінити характер людини?», «Совість і обов'язок», «Що значить бути гідним?», «З чого складається ваша самоповага», «Як потрібно ставитись до оточуючих», «Справжній колектив. Який він?», «Права дитини», «Що таке справжня дружба?», «Вчимося поважати інших», «Як вийти із конфліктної ситуації», «Я син твій, Україна», «Що вам відомо про декларацію та суверенітет». Так, на диспуті «У згоді з самим собою» перед дітьми ставляться запитання:

- Що означає любити себе?
- Що означає любити людей?
- Чи можна любити людей і не любити себе?
- Які моральні цінності ви б хотіли розвинути у собі?

Для досягнення цілеспрямованого педагогічного впливу на учнів педагог має володіти методами виховної роботи. Одним із таких методів є *вправи*. *Вправи* — багаторазове повторення вчинків або дій, в яких виявляється відповідне до норм моралі ставлення до себе, людей, колективу, оточення. Сенс вправляння полягає не в тому, щоб учень запам'ятав послідовність етапів своєї діяльності, а щоб норми моральних стосунків стали його звичкою, він швидко і правильно реагував на життєві ситуації не тільки внаслідок логічного їх аналізу, а й завдяки почуттям, усвідомленню добра і зла. Нижче наводимо зразки вправ, які доцільно використовувати у вихованні культури гідності старших підлітків.

Вправа «Я гідна людина».

На дошці вивішується плакат з позитивними якостями. Учні пропонуються вибрати зі списку якості, які їм притаманні, і записати їх на промінчика зірочки. Кожен має намалювати свою зірку в етичних щоденниках.

На плакаті можуть бути написані наступні цінності: активність, альтруїзм, ввічливість, чесність, правдивість, шанобливість, толерантність, коректність, безкорисливість, шляхетність, великодушність, воля, доброзичливість, дружелюбність, життєлюбність, дбайливість, інтелігентність, щирість, допитливість, мудрість, оптимізм, дотепність, відважність, чуйність, правдивість, привітність, рішучість, романтичність, зібраність, здатність творити, працьовитість, терпимість, тактовність, точність, усмішливість, вміння бути вдячним, вміння розуміти.

Рефлексія. Які ваші враження після проведеної вправи? Яка особистісна якість для вас є найважливішою? Яких якостей ви хотіли б позбутися?

Рефлексія (від лат. reflexio — відображення) — осмислення людиною власних дій та їх закономірностей; діяльність самопізнання, що розкриває специфіку духовного світу людини; самоаналіз.

Вправа «Допиши речення».

Учні пропонуються в етичних щоденниках написати «Я пишаюся тим, що я...», «Я гідна людина, тому що...», а потім закінчити ці речення з використанням різних варіантів.

Обговорюючи результати вправи, вчитель вводить поняття самоповага.

Люди досягають більше, якщо вірять в себе.

Рефлексія. Якою людиною ви себе вважаєте?

Вправа «За що я поважаю оточуючих»

Обговорення фрази: «Дійсно гідна, впевнена у собі людина ставиться з повагою до оточуючих». (Вчитель розповідає учням про те, що можна не любити людину, але поважати її за ті чи інші якості та пропонує дітям, які вважають, що вони поважають своїх товаришів, взяти участь у змаганні. Для цього вибираються два учні. Вони по черзі закінчують речення: «Я поважаю (називають ім'я учня) за його (її) (називають якість). Повторювати названих учнів не можна. Той, хто буде думати більше трьох секунд, вважається, що програв.

Рефлексія. Що ви робите для того, щоб стати гідною людиною?

Вправа «Портрет»

Вчитель просить учнів подумати, які якості в інших людях, на їхню думку, гідні поваги, потім поміркувати над тим, чи присутні ці якості в них самих. Можна намалювати усний «портрет» однолітка, вчителя, батька, який викликає повагу у більшості учнів.

Рефлексія. Які почуття виникли у вас після проведення вправи?

Вправа «Поважай інших»

Підліткам пропонується подумати над запитанням: «Чи буває так, що людину немає за що поважати?»

У результаті обговорення робимо висновок про те, що не буває людей, яких немає за що поважати. У кожній людині є «гарна» сторона, хоча вона в деяких ситуаціях може і не проявлятися. Далі підлітки обирають одного учасника і намагаються фантазувати про те, за які якості можна його поважати і які якості він проявляє вдома або в іншому місці.

Рефлексія. Поважати себе означає поважати інших.

Використання *творчих завдань* у позаурочній діяльності якнайкраще розвиває у школярів творче мислення, інтерес до навчання, до творчої діяльності. Вдало підібрані завдання викликають зацікавленість у старших підлітків до проблеми культури гідності. Адже пробудити інтерес, навчати школярів творчо мислити — це найголовніша мета, до якої прагне педагог. Цьому має сприяти: практичне ознайомлення школярів з нестандартним підходом до розв'язання пізнавальних завдань; вправлення в пошуках оригінальних рішень. Для вирішення цих завдань знадобляться різноманітні творчі вправи, запитання, логічні вправи, які в свою чергу передбачають: встановлення суперечності; встановлення причинно-наслідкових зв'язків; зіставлення різних варіантів та дії вибору; виділення певних закономірностей в інформації; доведення правильності виконаних практичних або розумових дій; пошук і виправлення припущених помилок; висування гіпотез, пропозицій, здійснення певного прогнозу наступних подій.

Творче завдання.

Підкресли ті твердження, які на твоїй погляд є вірними. Поясни свій вибір, чому ти так вважаєш?

- Хто сильний, той і правий.
- Кожна людина може чинити, як хоче.
- Стався до інших так, як тобі хотілося, аби ставились до тебе.
- Люди повинні допомагати і піклуватись одне про одного, не чекаючи на винагороду.
- Добрі вчинки мають йти від серця.
- Люди повинні поважати права інших.
- Якщо мені чогось хочеться, я не думаю про те, чи законні мої дії.
- Я беру все, що мені подобається.
- Я не пробачаю кривди і знайду момент, аби помститися.
- Усі обманюють, не варто цим перейматися.

Для поліпшення виховання культури гідності старших підлітків у позаурочній діяльності дієвими є *виховні ситуації*.

Виховні ситуації — спеціально організовані педагогічні умови для виховання в учнів мотивів позитивної поведінки чи подолання недоліків. Чим складніша і проблемна ситуація для учня, тим більше зусиль він затратить на її аналіз, тим кращим буде результат. Виховні ситуації сприяють формуванню в учнів здатності уявляти себе на місці іншої людини, приймати найбільш доцільні рішення, узгоджувати з ними власні дії. Такі ситуації є різноманітними за своїми особливостями: вербальні (наведення афористичних висловів, розповіді з моральною проблематикою, казкові сюжети і реальні події), уявні (створення учневі умов для аналізу ним своєї поведінки, оцінки певної події), конфліктні (в їх основі — гострі моменти, психологічні зриви, потрясіння), ситуації-задачі, ситуації-вправи (обговорення проблем ігрової ситуації, що спонукають учнів до певних дій, моральних вчинків).

В експериментальній роботі широко використовуються *активні та інтерактивні методи виховання (пізнавальні та розвивальні ігри, «мозковий штурм»)*. Використання ігор та ігрових моментів робить процес виховання цікавим, створює у підлітків бадьорий творчий настрій, полегшує засвоєння нового матеріалу. Різноманітні ігрові ситуації потребують від учнів зібраності, витримки, бажання допомогти відстаючому, невимушено виховує адекватне сприймання невдач і помилок. Гра починається не тоді, коли учні одержують завдання, а коли їм стає цікаво грати. Це означає, що гра викликає приємні емоції і дає роботу їх розуму.

Гра включає наявність ігрового моделювання та розподіл ролей між учасниками гри; наявність загальної мети всього ігрового колективу, досягнення якої забезпечується взаємодією учасників гри, підкоренням їх різнобічних інтересів цій загальній меті.

Метою рольової гри «Переваги і недоліки різних форм захисту» полягає в тому, щоб показати переваги і недоліки різних форм захисту. У цій грі, як і в житті, захищений не той, хто постійно готовий демонструвати оточуючим свою боєздатність, а той, хто веде себе стримано й адекватно. Дуже важливо, щоб учні в процесі гри самі зрозуміли цю мету. Але вчитель може і допомогати їм. *(Наприклад, підкреслити, що позиція другого гравця характерна для людей, невпевнених в собі, які відчують свою незахищеність. Порівняти ситуації у живій природі: як правило, дуже великі і сильні тварини рідко бувають агресивними тільки у випадку, якщо є загроза їхньому життю).*

Мозковий штурм «Що заважає людям поводитися гідно».

Тренер пропонує учасникам висловити свої думки про те, що заважає людям поводитися гідно, і записує відповіді на плакаті.

Після проведення мозкового штурму слід узагальнити відповіді учасників і дати (в разі потреби) подану нижче інформацію.

- Перешкоди на шляху до гідної поведінки.
- Бути самим собою важко.
- Тільки егоїсти роблять те, що хочуть.
- Чому я маю визнавати заслуги інших.
- Мені соромно говорити те, що я думаю про себе.
- Якщо хтось відмовляє мені, це означає, що він мене не поважає.
- Важко оцінити себе самому.
- Зарозумілість так само шкодить стосункам, як і надмірна сором'язливість.
- Я не хотів би говорити про свої думки й почуття, бо не хочу турбувати інших своїми проблемами.

У процесі експериментальної роботи передбачається, що виховання культури гідності старших підлітків, оцінювання власних можливостей, позитивного самоставлення, здатність до саморозвитку та самовдосконалення здійснюватиметься у процесі *тренінгу*. Нами були розроблені тренінги для учнів 7-8-х класів, спрямовані на виховання особистісної і людської гідності, які дозволять старшим підліткам краще пізнати себе та інших.

Слово «тренінг» походить від англійського «to train», що означає «навчати, тренувати, дресирувати». Тренінг — це, перш за все, процес пізнання себе та інших, який необхідно зробити цікавим у невимушених, неформальних умовах. Під час тренінгу учні здобувають знання та формують уміння і навички, розширюють власний досвід за допомогою спеціальної технології, краще розуміють та усвідомлюють власний світ, що дає змогу зробити своє життя успішним. Результати тренінгу не можна зводити лише до розвитку когнітивного компоненту (навчання), завдяки йому в кожного учня формується адекватне розуміння самого себе та корекція самооцінки, відбу-

вається вивчення індивідуалізованих прийомів міжособистісної взаємодії для підвищення її ефективності.

Тренінг проводить тренер (ведучий), котрий спілкується з учасниками «на рівних». Тренер володіє інформацією щодо теми тренінгу; знає методикою проведення тренінгових занять; вміє працювати з аудиторією і володіє методикою виховання. Проведення тренінгу відбувається за визначеною структурою, він має складатися зі вступної, основної та заключної частин. Завдання вступної частини — це створення сприятливого психологічного простору. Вироблення, прийняття засвоєння правил роботи групи. Налагодження прямого та зворотного зв'язків «учасник — група» та «група — учасник». Створення ситуації рефлексії. Вправи: Привітання. Правила. Розминка. Очікування. Вправи на рефлексію. Тривалість 15-30 хв.

Завдання основної частини: оцінка рівня поінформованості щодо проблематики. Актуалізація проблеми та конкретних завдань для її розв'язання. Надання інформації, засвоєння знань. Формування умінь, навичок, розвиток здібностей. Підведення підсумків щодо змісту роботи. Використовують інтерактивні техніки, вправи на оцінку групових процесів, стану розвитку групи. Тривалість 1-2,5 год. або 5,5-7 год.

Заключна частина: підведення підсумків щодо процесу роботи; оцінка отриманого досвіду. Використовують вправи на рефлексію та відновлення сил учасників. Прощання. Тривалість 15-30 хвилин.

Тренінг сприяє інтенсивності виховання, результат якого досягається завдяки активній роботі учнів. Знання, які діти отримують під час тренінгу не подаються в готовому вигляді, а стають продуктом активної діяльності самих учнів. Зокрема, нами були розроблені та проведені тренінгові заняття для учнів 7-8-х класів на теми:

1. Школа самоповаги.
2. Позитивне ставлення до себе, як себе полюбити.
3. Підвищуй свою самооцінку.
4. Вчимося поважати інших.
5. Чому я заслуговую на повагу.
6. Чи знаєш ти свої права.
7. Самовиховання.
8. Невербальне спілкування.
9. Що означає термін «комунікативний»?
10. Вмій казати «ні».
11. Пізнавай себе та інших людей.
12. Чи вмієш ти прощати?
13. Як вийти із конфліктної ситуації?

Наводимо приклади деяких тренінгів для учнів 7-8-х класів за модифікованою методикою Ю. В. Бойбіної.

ЗАНЯТТЯ «ШКОЛА САМОПОВАГИ».

Мета заняття: дати інформацію про загальні принципи, на яких заснована повага до себе та до інших. Обґрунтувати право будь-якої людини на самоповагу і повагу з боку людей, які вас оточують.

Обладнання та матеріали: етичний щоденник, кольорова крейда, плакат «Повага до себе та до інших людей», таблиця зі стилями поведінки.

Слово вчителя: Дорогі діти! Тема нашого заняття — самоповага. Самоповага — найважливіша якість особистості, в основі якої лежить позитивне ставлення людини до себе, повага до себе, шанобливе ставлення до себе, ціннісне ставлення до себе — це внутрішня моральна риса людини, яка засвідчує прихильне ставлення до самої себе. Самоповага спонукає діяти відповідно до своїх моральних принципів, впливає на особливості поведінки і діяльність людини, на те, яку справу вона обирає, як захищається, з ким товаришує, як долає труднощі, як реагує на несправедливість, як організовує своє життя. Якщо самоповага людини досить висока, вона краще контролює себе, свою поведінку, має ясне розуміння, що важливо для неї і що — для людей, які її оточують. Така людина завжди відповідає за свої вчинки і не залежить від чужої думки.

Вправа «З чого складається ваша самоповага»

Діти, будь ласка, у своєму зошиті намалюйте коло — це центр квітки — і оточіть його пелюстками. Центр квітки символізує вашу особу. Пелюстки символізуватимуть елементи, з яких складається ваша повага до себе, ви їх повинні назвати, назви можна виписати внизу малюнка.

Передбачуваний список елементів:

- відчуття своєї необхідності, цінності;
- унікальність, особливість;
- впевненість в собі;
- вміння настояти на своєму;
- хороша успішність;
- задоволеність своїм зовнішнім виглядом;
- довіра оточуючих;
- вміння піклуватися про себе та інших.

Після завершення роботи вся група бере участь в обговоренні тих елементів, з яких буде складатися квітка на дошці. Потрібно підрахувати, скільки разів був названий той чи інший елемент. Кожен учень може придумати свій елемент, або підтвердити важливість вже придуманого іншими. Якщо елемент повторюється частіше, то пелюстку з його назвою необхідно збільшити або розфарбувати. Квітка обов'язково вийде асиметричною. В цьому випадку необхідно пояснити учням, що самоповага залежить від багатьох властивостей особистості, і не всі вони однаково важливі.

Слово вчителя: Подивіться на нашу квітку. Вона немов модель, яка показує, що наша повага до себе багато в чому залежить від того, як складаються наші відносини з оточуючими, чи можемо ми налагодити з ними доброзичливі стосунки, чи дають оточуючі люди нам можливість відчутти нашу власну цінність. Але найважливішим є те, що пелюстки нашої квітки тримаються разом тому, що їх щось об'єднує. Виникає питання: що їх об'єднує — це ви самі, ваша особистість. Повага до себе і до інших — це нормальний стан людини. Всі пелюстки нашої квітки — це зовнішні форми його виразу. І це потрібно зрозуміти.

Безумовно, люди впливають один на одного. Якщо вони ставляться один до одного тепло, з повагою, то вони допомагають один одному розвивати у собі самоповагу. Але нерідко буває так, що до людини ставляться зневажливо, принижують, ображають її. Людина, яка потрапила в таку ситуацію, починає втрачати повагу і до самого себе, і до оточуючих.

Вправа «Створи себе сам»

Діти, вам необхідно усвідомити для себе одну важливу істину: шлях до самоповаги — це шлях дій. Неможливо нічого не робити і розвинути у собі таку якість, як самоповага. Можна цілий день повторювати: «Я найкращий, я так себе поважаю», але не отримати результату. Потрібно діяти так, якби ви вже були б дійсно тією чудовою людиною, якою бажаєте стати. Для цього я вам пропоную записати в своєму етичному щоденнику ту дію, яку ви вважаєте за потрібне здійснити в першу чергу для того, щоб відчутти самоповагу.

(Йде обговорення, в ході якого треба підвести учнів до висновку, що слід проявляти повагу до оточуючих навіть у тому випадку, якщо вони не йдуть на контакт, якщо ваші дії не викликають у них розуміння. Прояв поваги до оточуючих в тому випадку, якщо вони цього, на ваш погляд, не заслужують, дозволить, насамперед, відновити повагу до себе, після чого стосунки з оточуючими поліпшуються майже автоматично).

(Вчителю необхідно заохочувати учнів, незалежно від свого ставлення до записаної дії. Якщо учень неправильно витлумачив зміст дії, то треба запропонувати учневі це поміркувати).

Вчитель: Яку людину ми називаємо здатною до самоствердження? Що вона може робити такого, чого людина, не здатна до самоствердження, зробити не може?

Учні пропонують різні варіанти відповідей, формулюючи при цьому свої висновки, наприклад: людина, здатна до самоствердження, може відстояти свої права, не порушуючи при цьому права інших, спокійно і переконливо висловлювати свою думку, вміє говорити «ні», не відчуваючи при цьому почуття незручності і т.д.

Вчитель: Люди ставляться до оточуючих по-різному. *(Вчитель демонструє таблицю, в якій відображено три стилі поведінки: пасив-*

ний стиль, самостверджувальний і агресивний. Учням пропонується розповісти, у чому, на їхню думку, виявляються стилі поведінки в повсякденному житті. Відповіді відзначаються в таблиці)

пасивний:

- людина не робить ніяких дій для утвердження своїх прав;
- ставить себе нижче по відношенню до інших, що шкодить її самооцінці;
- догоджає іншим на шкоду собі;
- мовчить, коли її щось турбує, коли її ображають;
- без причини вибачається.

самостверджувальний:

- захищає свої права, не порушуючи прав інших;
- поважає себе та інших;
- вміє слухати і говорити;
- вміє висловлювати позитивні і негативні емоції;
- впевнений у собі, але не тисне на інших, не принижує їх

агресивний:

- захищає свої права, не дбаючи про інших;
- думає тільки про себе, не поважає інших;
- не вміє слухати, чує лише самого себе;
- тисне на інших, принижує їх;
- домагається своїх цілей за рахунок інших.

Вчитель просить учнів виділити найоптимальніший стиль поведінки і пояснити, в чому вони бачать переваги (*обговорення*).

Відомий вчений І. Д. Бех звертає увагу на той факт, що гідність особистості має зовнішнє втілення: у поставі, ході, мові. «Характер нашої ходи, рухів, мови з найперших хвилин формується під впливом нашої взаємодії з соціальним простором, який може бути або простором поваги, або зневаги. Конкретний стиль зовнішнього втілення є улюбленим предметом для творів письменників-сатириків. Однак у виховному плані більш важливим є внутрішній вимір почуття гідності, який вбачається у самодостатності та сенсі життя особистості» (3, с. 76-89).

Вправа «Покажи, як...»

Надається можливість кожному учневі показати, як поводить себе людина, яка себе поважає, при цьому зробити установку на доброзичливість з боку оточуючих, підбадьорювати учнів.

Покажи, як розмовляє людина, яка сама себе поважає:

- голосом;
- дикцією;
- жестами.

Покажи, як рухається людина, яка сама себе поважає:

- вона стоїть;

- вона сидить;
- її осанка;
- вона ходить;
- вона доторкається.

Покажи, як дивиться людина, яка сама себе поважає:

- вона дивиться...

Робота в групах. Вчитель пропонує учням спільно скласти пам'ятку «Як формувати самоповагу».

Інформаційний лист поради з підвищення самоповаги.

— Пам'ятайте про свої позитивні якості, замість того, щоб пам'ятати погане.

— В усьому, що ви робите, намагайтеся знайти позитив. Привітайте себе з цим успіхом.

— Постійно згадуйте свої успіхи.

— Пробачте собі помилки. Ми можемо ставитися до себе дуже суворо, але все-таки робимо їх. Визнайте свою помилку й адекватно компенсуйте збитки.

— Не перекладайте провину на інших — це ознака безсилля. Так само не перегинайте палицю, звинувачуючи у всьому тільки себе.

— Вчіться любити своє тіло.

— Дійте так, начебто ви були успішним, легким у спілкуванні, дотепним, гідним любові. І ви будете таким.

— Шукайте і приймайте допомогу, підтримку й пораду, коли маєте потребу у цьому.

— Ставтеся до себе добре. Ваша самоповага ніколи не зросте, якщо ви не будете ставитися до себе належним чином. Пам'ятайте: той, хто любить себе, виглядає краще, має чудове здоров'я.

— Відмовтесь від думки, що ви — безнадійний і невдаха, якого ніхто не любить. Якщо ви думаєте так, то це може стати істиною, оскільки ви самі переконаєте у цьому інших.

— Вчіться слухати, не даючи оцінок і не роблячи порівнянь.

— Вмійте сказати «ні». Найчастіше ми занадто швидко погоджуємося робити те, про що нас просять, боячись несхвалення чи гніву з боку інших, вважаючи себе «гарним» тоді, коли поступилися комусь, щоб зробити приємне.

— Відмовтесь від балаканини, пліток, скарг, бажання помсти та інших бажань, які руйнують вашу цілісність і особисту силу.

— Пам'ятайте, що ви недосконалі — і це прекрасно. Ви — людина, що може помилитися, але і виправити власні помилки. Досконалість недосяжна, а природність деяких якостей буває більш привабливою.

— Визнайте себе таким, яким ви є, — унікальним, оригінальним, людяним.

Підведення підсумків.

ЗАНЯТТЯ «ВЧИМОСЯ ПОВАЖАТИ ІНШИХ».

Мета: показати значущість толерантної поведінки під час взаємодії з іншими, формувати навички без оціночного спілкування.

Рольова гра «Цивілізація».

Учні об'єднуються у дві підгрупи, які розміщуються у різних кінцях класу.

Вчитель. Уявіть собі, що кожна з підгруп — це окрема прогресивна цивілізація. Ви її представники, що подорожують у космосі. Зараз ви летите на планету Земля на міжгалактичний фестиваль, і вам потрібно:

1. Представити свою прогресивну цивілізацію, вигадавши її назву, географічне положення, населення (бажано намалювати портрет представника цивілізації), систему правління й оборони, закони, за якими живе цивілізація, її культурні особливості, традиції (обов'язково все це записати або намалювати) (15-20 хв.).

2. Розподілити між учасниками в кожній підгрупі ролі парламентарів цивілізації (2-3 учня).

3. Через парламентарів презентувати свою цивілізацію.

Вчитель. Ви уважно слухали своїх нових знайомих. А тепер кожна цивілізація має за 3-5 хв. знайти найсильніші і найслабші сторони іншої представленої цивілізації і передати цю інформацію через парламентарів.

4. З цього етапу розвитку гри вчитель оголошує кризову ситуацію. Увага! На нашу Галактику здійснено напад. Якщо не вжити термінових заходів, нас буде знищено. Використовуючи сильні сторони цивілізації і захищаючи слабкі місця, складіть план визволення Галактики.

5. За 10-15 хв. потрібно спільно обома групами створити систему захисту і представити її через парламентарів (знову записати, намалювати).

Запитання для обговорення:

— Що відбувалося в команді і в групі в цілому в момент представлення та аналізу слабких та сильних сторін цивілізацій?

— Чи змінився настрій під час створення системи захисту Галактики?

— Які ваші думки і враження від гри «Цивілізація»? Чому вона вчить?

Ця гра дає можливість створити справжню команду. При обговоренні слід звернути увагу на взаємодію між учасниками гри.

Вправа «Ярлики».

Матеріали й обладнання: «корони», які виготовляють з двох смужок білого паперу, склеєних по боках, і напишіть на них один з поданих виразів:

- «Усміхайся мені».
- «Будь похмурим».
- «Картай мене».
- «Ігноруй мене».
- «Розмовляй зі мною так, ніби мені 5 років».
- «Підбадьорюй мене».
- «Кажі мені, що я нічого не вмію».
- «Жалій мене».

Вчитель об'єднує учнів у групи по 5-7 осіб. Кожному він надіває на голову «корону» таким чином, щоб той не бачив, що на ній написано). Після цього кожній групі дається завдання протягом 10 хв. скласти цілу картинку з розрізаних шматочків, але звертатися під час роботи до учасника своєї групи потрібно так, як написано на його «короні».

Через 10 хв. усі учасники по черзі (не знімаючи «корон») відповідають на запитання тренера: «Чи сподобалось вам, коли з вами спілкувалися таким чином?»

Після того, як усі висловляться, вчитель пропонує учням зняти «корони» і вийти із своїх ролей.

Запитання для обговорення:

- Чи у реальному житті можуть бути «корони»?
- Як впливає наявність подібних ярликів на спілкування?
- Як часто ми стикаємось з ситуаціями навішування ярликів?
- Як ви почувалися у реальному житті, коли хтось навішував на вас ярлик?
- Як можна змінити чиесь уявлення про вас?
- Звідки ми беремо наші уявлення про інших?
- Чи легко позбутися ярлика, коли його вже навішено? Як це зробити?

Вправа «Відчуй іншого».

Інструкція: кожний учень повинен протягом 2-3 хвилин описати настрій кого-небудь з класу (пропонується уявити собі, відчуті людину, її стан, емоції, переживання і все це описати в етичних щоденниках).

Усі описи зачитуються вголос, після чого перевіряється їхня правильність.

Вправа «Емоції та ситуації».

Учні стають у коло.

Вчитель. Зараз кожний назве одну емоцію або почуття і запам'ятає, що він назвав. Я починаю: «Спокій».

Коли всі назвали по одній емоції і запам'ятали її, вчитель продовжує вправу.

Вчитель. А тепер кожен називає якусь ситуацію і кидає м'яч іншому учневі, пропонуючи продовжити речення і назвати свою емо-

цію чи почуття. Наприклад: «Коли я йду до школи, то відчуваю... радість!»

Вправу закінчено, коли м'ячик побував у кожного з учасників.

Вправа «Постав себе на місце іншого»

1. Згадайте свою недавню розмову з «болісного питання» з кимось зі знайомих або батьків, друзів.

2. Розслабтеся, закрийте очі та уявіть себе на місці свого співрозмовника.

3. Відчуйте, які враження отримав співрозмовник від спілкування з Вами?

4. Зіграйте у своїй уяві Вашу бесіду таким чином, щоб залишити у Вашого уявного співрозмовника приємні спогади про себе.

5. Дайте відповіді на запитання:

— Чи змінилося щось у Вашій внутрішній позиції, якщо так, то що саме?

— Як би Ви повели себе, якби у Вас була можливість повернути цю бесіду?

Домашнє завдання: спостерігаючи за незнайомими людьми, спробуйте знайти в кожному з них хоч би 3 позитивних якості.

ЗАНЯТТЯ «ЧИ ЗНАЄШ ТИ СВОЇ ПРАВА»

Мета: ознайомити учнів зі змістом основних статей Конституції України, Конвенції про права дитини, формувати уявлення про права й обов'язки, виховувати моральні якості.

Ключові поняття: Конституція України, Конвенція, право.

Форми й методи роботи: пояснення, бесіда, вправа, тест, «Мозковий штурм».

Слово вчителя: *(Учитель підводить учасників до розуміння, що необхідно чітко відрізняти, що ж є потребою, а що забаганкою).* Під потребою ми розуміємо ті речі, норми, умови, які є необхідними для безпечного та повноцінного життя людини. *Забаганки* — це речі, без яких людина може обійтись, це не речі першої необхідності. Наприкінці виконання вправи вчитель зауважує, що права, які кожна людина має від народження, потрібні для того, щоб забезпечити її потреби, але не забаганки.

Вправа «Конвенція ООН у малюнках» (додаток 1)

Метою вправи є надати учасникам інформацію про основні статті Конвенції ООН, використовуючи малюнки, навчити дітей орієнтуватися у змісті Конвенції ООН про права дитини.

Інформаційне повідомлення У 1948 році ООН прийняла Загальну декларацію прав людини. Цим документом встановлювалися стандарти для всіх країн, що були спрямовані на захист окремого громадянина від можливості порушення його прав. Декларація проголосила, що права людини є «основою свободи, справедливості й

миру в усьому світі». У цілому діти користуються тими ж правами, що й дорослі. Однак через те, що вони малі, їм потрібен додатковий захист. Конвенція про права дитини — це міжнародна угода, схвалена Генеральною Асамблеєю ООН у листопаді 1989 року.

Конвенція — угода, міжнародний договір із якимось одним спеціального питання, що визначає права й обов'язки держав з цього питання.

Конвенція ООН про права дітей нагадує народам Землі про права їхніх дітей. Конвенція складається з 3 частин, 54 статей. Її підписали майже всі країни світу. В Україні Конвенція була ратифікована (прийнята) у 1991 році.

Робота в групах.

Вчитель об'єднує школярів у п'ять груп. Учні отримують тексти Конвенції ООН з указаними статтями для опрацювання. Кожна група має розглянути чотири статті (ст. 5, 7, 11, 13, 15, 17, 19, 24, 25, 27, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40). Вчитель пропонує учням уважно прочитати визначені статті й намалювати те, про що в них ідеться.

Після завершення роботи групи презентують свої малюнки.

Рефлексія:

1. Від кого залежить реалізація прав людини? Прав дитини?
2. Чи визначені у Конвенції обов'язки дітей?
3. Як ви думаєте, у чому полягає сутність обов'язку?

Вчитель підводить учасників до розуміння, що від кожного з нас залежить, чи реалізуємо ми свої права. Права однієї людини закінчуються там, де починаються права іншої. І там, де починаються права іншої людини, починаються наші обов'язки.

Вправа «Класи прав»

Вчитель прикріплює таблички з написами: «Особисті (громадянські) права», «Соціальні права», «Культурні права», «Політичні права» в різних кутках класної кімнати та називає кожній дитині одну зі статей конвенції. Завдання дітей — об'єднатися в групи біля кожної таблички. Після цього вчитель пропонує групам обговорити, чи всі права, що мають учні групи, відповідають «назві» групи, та запрошує групи презентувати права, що об'єднані певною назвою, і пояснити свої думки (це може робити чи доповідач, чи кожен учень групи).

Вчитель пояснює школярам, що перелік прав, визнаних для дітей у Конвенції, охоплює громадські, соціальні, культурні й політичні права. Немає прав економічних, бо визнано, що дитина має вчитись, а не працювати.

Інформація для вчителя

ОСОБИСТІ (ГРОМАДЯНСЬКІ) ПРАВА ДИТИНИ:

- право на життя й розвиток;
- право набуття громадянського статусу, тобто реєстрації після народження й набуття імені та прізвища;

- право на отримання громадянства;
- право дитини на сім'ю, тобто на виховання біологічними батьками, а у випадку розлучення з батьками — на постійні контакти з ними та тривалий зв'язок, якщо це тільки буде можливо;
- свобода релігії та переконань;
- свобода слова, висловлення поглядів і повага до них відповідно до віку дитини;
- дитина повинна бути вислухана в адміністративних і судових діях у всіх справах, що її стосуються (наприклад, зміна прізвища, всиновлення);
- свобода від фізичного або психологічного насилля, визиску, сексуальних домагань, жорстокості;
- дитині не можна виносити смертний вирок або карати її одвічним ув'язненням.

СОЦІАЛЬНІ ПРАВА:

- право на охорону здоров'я;
- право на відповідні умови життя;
- право на відпочинок, вільний час і дозвілля.

КУЛЬТУРНІ ПРАВА:

- право на освіту, освіта в обов'язі неповної середньої школи є обов'язковою й безкоштовною;
- право на користування культурними цінностями;
- право на інформацію;
- право на знання своїх прав.

Старшим дітям Конвенція надає певні політичні права, наприклад, право на об'єднання й зібрання в мирних цілях.

Конвенція визнає також особливі права для дітей-інвалідів та суспільно непристосованих.

Тест

Виконуючи це завдання, учасники ознайомляться з нормами законодавства, що стосуються праці, відпочинку і пільг для молоді. Запропонуйте учасникам знайти у Кодексі законів про працю України та Законі України «Про відпустки» правильні відповіді на кожне запитання тесту та підкреслити їх.

1. З якого віку допускається прийняття неповнолітніх на постійну роботу?

А. З 16 років Б. З 15 років В. З 13 років

2. Працювати в нічний час і понаднормово можна:

А. З 16 років Б. З 18 років В. З 21 року

3. За перший рік роботи відпустка неповнолітньому може бути надана:

А. До настання 6-місячного терміну безперервної роботи

Б. Після 6 місяців роботи

В. Після 1 року безперервної роботи

4. Перше робоче місце надається неповнолітньому на термін:

А. До 1 року Б. До 2 років В. До 4 років

5. Звільнення неповнолітнього з ініціативи власника або уповноваженого ним органу допускається:

А. За згодою батьків або осіб, які їх замінюють

Б. Районної (міської) служби у справах неповнолітніх

В. Районного (міського) управління освіти

6. Тривалість робочого часу для осіб віком 15-16 років, які працюють на постійній роботі, становить:

А. 36 годин на тиждень Б. 24 години на тиждень В. 28 годин на тиждень

7. Тривалість робочого часу для осіб віком 17-18 років, які працюють на постійній роботі, становить:

А. 28 годин на тиждень Б. 32 години на тиждень В. 36 годин на тиждень

8. Тривалість щорічної відпустки для неповнолітніх становить:

А. 28 календарних днів Б. 31 календарний день В. 36 календарних днів

9. Тривалість робочого часу протягом навчального року для учнів 14-16 років становить:

А. 18 годин на тиждень Б. 12 годин на тиждень В. 14 годин на тиждень

10. Тривалість робочого часу протягом навчального року для учнів 16-18 років становить:

А. 14 годин на тиждень Б. 16 годин на тиждень В. 18 годин на тиждень

Правильні відповіді: 1) А; 2) Б; 3) А; 4) Б; 5) Б; 6) Б; 7) В; 8) Б; 9) Б; 10) В.

«Мозковий штурм» «Причини й наслідки дитячої праці». Причини дитячої праці, наслідки дитячої праці. Вчитель пропонує учням назвати, які вони знають причини і наслідки дитячої праці, і записує всі думки, що висловлюють учасники, після чого разом з ними вибирає найбільш вагомі причини дитячої праці.

Під час обговорення наслідків дитячої праці важливим є з'ясування терміна «наслідки» — наслідки праці для підлітків, соціального оточення, підприємств.

Підсумок заняття.

У вихованні культури гідності в учнів 7-8-х класів велика роль відводиться виховним годинам, які використовуються для розвитку творчого мислення учнів, формування в них відповідних практичних умінь та навичок, стимулюють і підвищують інтерес до занять, активізують та загострюють сприймання етичного матеріалу. Розроблені нами виховні години для учнів 7-8-х класів з виховання культури гідності, на яких піднімаються проблеми ставлення осо-

бистості до себе, самопізнання, самооцінки, особистісної, людської, національної гідності, поваги до інших тощо. Нижче наводимо тематику виховних годин для учнів 7-8-х класів, спрямованих на виховання *особистісної гідності*:

- Бо ти на землі людина
- Я — Особистість!
- У згоді з самим собою.
- Самопізнання.
- Правильно оцінюючи себе, ми здатні впливати на своє майбутнє.

У ході виховних годин вчитель має звертати увагу і на виховання у старших підлітків *людської гідності*.

- Мої права і обов'язки.
- Ставлення до людей, хворих на СНІД.

Виховання у старших підлітків *національної гідності*.

- Я син твій, Україно!
- Україна — суверена і незалежна держава.
- Наша країна — Україна. Сучасна демократична держава.

Вихованню культури гідності у старших підлітків сприяє проведення й участь в проектній діяльності. Нижче наводимо тематику проектної діяльності з самовиховання учнів 7-8-х класів.

Проектна діяльність із самовиховання:

1. Самовиховання як важливий компонент розвитку особистості.

2. Взаємозв'язок виховання і самовиховання.
3. Історична зумовленість процесу самовиховання.
4. Структура процесу самовиховання.
5. Взаємозв'язок між саморозвитком і самовихованням.
6. Характеристика процесу самопізнання.
7. Характеристика методів самопізнання.
8. В. О. Сухомлинський про виховання і самовиховання.
9. Самовиховання в житті та діяльності видатних людей.
10. Крилаті вислови про роль самовиховання в житті людини.
11. Роль свідомості і самосвідомості у процесі самовиховання.
12. Значення спілкування у самовихованні.
13. Можливості самовиховання у підлітковому віці.

14. Формування навичок самовиховання у старшому підлітковому віці.

15. Самовиховання як мистецтво керувати своєю особистістю.

Таким чином, виховання культури гідності старших підлітків у позаурочній діяльності — актуальне завдання сучасної педагогіки, що ставить за мету виховання у дітей відповідних моральних якостей на основі збагачення форм і методів виховної роботи, що відіграє важливу роль у становленні дітей і спонукає всіх учасників виховного процесу до суб'єкт — суб'єктної взаємодії, забезпечуючи ефективність досягнутих результатів.

ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ ГІДНОСТІ У МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ У ВЗАЄМОДІЇ СІМ'Ї І ШКОЛИ

1.1. Теоретичні засади виховання культури гідності у молодших підлітків у взаємодії сім'ї і школи

Розвиток суспільства неможливий без визнання цінності кожної людини та її гідності. Основи культури гідності людини закладаються в сім'ї. Водночас кожна людина є повноправним членом суспільства, бере активну участь у розбудові країни, користується всіма правами і свободами, а отже, має право на захист і визнання своєї гідності, що знайшло відображення у міжнародному та українському законодавстві. На культурі гідності підростаючого покоління негативно позначаються ті кризові явища, які існують як на рівні суспільства, так і окремої сім'ї. Тому в сучасних умовах дедалі більшої актуальності набуває проблема виховання культури гідності у підростаючого покоління у взаємодії сім'ї і школи.

Це знайшло своє підтвердження у Державній національній програмі «Освіта» («Україна XXI століття»), Законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Концепції виховання особистості в умовах розвитку української державності», «Концепції гуманістичного виховання дітей та учнівської молоді», Конституції України, де гідність визначається пріоритетною цінністю.

Гідність — ставлення людини до самої себе як особистості, що гідна беззаперечної поваги. Почуття гідності є важливою моральною якістю, за якої людина чинить так, як належить її сутності і призначенню, як повинна чинити саме людина. Людина, яка володіє такою важливою моральною якістю, усвідомлює власну цінність для інших людей, для суспільства, незалежно від соціального статусу, багатства, професії, національності. Почуття власної гідності і повага до себе — це те, що найбільше підносить людину, сприяє самореалізації, творчому самовиявленню. Це потреба позитивної самооцінки своїх вчинків, осмислена гордість за себе. Але людина має поважати не тільки свою гідність, але й гідність інших людей. Гідна людина веде себе гідно — не принижується сама і не принижує інших. Гідна людина чинить гуманно і справедливо, навіть якщо ніхто цього не бачить і не може оцінити. Ніколи не зробить комусь боляче, не стане брехати, інтригувати проти інших, не бажаючи зраджувати людське у собі. Також почуття власної гідності нерозривно пов'язане з усвідомленням своїх прав і обов'язків нарівні сім'ї, суспільства, громадянською позицією.

Так, у Конституції України від 1996 року зазначено:
«Стаття 28. Кожен має право на повагу його гідності»;

«Стаття 29. Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканість» [45, с.12].

У філософському словнику за редакцією І. Фролова (1987 р.) поняття гідності характеризується як категорія етики, що відображає моральне ставлення людини до самої себе і суспільства до індивіда. Усвідомлення власної гідності є формою самоконтролю особистості, на якій базується вимогливість індивіда до себе (коли суспільні вимоги набувають ознак особистих (чинити так, щоб не принизити своєї гідності)). Гідність особистості регулює також ставлення до неї найближчого оточення і суспільства загалом, диктуючи повагу до особистості, визнання її прав тощо. Суголосим є визначення гідності, яке наводиться у словнику з етики за редакцією А. Гусейнова та І. Кона, що тлумачиться як «моральне поняття, що виявляє уявлення про цінність кожної людини як особистості, особливе моральне ставлення людини до самої себе і ставлення до неї з боку суспільства, в якому визнається цінність особистості» [80, с. 84], а також зазначається, що, з одного боку, усвідомлення людиною власної гідності є формою самосвідомості і самоконтролю особистості, на ньому базується вимогливість до себе. Утвердження і підтримання своєї гідності передбачає здійснення моральних вчинків. Розуміння власної гідності поряд із совістю і честю є одним зі способів усвідомлення відповідальності перед собою як особистістю. З другого боку, гідність особистості вимагає і від інших людей поваги, визнання відповідних прав.

Праці філософів доводять, що для кожної історичної епохи було притаманне своє бачення і розуміння проблеми культури гідності особистості.

В античні часи гідність — була прерогативою лише вільних громадян, яка розглядалася у контексті піднесенням особистості над обставинами. Згідно з поглядами Аристотеля, гідність визначають розумні судження, вірні вчинки і справжня ціна людини, що співвідноситься з його соціальною значущістю. Людина, яка має почуття гідності, є незалежною, вільною, законослухняною, чесною, поміркованою, величною. Філософ радить жити людям у згоді з розумною природою і здібностями, а також керуватися гідністю як засобом кристалізації переконань з урахуванням етичного обов'язку.

У часи середньовіччя П. Ломбардський визначав особистість через призму честі як індивідуальну істоту, яка відрізняється, завдяки своєрідності, що стосується гідності.

В епоху Відродження гідність також займала центральне місце у гуманістичній етиці, розглядаючи кожну особистість як мікрокосм, у якому знаходить відображення макрокосм (універсум). Ідея людської гідності як найвищої цінності піднімалася гуманістами піднімалася Браччоліні, П. Міранделлою, Петраркою, Ж.-Ж. Руссо, І. Фіхте,

які проголошували цінність людини незалежно від її соціального статусу [49, с. 161-167]. Більшість представників відродження вважали, що гідність не можна втратити через низьке походження, її можна лише заслужити своїм життям [28, с. 18]. Саме в цей період Джаноццо Манетті (1396-1459 рр.) відомий державний діяч Флоренції пише філософський трактат «Про гідність та вищість людини».

Великий внесок у розуміння культури гідності людини зробив Е. Роттердамський, який у своєму трактаті «Про виховання дітей» критикував фізичні покарання різками, жорстоке ставлення та моральне приниження дітей у сім'ї і тогочасній школі. «Виправлятися під страхом покарання — рабська властивість», — підкреслював філософ [75, с. 277]. Розмірковуючи про гідність, філософ зауважував, що людина не стане благородною, якщо з дитинства привчена захоплюватися грішми і золотом, модним одягом. Таким способом вона звикає до зарозумілості, і якщо в неї щось відбирають, вона гнівається і вимагає негайного повернення [75, с. 257-258]. Еразм Роттердамський добре розумів сенс батьківської любові і виховання. На його думку, замилювання дітьми та потурання їх примхам може призвести до моральних викривлень.

Гідність людини розглядається як здатність протистояти природним умовам, які не можуть зламати чи розчавити особистість. Саме така думка є стрижневою у працях Ж.-Ж. Руссо, який пов'язував гідність людини із забезпеченням її природних прав, а свободу як умову збереження і розвитку почуття власної гідності [76, с. 170-177].

У філософії XVIII століття проблема честі і гідності особистості піднімалася І. Кантом, який виступав з вимогою поважати гідність людини і стверджував, що людина повинна бути не засобом, а лише метою. З розумності людини бере свій початок гідність як особлива особистісна значуща цінність. На думку І. Канта, людина реалізує свою природжену здатність до автономії в ноуменальному світі завдяки гідності. Здатність жити за моральним законом — піднімає людину над тваринним світом і сліпою природою. Кожна людина має відчувати чи достойна вона людського ставлення, а також володіти самоповагою, визнавати свій високий статус буття. Згідно з І. Кантом, гідність — родова якість розумних істот, що належать до роду людського.

Погляди І. Канта набули розвою у працях Г.В.Ф. Гегеля, який вважав, що ніхто не повинен своїми вчинками нікому давати переваг над собою.

Філософи Нового часу розглядають гідність кожної людини, а не представників окремих класів, визнаючи її право бути людиною і поважати себе.

Здатність людини володіти сенсом життя розглядалася В. Франклом, який вважав, що джерелом сенсу є людська гідність, бо «люди-

на-гвинтик» не здатна до пошуку сенсу життя, виробленню власних цінностей, не здатна поважати себе і шанувати чужу гідність.

У своїх працях «Сенс і призначення історії», «Психологія світоглядів» К. Ясперс розвиває концепцію різних рівнів людського «Я», згідно з якою перший рівень представляє «Я» емпіричне, на якому людина розглядається як частина природи, а її «Я» тотожне іншому «Я», що прагне до задоволення біологічних потреб і самозбереження. Другий рівень представляє «Я» предметне, що виявляє тотожність всіх «Я» на рівні «свідомості взагалі» і визначає рівність всіх перед законом. Третій рівень духу, де «Я» як частина цілого, народу, нації, держави. Однак К. Ясперс вбачає завданням екзистенціональної філософії протистояти абсолютизації усіх зазначених рівнів «Я», оскільки вони не торкаються найглибшого ядра особистості. Розмірковуючи у цьому контексті над проблемами людської гідності, він намагається зважати на пересічну людину, людину з маси, боротися з внутрішнім плебейством, підлістю. Як при цьому підлість заспокоює її совість, він наводить приклади, коли держава скоює злочини проти громадян, спрощення істини і заперечення власної причетності і відповідальності [105, с. 147-148].

Проблеми виховання честі і гідності у підростаючого покоління були предметом наукових домагань і українських філософів. хвилювали відомого українського філософа Г.С. Сковороду, яким він протиставляв самозакоханість і самолюбство. Г.С. Сковорода справедливо вважав, що честь і гідність дитини виховується у сім'ї: «Воспитаніе же истекает от природы, вливаюція в сердце сѣмя благаі воли, да помалу-малу, без препятствій возраши, самовільно и доброхитно дѣлаем все тое, еже свято и угодно ест пред богом и человекѣки» [78, с. 306]. На думку філософа, гідність людини визначається самопізнанням, самооцінкою та ставленням людини до себе. У байці «Два цѣнныи камушки: алмаз и смарагд» з цього приводу він писав: «А цѣна наша, или честь, всегда при нас и внутрь нас... Она видным мѣстом и людскою хвалою не умножается, а презрѣніем, забвеніем и хулою не уменьшится... Цѣна и честь ест то же. Сея кто не имѣет внутрь себе, приѣмля лживое свидѣтельство снаружи, тот надѣвает вид ложного алмаза и воровской монеты... Просвѣщеніе или вѣра божія, милосердіе, вилюкодушіе, справедливость, постоянность, цѣломудріе. Вот цѣна наша и честь!» [78, с. 306].

Український філософ В. Малахов розглядає честь і гідність у концепті ціннісного стандарту. Виходячи з цього стандарту, людина повинна, з одного боку, дотримуватися у своїй поведінці того, що на її переконання є «гідним» і «негідним» у поведінці, з другого — вимагати дотримання такої ж поведінки від оточуючих. Повага власної честі і гідності — невід'ємне право кожної особистості. Філософ розмежовує поняття честі і гідності. Де перше розкриває че-

рез зв'язок з репутацією, а друге — пов'язує з самооцінкою. «Якщо поняття честі висвітлює площину особливого в моралі, то поняття гідності висвітлює площину універсального. Свідомість честі вчить нас солідарності з ближнім, свідомість гідності — відповідальності перед дальніми. В певних випадках вони наче продовжують одна одну: так, коли за людиною заперечують ту моральну цінність, котра відповідає їй до певної групи або касті (офіцерів, дворян, учених та ін.), кажуть, що ображено її честь. Коли ж у її особі принижують саму цю групу, коли належність до останньої розглядається як те, що ганьбить людину, — йдеться про нехтування її гідністю» [53, с.229]. Аналізуючи ці поняття, філософ відводить домінуючу роль у цій взаємодії гідності, без якої честь втрачає свій сенс.

Російський філософ С. А. Шаракшане визначає гідність як константу буття особистості. На його думку, людина не може вважати себе реалізованою, якщо існує в умовах, які позбавляють її почуття власної гідності. Сучасна людина будує свої стосунки з оточуючими з урахуванням такого параметра, як гідність, яка в свою чергу передбачає розумний стиль життя і розумний стиль думок, а також самостійність, незалежність, почуття власної значущості і самореалізації. За С. А. Шаракшане, мати гідність означає жити повноцінно, керуватися гуманістичними цінностями, вміти відстоювати свої права, здійснювати свій вибір. На думку філософа гідність передбачає набір значущих базових установок, імперативи поведінки, сукупність моральних якостей, а також межу емоційних виявів та залежність гідності від самоздійснення та самореалізації.

У психології різні аспекти проблеми виховання культури гідності особистості відображено у положеннях психологів-гуманістів А. Маслоу, Г. Олпорта, К. Роджерса, В. Франкла, а також у працях вітчизняних психологів, які досліджували проблеми особистості Л. І. Божовича, А. А. Леонтьєва, С. Л. Рубінштейна.

У психологічному словнику В. В. Синявського, О. П. Сергеєнко, Н. А. Побірченко гідність визначається як «уявлення про цінність людини як особистості. Гідність означає ставлення людини до самої себе (на основі адекватної самооцінки) і ставлення до інших людей. Гідність є формою прояву самосвідомості і самоконтролю, на яких ґрунтується вимогливість людини до самої себе, усвідомлення особистістю соціального значення своїх моральних і ділових якостей, свого положення (статусу) у групі (команді) в суспільстві. Гідність включає право людини на повагу, визнання її прав і одночасно передбачає усвідомлення свого обов'язку і відповідальності перед суспільством. Людина з почуттям власної гідності не відступається від своїх обов'язків, обіцянок і зберігає мужність у важких життєвих ситуаціях» [67, с. 50-51].

Розробляючи соціодинамічну теорію, Р. Вудворте акцентував увагу на становленні й удосконаленні поведінки. З приводу чого

Херберт Шпігельберг зауважив: «...людська гідність, очевидно, залишається однією з небагатьох загальних цінностей у нашому світі філософського плюралізму. Головна проблема сьогодні — це відсутність у нас достатньої ясності з приводу того, що ж означає людська гідність» [68, с.104].

Водночас К. Роджерс звернув увагу на той важливий факт, що злочини чи порушення проти людської гідності здійснюють підлітки, які не знають себе, часто помиляються у моральному виборі, тобто зі «склеєною» Я-концепцією. Такі підлітки примітивно ставляться до себе, не мають вищих рівнів саморегуляції поведінки; неадекватно оцінюють інших людей, не сприймаючи їх як неповторних індивідуальностей; власне життя і життя інших людей розглядають за «принципом задоволення», а не за «принципом реальності» (З. Фрейд); будують свою поведінку жорстко і примітивно «в обхід особистості» [72; 73].

О. Вейнінгер, Б. Паскаль, Е. Фромм справедливо вважали основою людської гідності і чинником її розвитку почуття любові до самого себе та інших людей, оскільки любов до себе характеризує і здатність любити інших. Любов неможлива без турботи і поваги до гідності і поваги до оточуючих.

Положення антропологічного підходу стали визначальними у гуманістичній суб'єкт-суб'єктній виховній парадигмі К. О. Абульханової-Славської, А. В. Мудрик, А. Б. Орлова.

Стрижневими для нашого дослідження є праці у сфері розвитку почуття власної гідності молодших підлітків, в яких висвітлюється сенситивність цього віку, максималізм суджень, переживань, що впливає на сприйняття підлітками себе як цінності (Ф. В. Кадол, І. С. Кон, О. І. Мантоніна, В. Г. Моралов та ін.).

У багатьох психологічних дослідженнях підкреслюється значущість впливу дорослих і вчителів на формування почуття власної гідності (Л. І. Міацакян, Є. А. Нестерова, А. В. Петровський, Т. А. Рєпіна та ін.).

Ми поділяємо точку зору І. Д. Беха, який визначає гідність у статті «Почуття гідності у духовному розвитку особистості» як усвідомлення і переживання особистістю самої себе у сукупності морально-духовних характеристик, що викликають повагу оточення. На його думку «гідність у вищому духовному статусі не лише постає як стандарт, виходячи з якого можемо складати судження щодо інших звичайних цінностей, але вона часто радикально змінює наше уявлення про їхню суспільну значущість, у деяких випадках відкидаючи колишній ідеал і тавруючи його як спокусу. Культура гідності ще з більшою силою висвітлює особистісно розвивальні негативи Его-цінностей, в які часто-густо «поринає» сучасна людина, обмежуючи свій розвиток переважним задоволенням вітальних потреб».

Таким чином, за І.Д. Бехом, людина культури гідності — це самодостатня особистість: вона покладається лише на себе, на свій внутрішній очікує, а не на інших, не на те, що вони думають про неї, чого від неї очікують, чим захоплюються чи карають. Воля такої людини вільна від спотворень залежністю від інших та їхніх намірів, вона цілісна, вільна й незалежна.

У педагогічній науці виховання культури гідності розглядається як результат морального суб'єкт-суб'єктного виховання, в основі якого лежить ціннісне ставлення до людини, визнання її рівності з іншими, її досягнень.

У словнику-довіднику для соціальних педагогів і соціальних працівників за редакцією А.Й. Капської розрізняється громадянська і людська гідність, де:

Громадянська гідність — поняття моральної свідомості, що відбиває розуміння і реалізацію людиною своїх основних прав і обов'язків перед суспільством і передбачає глибоке розуміння людиною соціального змісту і наслідків своєї професійної діяльності.

Людська гідність — етичне і психологічне поняття, в якому фіксується уявлення про цінність людини як особистості; категорія соціальної психології, що означає ставлення до самої себе (на основі адекватної самооцінки) і ставлення до неї інших людей; поняття моральної свідомості, в якому втілені уявлення про цінність людини як моральної особи; категорія етики, що визначає особливе моральне ставлення до неї суспільства, де визначається цінність власної гідності.

У Педагогічному словнику для молодих батьків за редакцією В.Г. Постового поняття гідності визначає моральне ставлення людини до самої себе та ставлення до неї інших людей. Гідність — форма вияву самосвідомості і самоконтролю, на яких базується можливість особистості до самої себе. Зміцнюють та підтримують почуття гідності людини моральні вчинки, що відповідають гідності, утримання від негативних дій. Гідність особистості залежить не від суспільного становища людини, характеру її праці, а від виховання та усвідомлення себе як людини гідної поваги і визнання її заслуг і особистісних якостей близькими і рідними, суспільством [61, с. 89].

Видатний український педагог В.О. Сухомлинський звертає увагу на те, що почуття власної гідності має стати помітним у життєдіяльності людини, бо «гідність — це мудра влада тримати себе в руках. Благородство людської особистості виявляється в тому, наскільки мудро і тонко ти зумів визначити, що гідне й що негідне. Гідне повинно стати самою суттю твоєї духовної культури, негідне нехай викликає в тебе презирство й огиду» [85, с. 387].

Педагог звертає особливу увагу на порушення права поваги гідності у підлітковому віці. З цього приводу він писав: «На не повагу

своєї особистої гідності з боку старших підліток часто відповідає впертістю або грубістю. Прагнення зламати цю впертість, змусити скоритися — найгірше в нашій справі. Усе це ображає, навіть озлобляє підлітка, призводить до того, що він ніби навмисне починає діяти всупереч розумним вимогам дисципліни. Особливо гостро переживає підліток постійне нагадування рідними чи вихователями про недоліки в його характері, які він певною мірою усвідомлює чи навіть прагне боротися з ними» [84, с. 323]. В. О. Сухомлинський радить проявляти терпимість до рис особистості підлітка з тим, щоб він сам зміг мобілізувати духовні сили на усунення негативних рис свого характеру.

Слушною вбачається думка В. О. Білоусової, сформульована у роботі «Теорія і методика гуманізації відносин старшокласників у позаурочній діяльності загальноосвітньої школи» визначає повагу гідності людини як таку, що ґрунтується на визнанні її цінності, життя, віри в її здібності і можливості, здатність до самостійного творчого зростання, духовного самовдосконалення. Виходячи з цього, вчена наголошує на необхідності гуманістичного виховання, яке б ставило за мету «поважне ставлення до людської гідності оточуючих, навіть якщо ти маєш більший матеріальний достаток, займаєш особливе положення в товаристві однолітків, подолання байдужого ставлення до людей, бездушності, нестриманості, контроль за повагою оточуючими не лише «моїх» прав, а й «за виконанням своїх обов'язків» стосовно людей, критичне ставлення до своїх достоїнств і недоліків, подолання крайнього егоцентризму» [12, с. 53].

Так, С. В. Удовицька розглядає гідність, як «складне інтегративне особистісне утворення, яке характеризується цілісним самоствердженням на основі рефлексійно-емоційної настанови на повагу до іншої людини і самоповагу. Вона є умовою виховання духовного потенціалу особистості, що дозволяє їй нормативно діяти у різноманітних соціальних ситуаціях. Гідність стимулює свідому саморегуляцію та самовиховання» [90, с. 6]. На думку педагога, ефективними педагогічними умовами виховання гідності молодших підлітків загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності є діалогічна взаємодія педагогів і батьків, оптимізація відповідних форм і методів, відповідна підготовка педагогів та перебудова оцінної діяльності педагогів тощо.

Інтерес для нашого дослідження становлять праці Н. В. Чиренко, яка досліджувала специфіку виховання власної гідності підлітків у контексті діяльності дитячих об'єднань. На її думку, «особистості, наділеній почуттям власної гідності, притаманне ціннісне ставлення до себе; упевненість у досягненні власних цілей; відповідальність та здатність до саморегуляції» [100, с. 70]. Вона переконана, що місцем, де підліток набуватиме такого досвіду, може стати дитяче

об'єднання, оскільки виховання у дитячих громадських об'єднаннях доповнює виховання, здійснюване іншими соціальними інститутами. Тоді як дитячі та молодіжні громадські об'єднання охоплюють ту частину життєвого простору дитини, через яку лежить її шлях до суспільства.

Науковий інтерес для нашого дослідження представляє праця Л. Л. Хоружої «Етичний розвиток педагога», де визначається педагогічна гідність через призму суспільної оцінки та професійних досягнень і моральних чеснот вчителя, що проявляються у різноманітних ситуаціях шкільного життя.

Як слушно зауважує вчена ефективність виховання значною мірою залежить від взаємодії батьків і вчителів. Виходячи з цього, залучення батьків до виховного процесу є об'єктивною необхідністю та умовою його реалізації, морально-виховним чинником впливу на дітей. Однак вчителям не завжди вдається налагодити співпрацю з батьками. Суперечності між батьками і вчителями обумовлюються багатьма причинами. Серед яких «висока вимогливість один до одного й очікування миттєвого результату, розбіжність у стилях спілкування з дитиною; різний рівень педагогічної кваліфікації та поінформованості про особливості учня; бажання перекласти відповідальність за виховання і навчання дитини один на одного тощо» [97, с. 90].

Основними чинниками, які забезпечують виховання культури гідності молодших підлітків у взаємодії сім'ї і школи, є повага до особистості дитини, її розуміння і прийняття, підтримка і педагогічна допомога, індивідуальність і неповторність виховних умов кожної сім'ї.

У роботах західних науковців культура гідності в основному розкривається через самоповагу, самооцінку і самоставлення.

Досліджуючи взаємостосунки батьків і підлітків, Р. Дайлі з Каліфорнійського університету дійшов висновку, що діти, до яких ставляться як до унікальних, особливих, котрі відчувають свою значимість у родинному колі, яких дорослі постійно підтримують у їхній творчій самореалізації, набагато краще розвиваються, є більш відкритими і щирими з батьками, досягають успіхів, ніж ті, котрих постійно критикують, занижують їхню оцінку і досягнення, що часто стає причиною замкнутості і різноманітних відхилень. Особлива увага приділялась створенню атмосфери сімейного виховання, яка на думку дослідника є визначальною у вихованні особистісної гідності [107].

Цікавим у цьому плані також є дисертаційне дослідження С. Леві «Compensatory contribution of grandparents to their grandchildren's psychological well-being as measured by self-esteem» («Компенсаційний внесок бабусь і дідусів у психічне здоров'я внуків, що виявляється у почутті власної гідності»), яка опитала 86 чоловік з багатопокілної сім'ї і встановила позитивний вплив бабусь і дідусів на вихован-

ня почуття власної гідності у внуків, що обумовлювалося доброзичливим ставленням до дітей, їх позитивною оцінкою, підтримкою, схваленням, виявом турботи і уваги до особистості дітей. При цьому 88% респондентів відмітили позитивний вплив бабусь і дідусів на становлення самоповаги у дітей, 71% переконані, що спілкування з бабусями і дідусями для них є унікальним, набагато кращим і позитивнішим, ніж з батьками, 76% звернули увагу на роль їхньої турботи і любові до дітей. При цьому 52% респондентів із заниженою самооцінкою відмітили компенсаційний вплив бабусь і дідусів, які, спираючись на прихильність дітей, змогли підвищити рівень їхньої самооцінки і гідності [111, с. 26-34].

Надзвичайно важливим аспектом у вихованні культури гідності є ставлення батьків до власних дітей. У тих сім'ях, де є двоє чи більше дітей, батьки часто по-різному ставляться до них: одній дитині припадає більше уваги і любові, іншій — менше. Одній дитині довіряють, іншій — ні. Це обумовлено різними об'єктивними і суб'єктивними чинниками і життєвими обставинами. Однак таке виділення однієї дитини чи її порівняння не на користь іншої негативно позначається на почутті особистісної гідності тої дитини, яка програє у порівнянні, а також створює напругу і нездорове суперництво у стосунках самих дітей. Саме вплив батьківського фаворитизму на становлення особистісної гідності підлітків і досліджувала Ш. Куперфіш. Зокрема, нею було встановлено, що 49,7% переживали такі ситуації у своїй сім'ї, 37,6% побували у ролі нелюбимих дітей, 12,2% до сих пір сприймають себе у невідповідному світлі [110, с. 78].

Негативно на культурі гідності молодших підлітків позначаються насилля у сім'ї, несправедливі звинувачування дітей, приниження, розрив духовного зв'язку між батьками і дітьми. Часто депресії батьків негативно позначаються на якості виховання культури гідності батьків, оскільки в такому стані їм важко контролювати свої почуття, емоції, виявляти відкритість, щирість, тактовність і розуміння дітей. Саме на цей аспект звернула увагу Т. Мейтіс у своєму дослідженні «Implicit self-esteem in adolescents with parental history of depression» («Занижене почуття власної гідності у підлітків з батьківською історією депресії»). Депресії у батьків формують у дітей підвищену вразливість і надчутливість до критики, почуття вини і розпачу, нездатності приймати будь-які рішення через страх бути покараним чи звинуваченим навіть у звичайних ситуаціях.

Дещо схожі думки ми знаходимо і в роботі американського психолога Р. Гайя, який звернувся до теоретико-методичного підходу у формуванні позитивного почуття власної гідності у дітей в сім'ї на основі теорії Ділового Аналізу, зважаючи на стан сім'ї, вікові особливості дітей, проаналізував різноманітні кризові явища, притаманні сім'ї, розробив механізми підвищення самооцінки у дітей

в сім'ї та становлення у них почуття гідності з опорою на християнські цінності [109].

Досліджуючи вплив на почуття власної гідності міжособистісних стосунків у сім'ї і соціальних впливів, М. Галвінхіл у своєму дослідженні «Self-esteem as a mediator between the quality of interpersonal relationships in the family and children's social acceptance by peers» [108] звертає увагу на те, що найбільш успішними у соціумі (школі), з високим рівнем самосприйняття є діти, оточені любов'ю і підтримкою у родині. Ті діти, які мали певні проблеми чи непорозуміння з батьками намагались самостверджуватись у колективі через агресію чи, навпаки, підпадали під вплив однокласників з лідерськими якостями.

Отже, актуальність окресленої проблеми, недостатня її розробка педагогічною наукою та нагальна потреба шкільної практики обумовлюють пошук адекватних часових виховних методик і технологій, розробки відповідного змісту та використання доцільних форм і методів у вихованні культури гідності підростаючого покоління.

1.2. Вивчення стану вихованості культури гідності у молодших підлітків

Виховання культури гідності у підростаючого покоління є наріжною проблемою як українського суспільства зорієнтованого на демократичні цінності, так і сучасної школи, яка потребує відповідних до часу нових підходів, розробок і технологій у цій царині. Тривале перебування України у складі тоталітарної держави негативно позначилось на висвітленні цієї проблеми у вітчизняній педагогічній теорії і практиці. Кризові стани українського соціуму, політики, економіки, хоча і до деякої міри можуть негативно позначитись на захисті гідності особистості, однак відмінити таку глибинну пріоритетну цінність не в змозі через невідворотність демократичних процесів. Сучасна людина бажає будувати свої стосунки з оточуючими на основі поваги гідності, тому вивчення проблеми виховання культури гідності у підростаючого покоління є надзвичайно актуальною проблемою.

Потребу у вихованні культури гідності у молодших підлітків поглиблюють також ряд суперечностей, зокрема:

- між вимогами суспільства виховувати молодших підлітків на основі гуманістичної етики, з високим рівнем культури гідності, здатних до реалізації своїх сутнісних сил та домінуванням у педагогічній практиці авторитарної педагогіки;
- між потребою вчителів реалізувати на практиці особистісно зорієнтований підхід та усередненням учнів;
- між потребою виховувати культуру гідності в умовах сім'ї і непередготовленістю батьків.

Культура гідності є результатом виховання сім'ї і школи і включає правовий аспект (Я — людина), корпоративний (Я — учень), сімейний

(Я – нащадок і продовження славного роду), гуманістичний (Я – гуманіст), національний, етнічний (Я – українець), суспільний (Я – творець себе і держави), планетарний (Я – представник людства).

Зміст програми констатувального експерименту передбачав визначення експериментальної бази, добір діагностувальних методик і методів вивчення проблеми і за їх допомогою визначення рівнів вихованості культури гідності молодших підлітків на основі встановлених критеріїв та показників.

У роботі був використаний цілий комплекс взаємодоповнюючих методів та методик дослідження: педагогічне спостереження, анкетування, опитування, інтерв'ювання, створення проблемних ситуацій, тестування, ранжування тощо.

У дослідженні культури гідності у дітей молодшого підліткового віку ми опирались на когнітивний, емоційно-ціннісний та поведінково-діяльнісний критерії.

З метою з'ясування рівня розуміння молодшими школярами поняття «гідність» нами було проведено анкетування учнів. Здобуті результати анкетування засвідчили, що більшість молодших підлітків правильно розуміють поняття особистої гідності (45,4%), проте мають поверхові знання про людську (32,8%) і національну гідність (21,8%), нечітко розуміють їх семантику.

Результати відповідей учнів 5-6-х класів стосовно того, як вони розуміють поняття «гідність», наводяться у таблиці 1.

Таблиця 1

Розуміння учнями 5-6-х класів поняття «гідності»

№	Учні 5-х класів	Відповідь (у %)	Учні 6-х класів	Відповідь (у %)
1	Гідність проявляється у сукупності з честю і самоповагою	28,5	Найважливіша моральна якість	19,2
2	Як сукупність рис, що визначають людину у суспільстві	17,7	Повага до людей	17,7
3	Усвідомлення своєї значущості	14,6	Усвідомлення власної значущості у суспільстві (визнання)	16,2
4	Усвідомлення власної індивідуальності, унікальності	9,6	Суспільна цінність людини	9,2
5	Повага оточуючими до людини за вчинки, якими можна пишатися	8,1	Поседає повагу, вихованість	6,6

№	Учні 5-х класів	Відповідь (у %)	Учні 6-х класів	Відповідь (у %)
6	Цінність людини у її духовному і фізичному значенні	6,1	Гордість за Україну, повага до національних традицій	4,8
7	Життя без приниження	3,5	Уміння себе відстоювати і захищати, не відступаючи від моральних норм	4,6
8	Життя без страху	1,9	Вміння дружити	3,1
9	Повага до себе	1,5	Це те, чим людина пишається	3,1
10	Допомога іншим людям	1,5	Чемність і ввічливість	1,5
11	Загальна культура	1,5	Любов	1,5
12	Добро	1,5	Сутність людини	1,5
13	Довіра	1,5	Довіра	1,5
14	Чесність	1,5	Чесність	1,5
15			Відповідальність	1,5
16			Ставлення до себе	1,5
17			Справедливість	1,5
18			Визначає характер людини	1,5
19			Моральні права людини	1,5
20	Не визначились	1,0	Не визначились	0,5
	Всього:	100	Всього:	100

З таблиці 1 видно, що і п'ятикласники, і шестикласники добре усвідомлюють значущість особистісної гідності, шестикласники також мають базові уявлення про національну гідність. Також п'ятикласники розуміють, що гідність не сумісна зі страхом чи приниженням, а шестикласники слушно звертають увагу на те, що гідність потрібно відстоювати лише моральними засобами. В цілому відповіді п'ятикласників і шестикласників схожі, вони відмічають роль самоповаги, самоставлення, прагнення до визнання, однак шестикласники дали більш повні і розширені відповіді, що відповідає їх віковим особливостям.

Розмірковуючи над тим, які закони захищають їх честь і гідність, діти в основному посилались на Конвенцію ООН про права дитини загалом (15,4%), наводили як приклад право на життя (7,7%), на турботу (5,7%), мирне життя (5,7%), на любов (1,9%), на недоторканість (1,9%), на вільний розвиток особистості (1,9%) та Конституцію Украї-

ни (3,8%), та право на життя (9,6%), на освіту (5,7%), згадали 201 статтю (5,7%), відмітили право на вільний розвиток особистості (1,9%), свободу думки (1,9%), заборону катувати людину (1,9%), на сім'ю (1,3%). Попри те, що не всі відповіді безпосередньо стосувались поставленого запитання, 19,1% учнів 5-6-х класів обмежились загальними висловлюваннями і 34,6% не змогли відповісти на запитання, що свідчить про необхідність проведення відповідної роботи з дітьми.

Нас також цікавило те, де на думку дітей найкраще захищається і, навпаки, найбільше попирається людська і особистісна гідність. Результати наводяться у таблиці 2.

Таблиця 2

Уявлення молодших підлітків про те, де найкраще захищається і найбільше попирається особистісна і людська гідність

№	Найкраще захищається гідність	%	Найбільше попирається гідність	%
1	Україна	40,4	Україна	23,1
2	Америка	17,3	Африка	15,4
3	Німеччина	17,3	Ірак	9,6
4	Росія	13,5	Німеччина	9,6
5	Англія	11,5	Росія	9,6
6	Франція	7,7	Афганістан	7,7
7	Японія	7,7	Пакистан	7,7
8	Чехія	7,6	Америка	7,7
9	Китай	3,8	Китай	5,7
10	Іран	3,8	Іран	5,7
11	Болгарія	3,8	Англія	3,8
12	Бразилія	1,9	Нігерія	3,8
13			Лівія	3,8
14			Сербія	3,8
15			Швеція	3,8
16			Франція	3,8
17			Білорусь	3,8
18			Казахстан	3,8
19			Туреччина	3,8
20			Молдова	3,8
21			Японія	3,8
22			Індія	3,8
23			Єгипет	3,8
24	Не відповіли	36,5	Не відповіли	15,4

Відповіді були отримані за допомогою ранжування і показали, що учні 5-6-х класів мають досить поверхові уявлення стосовно того, де найкраще захищається чи попирається особистісна і людська гідність. До групи тих і інших країн увійшли країни як з високим рівнем правової культури, де захист гідності гарантується і регулюється законодавством (Англія, Німеччина, Швеція, Франція, Америка), та країни з неусталеною правовою системою (Нігерія, Лівія, Ірак, Єгипет, Афганістан тощо), а також країни пострадянського простору, де гідність, в основному існує як задекларована цінність.

На думку школярів негативно на їхній культурі гідності позначаються: застосування сили і фізичних покарань (17,3%), знущання старшокласників над молодшими школярами (13,5%), конфлікти (11,5%), тиск у колективі (9,6%), позбавлення прав чи їх обмеження (9,6%), пліткування (9,6%), неузгодженість вимог батьків і вчителів (7,7%), образливі слова і брутальна лайка (7,7%), примушування (7,7%), більша любов до братиків і сестричок (7,7%), вихваляння одних дітей перед іншими (7,7%), невдалі розіграші та жарти (7,7%), нав'язування ідей чи деструктивної поведінки (5,7%), запопадливність перед сильнішими чи багатшими (3,8%), приниження (1,9%), несправедливі звинувачення (1,9%), намагання здаватись кращим, ніж ти є насправді (1,9%), самозвинувачення (1,9%), не відповідали (25,0%).

Учні 5-6-х класів вважають, що запобігти цій ситуації можна через правове виховання (11,5%), формування у них культури поведінки (9,6%), через спілкування з гідними людьми (7,7%), роботу над собою (7,7%), стремління бути добрим (7,7%), дотримання моральних вимог (7,7%), уникання і запобігання конфліктам (7,7%), створення належних умов для життя (7,7%), відповідні виховні заняття (7,7%), виховні заходи (5,7%), профілактичну роботу (5,7%), самоконтроль (3,8%), визнання прав інших людей (3,8%), уміння відстоювати свої права (3,8%), запобігати приниженню (1,9%), бути прикладом для інших (1,9%), не бачать шляхів як можна запобігти поправленню гідності (5,7%), не відповідали (26,9%).

Нас також цікавило чи переживали молодші підлітки неприємні моменти приниження. Результати анонімного опитування наводяться у таблиці 3.

Таблиця 3

Переживання молодшими підлітками приниження у різних життєвих ситуаціях

№ п/п	Назва відповіді	%
1	Так	54,2
2	Не захотіли поділитися з різних причин	20,5
3	Ні	15,7
4	Не відповідали	9,6
	Всього	100

Дані, наведені у таблиці 3, свідчать про те, що лише незначна кількість дітей (15,7%) не переживали приниження, тоді як більша частина дітей пережила приниження їхньої гідності, що викликає стурбованість процесом виховання як у сім'ї, так і в школі і потребує відповідної колекційної роботи з дітьми і дорослими.

Однак не меншу стурбованість викликає і той факт, що діти (24,1%) зізнались, що принижували своїх товаришів, (6,0%) роблять це час від часу, (41,0%) не хотіли би нікого принижувати та (8,4%) не відповіли. Ситуації приниження в основному були пов'язані зі зведенням рахунків (13,3%), бажання помститися за власне приниження (9,6%), конфліктною ситуацією (8,4%), несправедливістю (6,0%), тиском (6,0%), бажанням протистояти злу (2,4%), негативно-му впливу (2,4%), стремлінням відстояти свою честь (2,4%), несправедливо похвалою з боку дорослих (1,2%), бажанням відвоювати лідерські позиції (1,2%), самоутвердитись (1,2%), непорозумінням (1,2%). У деяких випадках (12,0%) школярі принижували інших без особливих причин та не відповіли (21,6%) школярів, що потребує уваги педагогів до життя дітей у шкільному колективі.

Діти переконані, що зберегти свою гідність навіть за несприятливих умов можливо, якщо бути стриманим (12,0%), виваженим (10,8%), добрим (10,8%), уникати конфліктів (9,6%), бути тактовним (8,4%), поважати людей (8,4%), дотримуватись правил моральної поведінки (8,4%), позбутися шкідливих звичок (6,0%), бути спокійним (6,0%), приймати правильні рішення (6,0%), любити себе (6,0%), не ображати інших (4,8%), не дозволяти себе принижувати (3,6%), завжди демонструвати найкращі свої якості (3,6%), не вживати лайливих чи нецензурних слів (3,6%), бути чесним (3,6%), людяним (3,6%), уміти вибачати (3,6%), бути впевненим в собі (2,4%), не вдаватися до грубої фізичної сили (2,4%), бути дружелюбним (2,4%), гуманістом (2,4%), демонструвати лідерські якості (1,2%), бути привітним (1,2%), не робити зла (1,2%), визнавати права інших людей (1,2%), не відповіли (18,0%) учнів 5-6-х класів.

У своїх відповідях діти також навели приклади гідної поведінки у важких життєвих ситуаціях, які наводяться у таблиці 4.

Таблиця 4

Приклади людської гідності

№ п/п	Назва	%
1	Люди, які пережили війну, концтабори	38,4
2	Допомога постраждалим у ситуаціях стихійного лиха, терактів	23,2
3	Шляхетна поведінка у конфліктних ситуаціях	15,7
4	Дотримання свого слова	9,8
5	Вибачення тих, хто був до тебе несправедливим	7,5

№ п/п	Назва	%
6	Вдячність за допомогу	5,4
	Всього:	100

Дані таблиці свідчать про те, що приклади гідної поведінки діти намагалися віднайти у надзвичайних життєвих ситуаціях, коли людина перебуває на межі виживання чи переживає сильний стрес. Однак такі ситуації допомагають дітям краще зрозуміти сутність і значущість гідної поведінки.

Таким чином, проведене дослідження засвідчило, що проблема культури поведінки є надзвичайно актуальною і важливою саме у молодшому підлітковому віці, коли у дітей активно формується Я-концепція, ставлення до себе та до інших людей. І хоча молодші підлітки мають поверхові і неповні знання про саме поняття гідності, механізми її захисту, однак вони добре усвідомлюють значення гідності у житті людини, її особистісну і суспільну цінність. Вивчення стану виховання культури гідності у молодших школярів не вичерпало усіх аспектів дослідження цієї проблеми. Подальшого вивчення потребує діагностика виховання культури гідності у сім'ї та розробка відповідних часових методик та технологій.

1.3. Використання виховного потенціалу виховних годин у вихованні культури гідності молодших підлітків

Нами розроблені виховні години для учнів 5-6-х класів з виховання культури гідності, на яких піднімаються проблеми ставлення особистості до себе, самопізнання, самооцінки, честі, особистісної, людської, національної гідності, поваги до інших тощо.

Наводимо нижче тематику виховних годин для учнів 5-6-х класів.

5-й клас

- «Що значить бути гідним?»
- «Бережи честь змолоду».
- Я для себе та для інших людей.
- Чи знаєш ти свої права?
- Критика і самокритика.
- Діти з особливими потребами разом з нами.
- Про дівочу і парубочу гідність.
- Мої знамениті предки (Відомі і невідомі українці).
- Ми пишаємось тобою, Україно!

6-й клас

- Я маю в серці те, що не вмирає (Про честь і гідність).
- Який я і яким я хочу бути?
- Прожити гідне життя, або Як ставитись до труднощів і випробувань?
- Впевненість і невпевненість у собі.

- Чи вмієш ти прощати?
- Наші батьки гідні нашого захоплення і поваги.
- Поважаймо інших людей та їхні права.
- Поважаймо і любімо рідну мову!
- Бо ми українці.

Так, у ході виховної години «Що значить бути гідним?»

Вчитель повідомляє: У наш нелегкий час, коли шкала цінностей повністю перевернута, коли матеріальні блага важать більше від духовних надбань, починає здаватися, що вже зeszли шляхетність, честь, доброта та милосердя. Але це не так! Є цінності, які не зникнуть ніколи, на них не вплинуть історичні кризи. Ці цінності народжені, щоб жити вічно.

Є така тонка і ніжна, сильна і мужня, недоторкана і незламна річ — гідність людської особистості. У житті людина зустрічається з чесністю та підлістю, щастям та горем; у житті бувають миті не тільки радості, а й страждання, душу перевертають всепоглинаюча любов і почуття ненависті; бувають такі ситуації, коли потрібно відмовитися від чогось і йти на жертву задля блага рідної, близької людини, потрібно підвестися силою своїх думок, переконань над почуттями та емоційними поривами.

Усе це вимагає гідності. Треба з гідністю жити, працювати, з гідністю користуватися матеріальними і духовними благами, на які ти маєш право, з гідністю переживати радість і горе, з гідністю хворіти і прожити свою останню годину, бо коли настане час відповідати за всі свої думки, слова та вчинки перед найсудовішим суддею, якого не можна підкупити або вмовити, — перед своєю Совістю, не в кожного вистачить мужності зазирнути в її очі — на це здатна тільки людина, як зберегла свою гідність.

У найважчих обставинах, навіть тоді, коли життя здається неможливим, не можна переступати ту межу, за якою кінчається володарювання розуму над нашими вчинками і починається темна стихія інстинктів та егоїстичних бажань. Треба берегти, утверджувати, розвивати, підносити свою гідність!

Корінь гідності — у благородних переконаннях і думках, саме тому так важливо очистити свою душу від чорних думок і плекати у ній тільки добрі почуття.

Гідність і чистота думки — речі взаємозалежні, бо не може людина з поганими думками та заплямованою совістю називатися гідною, і навпаки — якщо людина гідна, то вона ніколи не принизить себе до безчесних намірів або аморального вчинку. Людина, яка має гідність, завжди буде діяти згідно з законами честі та совісті, благородства та милосердя — вона ніколи не підставить підніжку, не встромить ножа у спину, не буде даремно давати обіцянки — вона за будь-яких обставин дивиться у вічі, незважаючи на те, хто перед

нею — друг чи ворог. І все на своєму шляху ця людина зустрічає з високо підведеною головою, вона завжди дивиться тільки вперед, що б не чекало на неї у майбутньому — і долає всі перешкоди з гідністю.

«Не може при добрі той жить,
Хто хоче злу й добро служить,
Бо, хтівши догодить обом,
Він швидко стане зла рабом» (І. Франка).

Гідність — це мудрість тримати себе в руках. Вона ніжна й тендітна і водночас міцніша від броні, бо єднає дух і тіло, бо в її основі — непорочність і чистота душі. Та якщо її занедбати, як відбувається самогубство і цілковите знищення — тлін і порох, душа всеспалюється, і залишаються тільки руїни.

Благородство людської особистості виявляється в тому, наскільки мудро і тонко людина може визначити, що гідне і що негідне. Гідне повинно стати самою суттю духовної культури, негідне ж — викликати зневагу.

«А правда лиш одна — вона колюча,
Гірка й жорстока. І завжди в біді,
Тож мужнім будь — оборони її» (А. Малишко).

Використаний у ході виховних бесід рефлексивно-експліцитний метод І. Д. Бежа значною мірою залежав від психологічної атмосфери, яку створював педагог у дитячому колективі та орієнтувався на шляхетне у вихованцеві, його «Я-доброцентроване», що стимулювало б його до саморозвитку і самовиховання. Ефективність даного методу забезпечували довіра до дитини та повага її гідності, визнання її досягнень, здібностей, що сприяло вихованню самоповаги і сприяло кращій організації навчально-виховного процесу.

Так, на виховній годині «Діти з особливими потребами разом з нами» вчитель звертався до учнів з питаннями: «Чи бачили ви дітей-інвалідів? Чи спілкувалися з такими дітьми?» Узагальнюючи відповіді дітей, вчитель звертав увагу на Конституцію України, згідно з якою діти-інваліди мають такі ж права, як і звичайні діти, однак потребують більшої уваги і піклування, а також моральні норми щодо таких дітей. Після чого вчитель разом з дітьми розмірковували над тим, яким чином культура і гідності людини співвідносяться із ставленням до дітей-інвалідів. Як пов'язано ставлення до дітей-інвалідів з «Я-доброцентрованим» кожного з присутніх? Як переживають діти-інваліди увагу та інтерес до себе? Як спілкуватись з такими дітьми, не порушуючи їхньої гідності? Як реалізують себе діти-інваліди і чого вони можуть досягти у житті? За що ми поважаємо таких дітей? Які негативні стереотипи склалися по відношенню до дітей-інвалідів? Яким чином вони завдають шкоди суспільству і конкретній особистості? Чому на сьогодні склалася така ситуа-

ція? Яким чином можна подолати негативне ставлення до дітей-інвалідів? Що для цього потрібно зробити? Що ми можемо зробити для таких дітей? У результаті використаний рефлексивно-експліцитний метод дозволив педагогу і дітям планувати і реалізовувати добродійну діяльність, оскільки є активним методом, який спонукає особистість не лише до роздумів, а й до гуманної практичної діяльності.

На виховній годині для учнів 6-го класу «Я маю в серці те, що не вмирає (Про честь і гідність)» вчитель пояснював дітям, що честь і гідність — показники моральної цінності людини, що слугують критерієм моральності як окремої особистості, так і суспільства в цілому. Ці поняття настільки взаємопов'язані, що їх можна розглядати лише у взаємозв'язку.

Гідність — ставлення людини до самої себе як особистості, що гідна беззаперечної поваги. Почуття гідності є важливою моральною якістю, за якої людина чинить так, як належить її сутності і призначенню, як повинна чинити саме людина. Людина, яка володіє такою важливою моральною якістю усвідомлює власну цінність для інших людей, для суспільства, незалежно від соціального статусу, багатства, професії, національності. Почуття власної гідності і повага до себе — це те, що найбільше підносить людину, сприяє самореалізації, творчому самовиявленню. Це потреба позитивної самооцінки своїх вчинків, осмислена гордість за себе. Але людина має поважати не тільки свою гідність, але й гідність інших людей. Гідна людина веде себе гідно — не принижується сама і не принижує інших. Гідна людина чинить гуманно і справедливо, навіть якщо ніхто цього не бачить і не може оцінити. Ніколи не зробить комусь боляче, не стане брехати, інтригувати проти інших, не бажаючи зраджувати людське у собі. Також почуття власної гідності нерозривно пов'язане з усвідомленням своїх прав і обов'язків нарівні сім'ї, суспільства, громадянською позицією.

Якщо гідність — це внутрішнє визнання, самоповага, то честь означає зовнішнє визнання, оцінка дій, діяльності особистості з боку інших. Уявлення про честь сформувалось в епоху феодалізму, де дотримання кодексу честі свідчило про належність до аристократії і визначало місце у суспільному житті того часу. Дворяни надзвичайно цінували свою честь і гідність і викликали на дуель за найменшу образу.

У подальшому розумінні честі до уваги беруться, перш за все, особисті заслуги людини, її праця, міра людяності, що і визначає міру пошани і поваги. Формування людиною моральних чеснот є утвердженням власної гідності. А коли ці моральні якості або гідність оцінюють інші люди — приходять визнання, повага, тобто те, що і називається честю.

Якщо честь потрібно відстоювати, то репутацію підтримувати. Визнання цінності особистості багато в чому залежить від її репутації у суспільстві, у колективі. Що ж таке репутація? (Діти висловлюються). Репутація — це цілісне уявлення про людину, про її духовне багатство чи ubozтво, про її практичні здібності, досягнення і недоліки. Репутація може бути позитивною і негативною, що виявляється у думці колективу. Позитивна репутація викликає повагу до людини, що визначає її честь. Іноді в цілях завоювання певної репутації людина може створювати свій певний образ в очах оточуючих або імідж (імідж комунікабельної людини, інтелектуала, модниці, радикала, консерватора і т.д.), пов'язаний із поведінкою та стосунками з оточуючими. Сприйняття іміджу у колективі, ухвалення обраного стилю поведінки визначає міру поваги та честь особистості.

Поняття честі і гідності нерозривно пов'язані з гордістю, почуттям, що дозволяє високо цінувати свої і чужі досягнення і заслуги. Гордість є результатом нашої перемоги над собою, над обставинами. Людина, якій є чим пишатися, відчуває себе сильною, вправною, впливовою, значущою. Це почуття дає можливість «тримати високу планку», відповідати моральним стандартам, прагнути до ідеалу. Окрім того, гордість дозволяє усвідомити свої можливості і перспективи, вселяє віру в себе, веде до нових вершин.

— Як видумає, чим можна пишатись? (Діти висловлюються) Пишатися можна своєю країною, родиною, друзями. Але погано, коли гордість переростає в пихатість. Що таке пихатість? (Діти висловлюються). Прикладом пихатості може слугувати Світлий ангел Люцифер, який записався, приписав собі ті чесноти, яких не мав, і став претендувати на роль самого Бога, і був скинутий з неба в пекло, саме він породив зло. Отже, ви зрозуміли, що пихатість заважає об'єктивно оцінювати себе. Така людина перебільшує власну значимість, вважає себе суперлюдиною, тоді як до інших ставиться, як до речей. Нерідко такі люди з усіма конфліктують і в результаті залишаються ні з чим.

У ході виховної години педагог пропонує дітям пограти в гру «Життєве кредо. Особистий герб і девіз» (За методикою І. В. Вачкова).

Знайомлячи дітей з правилами гри, вчитель пояснює, що девіз і герб — ті символи, що надають можливість людині у лаконічній формі висловити життєву філософію і власне кредо. Це один із способів змусити людину задуматись, визначити і сформулювати найважливіші стрижні власних світоглядних позицій, на яких тримаються їхні честь і гідність.

Гра починається з виконання методики «Хто я?», де кожен учасник на вказане запитання відповідає десятьма словами чи словосполученнями, які записуються на спеціальному папері. Усі учасники гри ма-

ють можливість вільно рухатись і знайомитись з визначеннями інших учасників. Цей етап роботи є важливим у самовизначенні учасників гри. Після чого ведучий може запропонувати інтерпретацію методики, яка давала б змогу учасникам здійснити самодіагностику.

Ведучий переходить до іншого етапу гри.

— Тільки що ви переконались в існуванні багатьох способів, аби відповісти на запитання «Хто я?».

Хтось вказує на свою приналежність до людського роду — «*homo sapiens*», «людина» та ін.

Хтось пропонує свої соціальні характеристики — «учень», «син», «донька», «школяр».

Хтось підкреслює найбільш цінні у собі якості — «інтелектуал», «добра душа».

Перші три відповіді відображають зовнішній поверховий шар нашого Я-образу. Тому звернемо увагу саме на перші три визначення і попрацюємо з ними. Будь ласка, підкресліть перші три відповіді «Хто я?», кожна з яких слугує характеристикою вашої особистості. Відштовхуючись від цих визначень, подумайте, яким би міг стати ваш девіз.

Девізом може стати відомий афоризм, прислів'я, рядок з вірша або пісні, ваше особисте висловлювання.

Головне, аби воно якомога найточніше відображало б вашу сутність. Запишіть його на окремому аркуші.

Тепер зверніться до другого й третього пункту самохарактеристики, придумайте девізи й до них і запишіть на окремих аркушах.

Наступним завданням буде розроблення символів до кожного з цих девізів, котрі б втілювались у знаках і відображали внутрішній зміст самохарактеристики.

Виконана робота є підготовкою до основного етапу гри, де учасники мають визначити свої найважливіші девізи і символи життя.

А тепер давайте трохи пофантазуємо. Уявімо себе дамами і кавалерами із вельможних родин, яких запросили на бал у середньовічний королівський замок. Шляхетні рицарі і прекрасні дами під'їжджають до воріт замку у позолочених каретах, на дверцятах яких красуються герби і девізи, що свідчить про дворянське походження їх володарів. Так які ж оце герби і девізи? У середньовічних дворян обов'язково хто-небудь з предків вершив великі справи або подвиги, щоб прославляло його і відбивалось в девізі і гербі. Його нащадки отримували ці геральдичні атрибути у спадщину і не ламали голову над тим, якою має бути їх особиста геральдика. А нам доведеться попрацювати над створенням власних геральдичних знаків.

На великих аркушах паперу за допомогою фарб чи фломастерів потрібно буде зобразити свій власний герб, наділений девізом. Але може статися, що вам вдасться придумати ще щось більш цікаве, яке

точно б відбивало сутність ваших життєвих устремлінь, позицій, розуміння себе. Ознайомившись з символікою і прочитавши девіз, має бути зрозуміло, з ким маєш справу.

Ось приблизна форма герба.

Контур розділяє герб на декілька частин. Постарайся зрозуміти їх призначення і за допомогою символів передати необхідну інформацію.

У лівій частині вкажіть свої головні досягнення в житті, в середній — те, як ви себе сприймаєте. У правій частині — головну мету вашого життя. Внизу — життєве кредо або девіз.

На роботу відводиться півгодини. Після чого учасники представляють свої герби і девізи. Ведучий наголошує на тому, аби кожен фіксував тих людей, чиї герби і девізи схожі або співзвучні з їх власними. Під час презентації учасники можуть задавати запитання, а також уточнювати ці чи інші деталі. Після чого кожному пропонується підійти до тих учасників, у чиїх гербах і девізах прослідковується певна спорідненість, і обговорити спільні моменти. Після чого кожна група має представити не тільки спільні висновки, а й представити загальний символ і девіз, котрий би всіх об'єднував.

Після представлення кожною групою висновків про загальні риси особистої геральдики і нових розроблених колективних символів і девізів проводиться обговорення всієї гри і кожного її етапу.

Інтерес у дітей викликала робота над творчим завданням «Кодекс честі». Діти працювали у трьох групах. Після того, як кожна група знайомила усіх присутніх зі своїм проектом, склався спільний «Кодекс честі», який діти записували у свої етичні щоденники.

«Кодекс честі»

- Будь привітним.
- Підтримуй доброзичливі і дружні взаємини з усіма однокласниками.
- Не створюй конфліктних ситуацій.
- З повагою стався до вчителів, однокласників і до себе.
- Будь відповідальним у дотриманні свого слова, виконанні обов'язків.
- Дотримуйся правил гречності.
- Завжди підтримуй і виручай своїх товаришів.
- Будь готовий допомогти кожному, хто цього потребує.
- Вступайся за молодших дітей і дівчат.
- Будь охайним.
- Будь щирим.
- Бери активну участь у житті класу!

Виховна година для учнів 6-го класу «Прожити гідне життя, або Як ставитись до труднощів і випробувань» ставила за мету виховувати культуру гідності, самоповагу, ціннісне ставлення до життя,

формувати волю у подоланні труднощів і випробувань та формувати відповідну життєву стратегію.

У своєму слові вчитель звертав увагу дітей на те, що у житті досить часто трапляються ситуації, які створюють для нас певні труднощі і проблеми і вимагають від нас гідної поведінки. Їх неможливо передбачити, але завжди можливо знайти вихід. Долаючи труднощі і випробування на життєвому шляху, ми стаємо дорослішими, мудрішими, духовно багатшими. Ми збагачуємо свій життєвий досвід новими знаннями, розширюємо кругозір, вчимося поважати себе й інших людей і цінувати життя. Нам може здаватись, що всі обставини проти нас і нам немає чого чекати від життя, і тоді ми ладні втекти від життя, здатися, визнати власну поразку чи, навпаки, боротися до останнього і перемагати. Кожен з нас рано чи пізно стикається з труднощами і випробуваннями, але кожен з нас бачить різні шляхи їх вирішення, головне — при цьому вести себе гідно.

Після чого вчитель пропонував дітям прочитати і обговорити вірш Р. Кіплінга.

КОЛИ

Спокійним будь, коли всі шаленіють
І за шаленство ще й тебе клянуть;
Коли ніхто тебе не розуміє —
Звіряйся на себе і спокійним будь.

Чекаючи, не виснажись від втоми;
Ошуканий не вдайся до брехні;
Не видавайся янголом нікому
І не зважай на вигуки дурні.

Свої думки завжди обстоюй тихо,
В безодню марних мрій не поринай
Готовий будь зустріти й Щастя, й Лихо —
Вони ж близнята, це ти добре знай.

Тримайсь, коли твої слова злочинно
Перевертають підлі брехуни;
Коли ж усе, що ти створив, загине —
Перепочинь і знову розпочни.

Будь здатен все найкраще, що ти маєш,
На стіл покласти, взятися до гри,
І не шкодуй, коли ти все програєш, —
Докупи сили і думки збери;

Умій примусить Серце, Нерви, М'язи,
Позбавлені снаги тобі служить,

Коли душа згорає вся одразу,
І тільки Воля скаже:»Треба жить!»

У натовпі собою залишайся,
А з королями гідність зберігай.
Ні ворогу, ні другу не піддайся,
Надмірної поваги не шукай;

Нехай секунда кожна у хвилині
Тебе веде до вірної мети —
Тоді весь світ до ніг твоїх долине,
І це не все — тоді людина — Ти!

Кіплін Р. (переклад М. Левіної)

Підводячи підсумки заняття, вчитель звертав увагу на те, що ми часто нарікаємо на дорогу, якою йдемо, на людей, які оточують нас. Ми забуваємо, що все починати потрібно із себе. Адже кожна людина володіє потрібними якостями, здібностями, зрештою потенціалом, які допоможуть їй гідно побороти усі труднощі і випробування, які випадають на життя, потрібно тільки не розгубитись, зосередитись, виробити стратегію, яка обов'язково допоможе.

На виховних годинах значна увага приділялася вихованню національної гідності. Так, на виховній годині «Ми пишаємось тобою, Україно!» педагог формував у дітей уявлення про внесок вітчизняних митців і вчених у розвиток світової культури, гордість за своїх земляків, співвітчизників.

У ході заняття піднімалися наступні питання: Україна — наша Батьківщина. Наші видатні співвітчизники. Відкриття, які зробили українці. Вклад українців у розвиток світової культури, мистецтва і науки.

Актуалізуючи дітей до заняття, вчитель наголосив на тому, що кожна людина любить найбільше той край, де народилася і живе. Кожен пишається своєю рідною землею. Кожен українець має національну гідність. Завжди хоче сказати про неї найкраще.

Зовсім недавно Україна відчула, що є частиною єдиного цілого. Українці — народ з багатою історією, культурою, традиціями. Це частина Європи, її головна артерія. Почуття гордості змушує нас йти вперед, дивитися в європейське майбутнє. Українці самі творять свою історію. Це люди, на прикладах яких можна з впевненістю сказати, що українці — дужі, талановиті, самобутні. День за днем, подія за подією, перемога за перемогою — все це без сумніву вписується в історію нашої країни.

Якщо вірити «Словнику давньоукраїнської міфології» Сергія Плачинди, найважливіші винаходи на планеті зробили саме українці: «Арії (орії) — найдавніша назва українців. Перші орачі світу.

Приручили коня, винайшли колесо та плуг. Першими у світі культивували жито, пшеницю, просо...». Якщо з цього приводу можна подискутувати, то варто відмітити ті винаходи, які дійсно належать українцям.

Наприклад, історики стверджують, що найдавніший прецедент виявлення кастаньєт припадає на часи палеоліту... І де б ви думали? В Україні. Українські кастаньєти мали форму браслетів, зроблених із обручів слонячої кістки, котрі при ударі видавали гармонійний звук. Подібного виду древні кастаньєти використовувались в єгипетських, китайських, грецьких та інших цивілізаціях. І в це можна повірити, знаючи генетичний потяг наших предків до танців, музики і розваг. Як стверджує історик із Дніпропетровська Григорій Іващенко-Звонковий, одна з найпопулярніших картярських ігор — «підкидний дурень» має українське походження. На його думку цю гру вигадали запорізькі козаки. Приміром у Ягеллонському університеті Кракова саме за допомогою гральних карт у XVI ст. викладали логіку.

Чи задумувались ви, відвідуючи «Макдональдз», що гамбургер також має українське походження. Виявляється, кілька тисяч років тому наші слов'янські предки смажили шматки яловичини і їли, поклавши між двома куснями хліба. А на територію США гамбургери привезли емігранти з Німеччини на початку XIX ст.

За останніми даними атомну бомбу задумали і створили саме в Україні, у Харкові. Заявка на винахід двох харківських вчених працівників Фізико-технічного науково-дослідного інституту В. Масло-ва, В. Шпінеля перед Великою Вітчизняною війною 1940 р. пролежала «під сукном» без всякої уваги у відкритому доступі до 1945 року. Хоча в ній вчені докладно описали не лише устрій, а й фізику і наслідки вибуху. І лише у 1945 році на ній з'явився гриф «секретно».

А ось інший історичний факт. На день народження Л. І. Брежнєва в Києві йому подарували диск із його обличчям, випаленим лазером. Пізніше американці на таких дисках почали записувати інформацію і запатентували як CD диск, за який ми тепер платимо американцям.

Скориставшись винаходами наших співвітчизників Лебедева і Глушкова, які розробили першу в континентальній Європі електронно-обчислювальну машину МЕОМ і теорію цифрових автоматів, Білл Гейтс розробив настільний комп'ютер і програму Windows.

«Нема пророка у своїй вітчизні», — цей біблійний афоризм щонайкраще ілюструє ситуацію, за якої український «інтелектуальний капітал» знайшов визнання за рубежом. Шведська королівська академія, котра щороку вшановує нобелівських лауреатів, вписала у свої скрижалі імена вчених, які народилися і працювали в Україні, але волею долі подарували свої винаходи іншим країнам.

Наприклад, відомий будь-якому школяру нобелівський лауреат Ілля Мечников як підданий Російської імперії відзначений за тео-

рією фагоцитозу — основи імунології. Народився Мечников на Слобожанщині, а працював над своєю теорією в Одесі.

Зельман Абрахам Ваксман, який одержав Нобелівську премію «за відкриття стрептоміцину — першого антибіотика», народився в Прилуках.

Геній економіки Саймон Кузнецов також народився у Харкові. В 1971 р. він отримав премію за масштабне дослідження в галузі збільшення національного доходу, яке використовується у багатьох розвинених країнах.

Пам'ятаєте вислів Сократа «Я мислю, отже, існую». То давайте мислити і втілювати свої ідеї в життя. Це допоможе нам зробити Україну процвітаючою.

Заняття також передбачали участь у проекті «Я пишаюсь», в яких діти намагалися розкрити внесок того чи іншого видатного діяча в українську і світову культуру.

Виховання національної гідності неможливе без виховання любові до рідної мови. Так на виховній годині у 6-му класі «Поважаймо і любімо рідну мову!» дітей знайомили з Молитвою до мови К. Мотрина, текст якої наводимо нижче.

Молитва до мови

Мово! Пресвятая Богородице мого народу! З чорнозему, з любистку, м'яти, рясту, євшан-зілля, з роси, з дніпровської води, від зорі і місяця народжена.

Мово! Мудра Берегине, що не давала погаснути зеленому вогнищу роду нашого і тримала народ на небесному олімпі волелюбності, слави і гордого духу.

Мово! Велична молитва наша у своїй нероздільній трійці, що еси ти і Бог Любов, і Бог Віра, і Бог Надія! Мово, що стояла на чатах коло вівтаря нашого національного Храму й не впускала туди злого духа виродження, злого духа скверності, ганьби...

Мово наша! Передчасно постаріла, посивіла, змарніла, на хресті мук розіп'ята, на палю посаджена, за ребро на гак повішена дитьми-покручами. Стражденнице, великомученице Матір Божа наша, в соловецьких ямах згноєна, за моря й океани розвіяна, голодомором викошена, лютим чоботом розтоптана, стонадцять разів розстріляна, чорнобильською смертю засіяна.

Мово наша! Убога прочанко з простягнутою рукою! Осквернена й знеславлена своїми дитьми. Твоїм сім'ям немудрим, що вродило не з тих полів, де квітнуть гречки, мовби зійшли на землю ангели, де половіють жита, як Божий лик, сяє небо, як Божий престол, а із валуєвського тирловища, де густо родить чортополох звиродніння, осот безпам'ятства, кукіль здрібнілого мислення, будяки бездуховності, чорнобиль рабської покорі, прибиті сірою курявою повільної

смерті, вичахання. На межі того здичавілого поля вже стоїть вічний плуг і вічний плугатар. Час чекає Божого знаку: зачати переорювати той бур'ян, чи, може, станеться диво...

Прости їх, Рідна! Прости гріхи вільні і невольні, прости той чорнобильський плід і те дике зілля, що густо вродило на нашому трагічному лану. І прости цю великостражденну землю, на якій диявол справив моторошне весілля, де здичавілі й сп'янілі від крові ангели його все котять і котять мутні тумани на Великі Луги, поки його лужаві слуги косять наші молоді трави...

Прости! Воскреси! Повернися!

*Забувай вічним і віщим Словом від лісів — до моря, від гір — до степів.
Освіти від мороку і освяти святоурську землю. Русь-Україну возвелич, порятуй народ її на віки!*

(К. Мотрин)

Після ознайомлення з текстом дітям пропонувалось відповісти на запитання:

— Що спонукало, на вашу думку, автора до написання молитви до мови!

— Які слова молитви вам запам'ятались найбільше? Чому?

— Яку молитву хотіли би написати ви?

Виховні години, безумовно, є важливим чинником у вихованні культури гідності (особистісної, людської, національної) у молодших підлітків, оскільки дають простір для суб'єкт-суб'єктної взаємодії педагога і дітей, не обмежуючись навчальним матеріалом і відображають моральні потреби молодших підлітків.

1.4. Організація і проведення тренінгу з виховання культури гідності молодших підлітків

Формування умінь і навичок культури гідності, об'єктивного самооцінювання, позитивного самоставлення, вироблення морально-етичних зразків поведінки, здатність до саморозвитку здійснюється у процесі тренінгової роботи. Запропонований нами тренінг для учнів 5-6-х класів «Школа шляхетності» дозволить молодшим підліткам краще пізнати себе, сприятиме розвитку почуття власної гідності, формувати впевненість у собі, знайомить зі способами поведінки у різноманітних життєвих ситуаціях, дозволяє побачити себе очима інших. У тренінговій роботі досягається більша відкритість і прямота у ставленні до себе та інших, відбувається розширення усвідомлення потенціалів свого особистісного росту і розвитку. Кількість учасників варіюється від 15 до 20 осіб. Участь у тренінгу може бути лише добровільною і визначатись наступними принципами:

1. *Принцип «тут і тепер».*

2. *Принцип персоніфікації висловлювань.*

3. *Принцип емоційного зв'язку.*

4. *Принцип активності.*

5. *Принцип довіри.*

6. *Принцип конфіденційності.*

Усі заняття включають інформативну, діагностичну і розвиваючу частину. Обов'язковими для всіх занять є вітання, ознайомлення з темою заняття, очікування, емоційна розминка, вправи, ситуації взаємопідтримки, тестування, самотестування, підведення підсумків, рефлексія, домашнє завдання.

Розроблений нами тренінг складається з двох блоків.

Перший блок орієнтований на розвиток у молодших підлітків адекватного самосприйняття, позитивного самоствавлення, інтересу до самопізнання та об'єктивної самооцінки.

Другий блок тренінгу спрямований на формування впевненої гідної поведінки у суспільстві, школі, сім'ї, конструктивної взаємодії, навичок самовпливу та самовиховання; розвиток умінь розуміти свій емоційний стан та інших, повага гідності своєї і оточуючих.

У роботі з учнями 5-6-х класів важливо сприймати дітей такими, якими вони є, визнавати право кожного з них на власну думку, враховувати інтереси і потреби усіх учасників тренінгу, бути виваженими, дати можливість кожному учаснику розкритись. Водночас важливо акцентувати увагу на значущості для кожного поставленої проблеми, обґрунтовано добирати зміст, форми і методи виховної діяльності, дотримуватися пошукового характеру заняття, використовувати ігрові методики, створювати доброзичливу творчу атмосферу, дотримуватись положень гуманістичної етики і встановлених правил, ставити відкриті запитання, дякувати присутнім за участь у роботі.

У ході тренінгу, як правило, використовуються методи, орієнтовані на акумулювання ідей («Мозковий штурм», «Мікрофон», складання списку пріоритетів, презентація); методи, орієнтовані на розкриття проблеми (робота в групах, вправи, проективне малювання, ігрове моделювання, рольові ігри, психодрама), дискусійні методи (дебати, дискусії, обговорення великою і малою групою, круглий стіл), діагностичні методи (анкетування, тестування, опитування, незакінчене речення).

З метою унаочнення методики експериментальної роботи наведемо приклади деяких занять для учнів 5-6-х класів за модифікованою методикою Ю. В. Бойбіної [13].

Тренінг для учнів 5-6-х класів «Школа шляхетності»

Заняття 1. Тема: «Знайомий і незнайомий Я»

Мета: познайомитися, допомогти кожному учневі відчути себе членом учнівського колективу. Стимулювати індивідуальну і групову діяльність, активність. Створити передумови для спільної робо-

ти, формувати довірливі стосунки, атмосферу емоційного комфорту і захищеності.

Матеріали й обладнання: 2 аркуші ватману («Мішок очікувань» і «Правила класу»), маркери різних кольорів, аркуші формату А-4, зошити, ручки, фломастери, стікери, дошка, крейда, листівки (6-8 шт.), ножиці.

Слово вчителя. Дорогі друзі! Наша сьогоднішня зустріч допоможе кожному з вас краще зрозуміти самого себе. Який Я? Чому у мене час від часу виникають труднощі у спілкуванні з однолітками, батьками? Чому виникають непорозуміння з вчителями? Хтось переймається через сором'язливість, комусь дошкуляє невпевненість у собі. Хтось відчуває себе в класі самотнім. Хтось вже має друга, але дуже часто свариться з ним. І мабуть, всі ви хотіли б навчитися правильно поводитись в тих чи інших ситуаціях, зрозуміти почуття і переживання інших людей, довідатись про секрети спілкування. Щоб навчитись усьому цьому, спочатку потрібно пізнати самого себе. Чи замислювалися ви іноді над тим, чому ви вчинили так, а не інакше? Дорікали коли-небудь собі за необдумані чи спонтанні вчинки? Хотіли б тримати себе в руках? Щось змінити?

Саме ці питання та багато інших постануть перед нами на наших заняттях, які проходитимуть у формі тренінгу. Це дуже цікавий процес, він допомагає пізнати своє «Я». В ході тренінгу ми поступово вчитимемося зрозуміти самих себе, дізнаємося про себе багато нового за допомогою цікавих тестів, навчимося зрозуміти інших людей і ефективно спілкуватися, самостійно вирішувати деякі проблеми і суперечки, боротися з поганим настроєм, переключатися. Навчимося знаходити свої слабкі і сильні сторони і любити себе такими, які ми є.

Вправа «Усім доброго дня»

Мета: виробити ритуал привітання у класі, виховувати ввічливість, формувати навички етикету.

Інструкція: Давайте разом придумаємо, як ми будемо з вами вітатися щодня. Чи має це бути якесь особливе привітання?

Інформація для педагога: Важливо, щоб діти усвідомлювали значущість етикетних форм і завжди при зустрічі і прощанні використовували відповідні слова. Ввічливість і доброзичливість є важливими у формуванні згуртованості учнів у класі. Сам процес вироблення ритуалу вітання в ході групової дискусії об'єднує дітей, які намагаються дійти спільного рішення.

Вправа «Мої очікування»

Мета: допомогти дітям усвідомити важливість процесу самопізнання, сформулювати установку на самопізнання.

Інструкція: напишіть на стікерах свої очікування від роботи у тренінговій групі на сьогодні. Гарненько подумайте, як це сформулю-

вати в декількох словах (пропозиціях). Потім озвучте свої очікування і приклейте стікери на плакат «Мішок очікувань» по контуру «мішка».

Інформація для педагога: вже на цьому етапі можна простежити за тим, в якій частині плаката діти розташовують свої «очікування». Уважно прослідкувавши, хто повісив листок вище за всіх, у центрі, з краю, в нижній позиції, можна заздалегідь оцінити роль, на яку претендує та або інша дитина в групі.

Рефлексія: чим корисна була для вас ця вправа?

Вправа «Снігова куля»

Мета: познайомити дітей, знизити емоційну напругу у класі.

Інструкція: Ви всі вже знайомі. Добре знаєте один одного. Але кожна людина настільки унікальна, що на кожному занятті ми будемо відкривати в собі та в інших учнях нові сторони, цікаві якості і дивовижні риси. Станемо в коло. Кожен назве своє ім'я і додасть якийсь рух, наступний — повторює і додає своє, і так по колу. Кожному наступному учаснику потрібно повторювати ВСІ імена і рухи. Будьте уважні! Хто перший?

Інформація для тренера: якщо діти соромляться і пауза затягується, тренер подає приклад і починає першим, підбадьорюючи і стимулюючи активність учасників групи. Будьте артистичним і розкутим. Звичайно, учасники швидко «втягуються», активізуються, розкріпачуються і одержують від гри явне задоволення.

Рефлексія. За бажанням кожен висловлюється (по колу) про свої враження, відчуття, емоції.

Вправа «Змагання»

Мета: вийти на усвідомлення групою необхідності вироблення загальних, єдиних і справедливих правил в будь-якій діяльності.

Інструкція: станьте в 2 шеренги один за одним і по команді передавайте назад предмети (наприклад, ручку).

Інформація для педагога: у процесі гри ведучий щоразу перериває гру і вводить якесь нове правило (наприклад, передавати тільки через праве плече, при зворотній передачі потрібно плеснути в долоні). Нові правила у ході гри вводяться декілька разів. В кінці гри оголошується команда-переможець. Мета такої поведінки педагога — збити дітей з пантелику, даючи свідомо нечітку і суперечливу інформацію. Краще навіть, якщо в «командах» буде нерівна кількість гравців. Вправа абсолютно заплутує їх, як висновок: у змаганні необхідні чітко обумовлені правила. Тоді учасникам пропонується самим виробити правила проведення цієї гри.

Педагог записує на дошці все, що пропонується. Потім повторює змагання вже за новими правилами, тими, що виробили діти.

Рефлексія: що ви відчували при першому варіанті гри? Що відчувала команда, яка програла? Переможці? Наскільки важливо діяти за правилами? Чи потрібні правила тільки в іграх?

Групова дискусія згуртовує дітей для вироблення правил групи. Педагог пояснює необхідність ухвалення таких правил, які виробляються для створення комфортної обстановки на заняттях, в ігровій діяльності, що дає можливість дітям усвідомити необхідність рівних умов для всіх, поваги один до одного, недозволеність протиправних дій.

«Мозковий штурм»

У ході «Мозкового штурму» виробляються правила групи. Діти пропонують свої правила, які записуються спочатку на дошці, потім — на великому аркуші і виконуються на кожному занятті. Запропоновані правила можна уточнювати, узагальнювати і дещо перефразувати, але не оспорювати. Далі кожне правило обговорюється, конкретизується.

Приблизний список правил:

1). Добровільність участі. Будь-яка дитина може відмовитися від завдання, але при цьому подати умовний знак (домашнє завдання — придумати забороняючий знак).

2). Не існує правильних і неправильних відповідей. Правильна та, яка висловлює твою думку.

3). Анонімність ситуацій, що розповідаються.

4). Краще промовчати, ніж говорити не те, що думаєш.

5). Говорити від свого імені і про свої почуття.

6). Не можна давати оцінку виступу, якщо людина сама про це не попросить.

7). Не можна по закінченні занять обговорювати те, що ми дізнаємося один про одного на заняттях.

8). Говорити по черзі, не перебивати, поважати думку співрозмовника. Один говорить — усі слухають.

9). Приймати себе та інших однокласників такими, як є.

Запропонований нами перелік є лише приблизним, у ході роботи з дітьми правила можуть бути іншими, запропонованими дітьми, за якими їм комфортно працювати.

Рефлексія: як ви думаєте, чи корисно приймати правила? Які висновки ви для себе зробили?

Вправа «Відгадай!»

Мета: закріпити й усвідомити прийняті правила.

Матеріали для вправи: ножиці, розрізані листівки для об'єднання учасників у пари.

Розрізати можна безпосередньо перед вправою і перемішати.

Інструкція: кожний з вас одержить шматочок листівки і знайде собі пару. Парам пропонується завдання: без слів показати одне з правил, які ми тільки що прийняли, я скажу пошепки, яке саме. На об'єднання, обговорення і підготовку у вас є п'ять хвилин.

Хто готовий — показує, інші — вгадують.

Рефлексія: як ви думаєте, навіщо ми це робили? Що ви відчували, коли готувалися і виступали? Що найбільше сподобалося?

САМООЦІНКА ОСОБИСТОСТІ

(за А. В. Петровським)

Мета: допомогти з'ясувати власну самооцінку.

Необхідний матеріал. Слова, що характеризують окремі якості особистості: акуратність, безпечність, вдумливість, витривалість, вишуканість, гордість, грубість, життєрадісність, емпатійність, ентузіазм, заздрісність, закомплексованість, злопам'ятство, капризність, легковір'я, повільність, мрійливість, вразливість, впертість, миловидність, мстивість, ніжність, невимушеність, нервозність, нерішучість, нестриманість, образливість, обережність, педантичність, презирливість, поетичність, поміркованість, поспішність, поступливість, принциповість, рішучість, розкутість, рухливість, самопожертва, сором'язливість, стриманість, терпимість, чуйність, чутливість, холодність, цілеспрямованість, щирість.

Хід виконання завдання.

Складіть із запропонованих слів два ряди (від 10 до 20 слів у кожному). У перший ряд впишіть ті слова, які на вашу думку характеризують позитивні якості вашого суб'єктивного ідеалу (позитивні риси) — «позитивна множина», другий ряд — «негативна». Ці множини є еталонами.

Виберіть з «позитивної» і «негативної» множини ті риси, якими Ви володієте.

Обробка отриманих результатів.

Для кожної множини підраховується кількість обраних рис, ділиться на загальну кількість слів у множині, що відповідає еталонному ряду (ідеал чи антиідеал).

Якщо коефіцієнт у «позитивній» множині близький до 1, то це говорить про некритичне ставлення до себе і переоцінку себе. Коефіцієнт у «негативній» множині близький до 1 — про недооцінку особистості і підвищений рівень критичності.

Коефіцієнт з «позитивної» множини близький до 0 вказує про занижену самооцінку, з «негативної» множини близький до 0 — на завищену. Якщо коефіцієнт наближається до 0,5, — констатується нормальна адекватна самооцінка: респондент не переоцінює себе і в той час є досить критичним.

Домашнє завдання: придумати забороняючий знак.

Заняття завершується **ритуалом прощання** (діти придумують самі).

Можливі варіанти прощання:

- всі станьте в коло, візьміться за руки, закрийте очі, зосередьтесь, потім уявіть собі групу і подумки попрощайтеся з нею, бажаючи всього доброго;

- візьміться за руки у колі, побажайте хором: «Всього найкращого!»;
- помахайте рукою і посміхніться сусіду справа (зліва).

Заняття 2. Тема: «Упевнена, неупевнена і груба поведінка».

Мета: допомогти дітям усвідомлювати свої сильні і слабкі сторони, стимулювати до самопізнання та роботи над собою. Виховувати у дітей моральне ставлення і повагу до себе та оточуючих, формувати впевнену поведінку.

Матеріали й обладнання: «Мішок очікувань» і «Правила групи», маркери різних кольорів, аркуші формату А-4, зошити, ручки, фломастери, дошка, крейда, скотч або кнопки, ножиці, шпильки, декілька ляльок-рукавичок (2-3), легкий м'яч або надувні кульки, індивідуальні бланки для самодіагностики (за кількістю присутніх).

Вступ. Вчитель оголошує назву заняття та основні питання, які потрібно вирішити у ході заняття.

Вправа «Я — такий»

Мета: продовжити знайомство з групою, активізувати процес позитивного самоствавлення.

Інструкція: продовжуємо дізнаватися один про одного все нове і нове. Хай кожен по колу назве своє ім'я і рису характеру на першу букву власного імені.

Інформація для педагога: слід акцентувати увагу на характері, допомагайте дітям встановити чітку різницю між зовнішніми проявами поведінки і внутрішніми якостями людини. Привертайте увагу при можливих утрудненнях, стимулюйте групову активність.

Рефлексія. Поділіться вашими враженнями: чи легко було виконувати вправу? Що вас здивувало? Розсмішило? Змусило задуматися? Хто був найбільш оригінальним?

Міні-дискусія:

- Що є необхідним для ефективного спілкування?
- Якими якостями повинні володіти хороший слухач і співбесідник?
- Що шкодить спілкуванню?

Робота над проблемними ситуаціями.

Вчитель наводить ситуацію дітям впевненої, неупевненої і грубої поведінки:

Ситуація. У школі проводилось змагання на кращого читця творів Т.Г. Шевченка. Троє друзів: Олег, Сашко та Дмитрик вирішили взяти участь у цьому змаганні. Хлопці мали досить часу, щоб підготувати свій виступ. Тож у призначений день всі троє постали перед журі. Олега дратувала велика черга бажаючих взяти участь у конкурсі, і він, слухаючи своїх попередників, відпустив грубі жарти на їхню адресу: «Дивіться, як він мнеться, ніби слон», «Що це

за шепелявий диктор» та ін. Його репліки збивали з пантелику супротивників, які через це забували слова, червоніли, робили не там, де потрібно, паузи, але хлопця це ніскільки не хвилювало, він голосно говорив, сміявся і вважав себе на висоті. Нарешті настала і його черга. І хоча хлопець непогано виступив, глядачі чомусь йому не аплодували. Сашко добре знав вірш і гарно інтонував перед батьками та, побачивши велику аудиторію, розгубився і почав монотонно його бубніти. Олег намагався його підбадьорити реплікою: «Ти читаєш ніби дяк». Хлопець, почувши це, зовсім зніяковів і забув слова, сумно покинув сцену. І лише Дмитрик вийшов на сцену і впевнено та виразно прочитав «Мені тринадцятий минало»... Йому зрештою і дісталась нагорода.

Запитання:

- Чия поведінка вам найбільше не сподобалась? Чому?
- Чия поведінка була найбільш результативною? Чому?
- Чи міг добитися успіху Сашко? Чого йому забракло?

Вправа «Упевнені, невпевнені і грубі відповіді».

Мета: актуалізувати і навчити усвідомлювати вербальні форми упевненої, невпевненої і грубої поведінки.

Матеріали: 2-3 ляльки-рукавички.

Інструкція: зараз буде вистава лялькового театру. Цього разу і акторами, і глядачами будемо ми з вами. Розігруватимемо сценки про упевнених, невпевнених і грубих людей. Хто перший?

Інформація для педагога: Краще, якщо діти самі придумують ситуації. Добре, якщо кожен спробує себе в різних ролях. На кожну сценку виділяється 3-4 хвилини.

Психолог на руку одягає ляльку-рукавичку і пропонує ситуацію для обігравання. Дитина одягає другу, інші вгадують, яку людину зображають. (Приклад — незаслужена двійка, товариші не прийняли в гру, дорослі не дозволили щось робити, відмова в проханні тощо).

Рефлексія. Що нового для себе ви почерпнули їх цієї вправи? Проводиться аналіз, діти роблять висновки.

«Гра в перевтілення»

Мета: закріпити одержану інформацію про різні манери поведінки, відпрацювати нові форми вербальної поведінки. Сприяти емоційному і психологічному розвантаженню.

Матеріали та обладнання: легкий м'яч або надувні кульки.

Інструкція: станьте в коло. Хай той, хто кидає м'яч, поставить яке-небудь питання, хто ловить — відповідь в манері упевненої, невпевненої і грубої людини.

Інформація для педагога: манера відповіді задається ведучим після того, як буде поставлене питання. Не допускайте образливих питань, що зачіпають особу присутніх. 2-а частина — хто ловить, від-

повідає в довільній, своїй манері. Інші вгадують манеру. Якщо діти не здогадуються, дитина одержує штрафне очко. З штрафних очка — вона вибуває з ігри.

Рефлексія. В якій манері легше було відповідати? Яка манера частіше вгадувалася?

Підведення підсумків заняття. Що найбільше запам'яталося? Що сподобалося? Чи збулися очікування від заняття? У кого збулися, той може перемістити свій стікер у «мішок». Побажання ведучому, групі.

Домашнє завдання: поспостерігати за людьми, відзначаючи випадки упевненої, невпевненої і грубої поведінки. Принести ножиці. Заняття завершується **ритуалом прощання**.

Заняття 3. Тема: «Що я хочу розповісти про себе».

Мета: виховувати у дітей товариськість, колективізм, розвивати почуття власної гідності, формувати механізми подолання страху, невпевненості, хвилювання в різних ситуаціях.

Матеріали й обладнання: «Мішок очікувань» і «Правила класу», аркуші формату А-4, ножиці, зошити («Етичний щоденник»), ручки, кольорові олівці, стікери, фломастери, дошка, крейда, плакат (або роздатковий матеріал) до психогеоетричного тесту, інтерпретаційні бланки (картки з характеристиками типів), нитки різних кольорів, декілька голок.

Ритуал привітання.

Обговорення домашнього завдання.

Вступ. Кожна людина — Всесвіт, зі своїми думками, почуттями, досягненнями. Ніхто з нас не знає нас краще за нас самих. Але чи вміємо розповісти про себе? Чи вміємо ми презентувати себе? Як ви думаєте, чим ми будемо сьогодні займатись? Що ви очікуєте від нашого заняття?

Вправа «Загальна увага»

Мета: сприяти формуванню упевненості в собі, виробити навички ефективної взаємодії, уміння презентувати себе, ділитися своїми почуттями.

Інструкція: станьте так, щоб всі один одного бачили. Спробуйте будь-якими способами, окрім фізичних дій (дотиків і т.п.), привернути до себе увагу тих, хто вас оточує.

Рефлексія: кому вдалося виконати вправу краще? Які способи він використовував? Які висновки Ви зробили?

Вправа «Футболка з написом»

Мета: активізувати процеси самопізнання, самосприйняття і самовираження (через творчість).

Матеріали й обладнання: маркери різних кольорів, аркуші формату А-4, ножиці, ручки, фломастери.

Інформаційне повідомлення: існує три види знань про людину:

- 1) як людина презентує себе оточуючим, які ролі виконує;
- 2) те, що людина знає про себе і не хоче, щоб про це знали інші;
- 3) що всі оточуючі бачать в ній, а вона в собі цього не помічає.

Але при цьому в кожній людині є ще потенціал якостей, дивовижних здібностей, які могли б розвинутися у нових несподіваних ситуаціях. Зараз ми спробуємо розкрити для себе ці знання.

Інструкція: приготуйте аркуші, кольорові олівці, ручки, фломастери, ножиці. «Виготовлятимемо» футболки. Той або інший напис на футболці може багато що сказати про людину. Яким ви хочете представити себе людям?

Спробуємо себе у ролі дизайнерів. Виріжте свою футболку, розфарбуйте та придумайте свій напис (чого чекаю від інших, улюблене заняття, прагнення, відчуття, життєве кредо, найважливіший моральний принцип і т.д.). Кожен зачитує свій напис.

— Про що, на вашу думку, говорить напис на футболці?

Рефлексія. Педагог пропонує подумати, чи завжди думка групи співпадала з тим, що мала на увазі конкретна людина?

Вправа «Сила слова»

Мета: актуалізувати знання про особливості вияву різних стилів поведінки.

Обладнання: аркуші формату А-4, «Етичний щоденник», ручки, фломастери, дошка, крейда.

Інструкція: запишемо на дошці 3 колонки слів, які характеризують упевнену, невпевнену і грубу людину. Ви називаєте — я записую. Не забувайте про правила — говорити по черзі, не перебивати, поважати думку кожного!

Інформація для педагога: групова робота, використовується метод «Мозкового штурму». Стимулюйте активність кожного, ставте запитання. Остаточний результат діти записують у етичні щоденники. Для чого ми це робили?

Запитання до учнів:

- Чи була для вас цікавою ця інформація?
- Чи допомогла вона вам краще пізнати себе?

Підведення підсумків заняття. Що найбільше запам'яталося? Що сподобалося? Чи збулися очікування? У кого збулися, той перемищує стікер.

Домашнє завдання: провести самоспостереження, фіксуючи випадки упевненої, невпевненої і грубої поведінки.

Ритуал прощання.

Заняття 4. Тема: «Почуття власної гідності».

Мета: виховувати в учнів конструктивне ставлення до критики чи заохочення, розвивати уявлення у молодших підлітків про почут-

тя власної гідності, формувати у дітей позитивне самоствавлення та адекватну самооцінку.

Матеріали й обладнання: «Мішок очікувань» і «Правила групи», маркери різних кольорів, аркуші формату А-4, зошити («Етичний щоденник»), надувна кулька або легкий м'яч, ручки, кольорові олівці, стікери, фломастери, дошка, крейда, нитки різних кольорів, декілька голок.

Вступ. Вчитель мотивує дітей до заняття, називаючи тему і завдання заняття, та проводить гру «Мішок очікувань»

Вправа «Я чудовий»

Мета: виховувати у дітей Я-концепцію, процес самоідентифікації, формувати і розвивати атмосферу емоційної єдності класу.

Інформаційне повідомлення. Нам всім приємно, коли люди називають нас по імені, ласкаво, дружньо, по-доброму. Для людини, яка має такий «ключик» до нашого серця, ми інколи готові багато на що. Давайте пригадаємо або подумаємо, як би ви хотіли, щоб вас називали батьки, друзі, близькі люди.

Інструкція: кожен учасник називає своє ім'я або ласкаве прізвисько, таким тоном і так, як йому це приємно. Подальший учасник повторює і називає своє, і так по колу.

Інформація для педагога: стежте за емоційною реакцією дітей, не припускайте знущання чи образливих коментарів.

Рефлексія. Що ви відчували, коли самі вимовили своє ім'я? Коли його вимовляли інші люди?

Вправа «Хвалити або ляяти»

Мета: показати вплив інших людей на наше почуття впевненості чи невпевненості у собі, виховувати у дітей почуття власної гідності.

Матеріали й обладнання: надувна кулька або легкий м'яч.

Слово вчителя. Давайте пограємо в м'яч. Станьмо в коло. Той, хто зловить, говорить слово критики. Наступний повторює слово і додає своє («сніжна грудка»). Одночасно зображуйте мімікою і жестами, що б ви відчували, якби ці слова стосувалися вас.

2-а частина вправи проводиться аналогічно, але вже зі словами заохочення.

Висновок. Вчитель пропонує дітям поміркувати над тим, що потрібно, щоб в таких ситуаціях поводитися гідно? (Відповідь дітей)

Діти роблять висновок, що і критику, і надмірну похвалу сприймати важко.

Запитання до дітей: Що таке гідність, якою має бути людина культури гідності?

На дошці вчитель записує усі запропоновані варіанти, після чого разом з дітьми визначає поняття власної гідності.

Базове визначення (діти записують у «Етичні щоденники»):

«Під гідністю будемо розуміти усвідомлення і переживання особистістю самої себе у сукупності морально-духовних характеристик, що викликають повагу оточення» (І. Д. Бех).

— Як бути, коли внутрішні утворення як характеристики особистості не викликають поваги до неї?

У такому випадку ми говоримо про ступінь суспільної значущості цих характеристик особистості або ж про недостатню моральну вихованість того, хто вступає у взаємодію з носієм почуття гідності. Звернемо увагу на те, що такий зворотний зв'язок як повага — ставлення об'єкта гідності до її суб'єкта є обов'язковим у формуванні почуття гідності.

У тому випадку, коли об'єкт гідності не проявляє поваги до суб'єкта гідності, останній захищає своє право на заслужену повагу відповідними гуманними способами, тобто чинить виховний вплив на нього.

Гідність особистості має зовнішнє втілення: у поставі, ході, мові. Характер нашої ходи, рухів, мови з найперших хвилин формується під впливом нашої взаємодії з соціальним простором, який може бути або простором поваги, або зневаги.

— Звідси інше запитання, якою має бути людина культури гідності?

«Людина культури гідності — це самодостатня особистість: вона покладається лише на себе, на свій внутрішній поклик, а не на інших, не на те, що вони думають про неї, чого від неї очікують, чим заохплюються в ній чи що в ній зневажають, за що винагороджують чи карають. Воля такої людини вільна від спотворень залежністю від інших та їхніх намірів, вона цілісна, вільна й незалежна». (І. Д. Бех)

Вправа «Побажання»

Мета: створити на занятті атмосферу емоційного комфорту та піднесений настрій, налаштувати на позитивне сприйняття.

Слово вчителя: Привітаймося! По черзі привітайте кожного і висловіть позитивне побажання групі.

Рефлексія: який у вас зараз настрій? Що було приємніше для вас — висловлювати чи чути добрі побажання? Наскільки це важливо чути їх щодня?

Самодіагностика «Неіснуюча тварина»

Матеріали й обладнання: аркуші формату А-4, кольорові олівці.

Інструкція: намалюйте неіснуючу тварину і назвіть її неіснуючим ім'ям, розкажіть про неї.

Інформація для ведучого: тест має діагностичне значення: інтерпретація традиційна для всіх малюнкових методик. Зверніть увагу на рівень самооцінки та домагань, агресивність, чутливість до кри-

тики, захисні механізми тощо. Ваше завдання — налаштувати дітей на діалог, навчити задавати коректні запитання, тому ви розпитуєте охочих про малюнок, дотримуючись певної схеми: Як звуть тварину? Скільки їй років? Якої вона статі? Де живе? Чи є в неї друзі? Чи є вороги? Як харчується? Чим захоплюється? Чого прагне понад усе? Що для неї найважливіше в світі? (тощо). Спочатку це робить ведучий, потім діти запитують.

Рефлексія. Чи дізналися ви сьогодні про щось нове? Що вас здивувало, що сподобалося?

Підведення підсумків заняття. Що найбільше запам'яталося? Чи збулися очікування? (перемістити стікери).

Домашнє завдання: проаналізуйте свою поведінку. Які слова ви частіше використовуєте — що мають відношення до критики або похвали? Пригадаєте значимі події вашого життя — як вони впливали на ваше відчуття власної гідності?

Ритуал прощання.

Заняття 5. Тема: «Я в своїх очах і в очах інших людей».

Мета: вчити дітей ціннісному ставленню до інших, виховувати повагу до інших, розвивати навички конструктивного спілкування.

Матеріали й обладнання: «Мішок очікувань» і «Правила групи», маркери різних кольорів, аркуші формату А-4, зошити («Етичний щоденник»), надувна кулька або легкий м'яч, ручки, кольорові олівці, стікери, фломастери, дошка, крейда, нитки різних кольорів, декілька голок, картки для самодіагностики.

Ритуал привітання.

Вступ. Сьогодні ми спробуємо розібратись у такій складній проблемі, як ми ставимось до себе і як ставляться до нас інші люди. Чи є взаємозв'язок між нашим ставленням до себе та ставленням до нас інших людей. І що потрібно зробити, щоб наше ставлення до себе і ставлення до нас інших людей було позитивним.

Вправа «Клумба»

Мета: формувати доброзичливу психологічну атмосферу, створити позитивну налаштованість, сприяти зняттю емоційної напруги.

Матеріали: надувна кулька або легкий м'яч.

Інструкція: давайте пограємо в м'яч. Станьмо в коло. Той, хто кидає, говорить, на яку квітку схожий той, кому він кинув. І так всім присутнім.

Рефлексія: що відчували, коли кидали м'яч? Коли ловили?

Гра «Батьківські збори»

Мета: виховувати почуття відповідальності, формувати адекватну самооцінку, стимулювати дітей до усвідомлення цінності дитячобатьківських стосунків.

Слово вчителя. Уявіть собі, що ви зараз не діти, а батьки. Що б ви сказали про себе від їх імені? Хай кожен охочий від імені мами (тата) встане і скаже про себе хороші слова. («Я — мама (тата) (назвати ім'я). Мій син (дочка)... (позитивні відгуки»)). Наступний гравець уважно слухає, повторює все, що було сказано хорошего, і додає ще й від себе («Так, дійсно..., а ще він) — і далі говорить про себе від імені вже своїх батьків.

Інформація для вчителя. Досить 5-7 гравців, інакше дітям може набриднути гра. Стимулюйте творчу активність, використовуйте театралізацію, щоб було цікавіше грати «в дорослих».

Рефлексія. Що ви відчували, коли говорили про себе від імені батьків? Чи легко говорити про себе тільки хороше? Чому?

Слово вчителя. Людині важко про себе говорити тільки добрі та гарні слова, оскільки фактично оточуючим дається право чекати і вимагати від людини тих позитивних якостей, які були названі.

Памятка зворотного зв'язку, або Якою має бути конструктивна критика

Зворотний зв'язок — повідомлення, адресоване іншій людині про те, що я про неї думаю, як я сприймаю наші відносини, які почуття у мене викликають її дії, вчинки і слова. Це інформація, яка надається іншій людині з метою донести свою оцінку її поведінки за наступними правилами:

- 1) Тільки тоді, коли про це попросять.
- 2) Кажучи про свої думки і відчуття, назви, які конкретно слова і вчинки їх викликали, можна звертати увагу на особливості поведінки, але не оцінювати особистість партнера.
- 3) Будь тактовним. Говори так, щоб не образити.
- 4) Не давай ніяких оцінок, не роби висновків. Уникай слів «завжди», «ніколи».
- 5) Зосередь увагу на конкретних вчинках у даній ситуації, а не згадуй події минулого.
- 6) Не давай порад («Ти повинен», «Я б на твоєму місці»,...). Ділися власними думками та інформацією з партнером. Підкреслюй те, що важливе для нього, а не те, що принесе задоволення тобі.
- 7) Говори те, що може бути використане і виправлене партнером. Критика повинна бути конструктивною.
- 8) Пам'ятай, що зворотний зв'язок можливий лише у випадку поваги до себе і до іншої людини. Це не привід звести рахунки — у такому разі краще промовчати.

Рефлексія. Що ми сьогодні робили? Для чого? Що нового ви сьогодні дізналися про себе? Що найбільше сподобалося? Підведення підсумків заняття, зауваження, побажання. Чи збулися очікування? (перемістити стікери).

Домашнє завдання: тренувати своє вміння до зворотного зв'язку у повсякденному житті, застосовуючи нові знання на практиці.

Ритуал прощання.

Заняття 6. Тема: «Ввічливість».

Мета: виховувати у дітей ціннісне ставлення до інших людей та повагу до їхньої гідності, основи гідної поведінки у соціумі, розвивати комунікативні здібності, формувати навички рефлексії і самоаналізу.

Матеріали й устаткування: «Мішок очікувань» і «Правила групи», маркери, стікери, аркуші формату А-4, зошити, ручки, фломастери, дошка, крейда, легкий м'яч або надувні кульки, перелік питань для самодіагностики, інтерпретаційні картки, нитки різних кольорів, декілька голок.

Вступ. Вчитель активізує дітей до заняття за допомогою запитань:

Вправа «Добрий чарівник»

Мета: виховувати у дітей бажання бути ввічливими, налаштувати дітей на подальшу роботу, створити позитивний емоційний настрій.

Інструкція: закінчіть, будь ласка, по колу речення: «Якби мені зустрівся добрий чарівник, я ввічливо попросив би...». У зворотний бік – «Якби я сам був добрим чарівником, я б...».

Рефлексія: що ви відчували, коли виконували вправу?

Гра «Їстівне – неїстівне»

Мета: активізувати групу, відпрацювати навички ввічливого спілкування.

Матеріали й устаткування: надувні кульки або легкий м'яч.

Інструкція: станьте в коло. Ви всі знаєте гру «їстівне – неїстівне». Отже, той, хто кидає м'яч, називає слово. Якщо це їстівне, гравець повинен зловити м'ячик і подякувати, якщо неїстівне не ловить, але при цьому потрібно ввічливо відмовитися. Хто забув про ввічливість, той вибуває з гри.

Рефлексія: який у вас зараз настрій?

Слово вчителя: Ввічлива людина повинна вміти спілкуватись. Уміння «правильно», логічно ставити питання – важлива складова комунікативних здібностей. Комунікація – в перекладі з латинського означає спілкування, передачу інформації як за допомогою слів, так і жестами. Комунікабельність і товарицькість – не одне й те ж. Якщо товарицькість – прагнення до спілкування – пов'язана з особливостями характеру, то комунікабельність (уміння спілкуватися) у людей формується протягом життя. Важлива складова комунікативних здібностей – ввічливість – сукупність правил поведінки, пов'язана з дружелюбністю. Існує правило: «Стався до інших так, як ти хотів би, щоб ставилися до тебе».

Вправа «Ввічливість»

Мета: Розробити правила ввічливого спілкування. Відпрацювати навички ведення дискусії, уміння відстоювати свою думку. Розвивати комунікативні здібності.

Матеріали й устаткування: дошка, крейда, аркуші А-4, «Етичні щоденники», ручки.

Інструкція: хай кожен з вас впродовж 5 хвилин запише правила ввічливого спілкування, які він вважає за потрібне (на чернетці).

Інформація для ведучого: Після індивідуальної роботи правила кожного учасника записуються на дошці, обговорюються в ході групової дискусії, доповнюються, складається пам'ятка, яку учні записують до «Етичного щоденника».

Пам'ятка ввічливості:

1. Говори з повагою до співрозмовника.
2. Виразно та чітко висловлюй свої думки.
3. Дивися співрозмовнику у вічі.
4. Розмовляй з помірною гучністю, не дуже голосно.
5. Не перебивай, умій вислухати до кінця.
6. Будь уважним, виявляй інтерес до співрозмовника.
7. Посміхайся, будь доброзичливим.
8. Умій своєчасно закінчити розмову.
9. Вживай «чарівні слова».

Рефлексія: для чого ми це робили? Чи було для вас цікаво виконувати цю вправу? Чи дізналися ви щось нове для себе? Чи знадобиться вам ця пам'ятка у житті?

Підведення підсумків, рефлексія. Що сподобалося? Не сподобалося? Побажання групі і ведучому.

Домашнє завдання — пригадайте якомога більше прислів'їв і приказок про ввічливість, правил ввічливого спілкування і поведінки.

Ритуал прощання.

Заняття 7. Тема: «Мої права і права інших людей».

Мета: виховувати у дітей людську гідність, розвивати впевненість у собі.

Матеріали й устаткування: «Мішок очікувань» і «Правила групи», маркери, стікери, аркуші формату А-4, ножиці, «Етичний щоденник», ручки, фломастери, дошка, крейда, легкий м'яч або надувні кульки, нитки різних кольорів, декілька голок.

Вступ. Говорячи про гідність інших людей, ми повинні ставитись до них, як до найвищої цінності, а також знати, що вони, так як і ви, користуються усіма громадянськими правами і свободами, які ми всі маємо поважати. Саме цій важливій темі буде присвячено наше заняття.

Ритуал вітання.

Вправа «Незакінчене речення»

Мета: познайомитися, активізувати процеси самопізнання і самоідентифікації.

Слово вчителя: кожен учасник по колу закінчує речення:

- Кожна людина має право на...
- Людська гідність...
- На моє визнання заслуговує людина, яка...
- Людина є...
- Захист гідності людини гарантується...

Рефлексія: що ви відчули, коли ми говорили про гідність іншої людини?

Гра «Ви поїдете на бал?»

Мета: налаштувати дітей на активну групову роботу, зарядити позитивними емоціями. Розширити спектр вербальних реакцій, розвивати винахідливість у спілкуванні.

Матеріали й устаткування: надувні кульки або легкий м'яч.

Інструкція: станьмо в коло, давайте пограємо у м'яч. Ця гра дуже давня, але ви, напевно, її теж знаєте. Це гра на заборонене слово. Вам потрібно бути уважними і стежити за словами, уникаючи «заборонених» слів (*так, ні, чорний, білий*). Кидаєте м'яч — питаєте, ловите — відповідаєте. За «заборонені» слова одержуєте штрафні бали. Хто отримує 3 штрафних очка, той вибуває з гри. Вибулі можуть допомагати гравцям порадами.

Сьогодні Пані прислала вам сто червінців і сказала:
«Чорний з білим не носити,
«Так» і «ні» не говорити.
Хто сказав — той програв!
Ви поїдете на бал?»

Інформація для ведучого: з цими словами кидаєте м'яч кому-небудь з присутніх. Якщо він «попався» і сказав «заборонене слово» — штрафне очко. Нагадайте дітям про «підказки».

Рефлексія: ви здогадалися, в чому суть гри? Як настрої?

Гра «Мої права»

Мета: виховувати повагу до людської гідності, розвивати уміння працювати в групі, навички до творчої співпраці членів групи. Навчити відстоювати свою точку зору, відпрацьовувати уміння вести дискусію.

Матеріали й устаткування: дошка, крейда, стільці, столи, зошити, аркуші формату А-4, ручки, олівці, маркери, фломастери.

Вступне слово та інструкція: відомо, що кожна людина незалежно від віку має права, їх дотримання сприяє впевненості в собі. Зараз ми з вами разом напишемо «Декларацію про права п'ятикласника». Об'єднайтеся в команди по 3-4 учасника, займіть будь-яке зручне

для вас місце за одним із столів. Кожна група працюватиме окремо. Тільки спочатку визначимося, як ми будемо це робити, і сформулюємо основні **вимоги до роботи**:

1. Права п'ятикласників не повинні ущемляти права інших людей.
2. Реалізація прав має залежати особисто від тебе. Прошу вас, працюйте, у вас є 10 хвилин.

Приклад

Ми маємо право:

- здійснювати помилки, доки не знайдемо правильний шлях;
- іноді ставити себе на перше місце;
- просити про допомогу й емоційну підтримку;
- не звертати уваги на поради тих, хто нас оточує;
- побути на самоті незалежно від бажання інших;
- відмовлятися від домовленостей, які нас не влаштовують;
- мати власну думку.

Ми не зобов'язані:

- бути бездоганними на 100 %;
- іти за натовпом;
- любити людей, які нам шкодять;
- вибачатися за те, що були самими собою;
- миритися з неприємною ситуацією;
- робити неможливе;
- виконувати безглузді вимоги;
- відмовлятися від свого «Я» заради когось.

По завершенні роботи підводиться підсумок, вибирається «Конституційна комісія із затвердження прав» (по одній особі від кожної команди). Далі працює «Комісія з ухвалення декларації». Прийняті права записуються на дошці.

Резюме: необхідно, заявляючи про свої права, пам'ятати — права є і в інших людей. Треба вчитися поважати права інших людей, якщо ви хочете, щоб вони поважали ваші.

Вправа «Друкарська машинка»

Мета: зняти емоційну напругу, тренувати довільну увагу.

Інструкція: декларацію прав п'ятикласника необхідно «віддрукувати» (хоча б одну — дві фрази). Я зараз кожному «роздам» букви. Свою букву треба не пропустити і вчасно плеснути в долоні. Не забувайте про знаки пунктуації.

Інформація для ведучого: всі знаки пунктуації можна «довірити» одному з учасників або розділити відповідальність за них серед гравців.

Рефлексія: чи сподобалася вправа? Чим корисно для вас було те, що ми робили? Що справило найбільше враження?

Підведення підсумків заняття, рефлексія 10 хв.

Що вам сподобалось? Не сподобалось? Як потрібно ставитись до себе? До інших людей? Ваші побажання групі та ведучому.

Домашнє завдання: обдумати правила, які ви виконуватимете, і скласти контракт з самим собою на їх виконання.

Ритуал прощання.

Заняття 7. Тема: «Мої можливості».

Мета: підвищення упевненості молодших підлітків у своїх силах. Активізація процесу самопізнання і саморозкриття. Підвищення самоцінності на основі своїх позитивних якостей.

Матеріали й обладнання: «Мішок очікувань» і «Правила групи», маркери різних кольорів, стікери, аркуші формату А-4, зошити, ручки, фломастери, «Чарівна скринька», картки з назвами різних відчуттів (гнів, радість, захоплення, страх, відчай, образа, розчулення і т.д.), дошка, крейда, ножиці, шпильки, легкий м'яч або надувні кульки, індивідуальні бланки для самодіагностики, нитки різних кольорів, декілька голок.

Вступ. Кожен з вас наділений різними здібностями і талантами. Але чи завжди ви використовуєте можливості, щоб розвинути свої здібності ще краще, тобто самореалізуватись?

Вправа «Уяви та передай»

Мета: зняти емоційну напругу, налаштуватися на активну роботу, сприяти розвитку уяви. Аналізувати, зарядити позитивом. Вправа для емоційної розминки.

Інструкція: по колу «передайте» уявні предмети: промінець сонця, кошеня, важку валізу, сміх тощо.

Рефлексія: що ви відчували кожного разу при отриманні та передачі? Який у вас зараз настрій?

Гра «Я-висловлювання»

Мета: активізувати групу, тренувати навички ведення бесіди, закріпити навички використання Я-речень у процесі спілкування.

Матеріали й обладнання: надувна кулька або легкий м'яч.

Інструкція: станьте в коло, зараз пограємо у м'ячик. Той, хто кидає, ставить будь-яке питання, той, хто ловить — відповідає. Якщо не хоче або не може відповісти — просить вибачення і пояснює своє небажання за допомогою Я-звернення.

Рефлексія. Чи важко було знаходити відповіді на запитання? Що впливає на ефективність взаємодії між людьми?

Вправа «Наші відчуття, бажання, настрої»

Мета: формувати емоційну культуру за допомогою психогімнастичних вправ.

Матеріали й обладнання: «Чарівна скринька», картки з назвами різних почуттів (гнів, радість, захоплення, страх, відчай, образа, розчулення і т.д.).

Інструкція: за допомогою попередньої вправи ви об'єднались у пари. З «Чарівної скриньки» кожна пара витягує завдання — карт-

ки, на яких написані певні почуття. Вам необхідно їх показати за допомогою міміки і жестів (тобто без слів), інші вгадуватимуть почуття. На підготовку вам дається декілька хвилин.

Інформаційне повідомлення: гнів, страх, радість — природжені емоції, мають однаковий вираз у різних культурах. Важливим правилом спілкування є не приписувати свій стан і свій досвід іншій людині.

Рефлексія: чи легко було вгадувати? Які емоції вгадувалися найлегше? Чи важливо розуміти стан людини? Чи легко відчувати смуток, журбу, тривогу? Що, на вашу думку, є причиною поганого настрою?

Ауторелаксація «Політ над лінією часу»

Мета: виховувати у молодших підлітків самоповагу, відповідальне ставлення до майбутнього, розвивати почуття впевненості у собі.

Інструкція: сядьте якомога зручніше, закрийте очі, розслабтеся. Ми зараз відправимося в подорож у часі. Уявіть собі ваш життєвий шлях у вигляді дороги. Має з'явитися почуття всієї лінії. Ви високо летите над нею і кидаєте найкрасивіші квіти і зірки на свій життєвий шлях. Зверніть увагу, як приємно знаходитися високо, відчувати себе тим, хто може рушити через час і простір, дозволити собі летіти. Дорога прямує за обрій. А над горизонтом сонце, і воно зігріває вас променями успіху.

Дозвольте собі легко пролетіти у напрямку до вашого майбутнього. Ви його бачите як на долоні і продовжуєте летіти до світла. Ваше світле майбутнє розкинулось перед вами, яскраве, благополучне. Відчуйте в собі здібності зробити його ще яскравішим, ніж зараз, посилайте і відчуйте це сяйво. Оберніться, отримайте почуття розвитку. Летіть над всіма подіями вашого життя, відзначаючи всі хороші й особливі моменти. Над неприємними подіями швидко пролітайте, не помічаючи їх.

Ваше минуле теж рухається до світла. Тепер уявіть собі відгалуження дороги — це інша лінія вашого майбутнього, ідеальна лінія життя. Побачте себе на перетині цих ліній, запитайте себе — хотіли б ви мати інше майбутнє? Якщо ви обрали іншу дорогу, подивіться, як вона почне сяяти для вас. Якщо ви не вибрали інше життя, то візьміть з другої дороги найкращі цінності, дістаньте доступ до нових шляхів руху. Використовуйте все, що вважаєте цінним для себе. Ваше майбутнє — у ваших руках. Відчуйте себе сильнішим, могутнішим та більш впевненим у собі. Тепер можете розплющити очі.

Підведення підсумків заняття, рефлексія.

Що ви зараз відчуваєте? Що корисного ви дізналися та навчилися на сьогоднішньому занятті? Побажання ведучому та групі.

Домашнє завдання: намалювати свою «лінію часу», якою ви її бачили внутрішнім зором.

Ритуал прощання.

Заняття 8. Тема: «Образа. Чому ми ображаємося?»

Мета: вчити дітей вірно розуміти поняття «образа», усвідомлювати причини виникнення почуття образи, виховувати адекватну реакцію на образи, формувати навички ефективної взаємодії.

Матеріали й устаткування: «Мішок очікувань» і «Правила групи», маркери різних кольорів, стікери, аркуші формату А-4, зошити, ручки, фломастери, дошка, крейда, надувні кульки або легкий м'яч, нитки різних кольорів, декілька голок.

Вступ. Вчитель активізує дітей до заняття за допомогою запитань:

- Чи часто ви ображаєтесь на своїх друзів?
- Що найчастіше є причиною ваших образ?
- Чи вмієте ви прощати образи?
- А просити вибачення?

Вправа «Коли я ображаюся»

Мета: активізувати групу, створити позитивний психологічний клімат у класі.

Матеріали й устаткування: надувна кулька або легкий м'яч.

Інструкція: давайте пограємо в м'ячик. Кидатимемо його зі словами: «Мене звуть... Коли я ображаюся, я... і роблю ось так (показати мімікою)».

Рефлексія: що ви відчували під час вправи? Який вигляд мають ображені люди?

Тематичне малювання «Мої образи»

Мета: виховувати у дітей адекватне ставлення до образ, іміння їх прощати і забувати.

Матеріали й устаткування: аркуші формату А-4 (або «Етичний щоденник»), олівці, фломастери.

Інструкція: візьміть аркуш, поділіть його навпіл. Пригадайте випадок з дитинства, пов'язаний з сильною образою. Хто бажає — розповідає. Намалюйте свої переживання тоді (на першій сторіночці). Як ви зараз ставитеся до цієї образи? Намалюйте своє ставлення тепер (на другій половинці аркуша паперу).

Рефлексія: у вигляді дискусії на тему образ. Що таке образа? Як ви розумієте справедливі і несправедливі образи? Скільки образа може жити? (сприймається яскраво?) У кого ще подібні ситуації викликають образу?

Висновок: для образи є суб'єктивні причини, а є ситуації, образливі для всіх. Діти методом «Мозкового штурму» складають визначення поняття.

Орієнтовне визначення для етичного щоденника: *Образа* — почуття розчарування і гіркоти, що виникає в результаті зіткнення

міжособистісних інтересів, порушення прав людської та особистісної гідності, непорозумінь.

Вирава «Скарбничка образ»

Мета: осмислити марноту накопичення образ, навчитися «відпускати» образи.

Матеріали й обладнання: аркуші формату А-4, олівці, фломастери.

Інструкція: пропоную вам намалювати скарбничку, але не просто — в ній зберігаються ваші образи. Покладіть до неї максимальну кількість образ, які ви переживали протягом усього свого життя. Для цього вам необхідно їх просто пригадати і в думках «покласти» до скарбнички.

Інформація для ведучого: Психолог підводить дітей до думки про неприпустимість помсти і негайного жорстокого покарання кривдника, а також до того, що накопичувати образи не потрібно, з ними треба щось робити.

Групова дискусія. Чи ефективно ображатися? Що робити з поточними образами? Можна відпускати їх в небо, за течією струмочка, записувати і розривати — хто ще запропонує варіанти? Як ставитися до кривдника? Чи пробачати його? Якщо ви не вибачили, значить, образа нікуди не ділась.

Проводиться ритуал знищення образ (наприклад, розривання).

Рефлексія. Що нового і корисного ви для себе винесли з цієї справи? Як змінилося ваше ставлення до образ?

Підведення підсумків заняття.

Домашнє завдання: Намалюй вираз обличчя скривдженої людини і подумай, як реагують на образу впевнені, невпевнені і грубі люди.

Ритуал прощання.

Тренінгова робота проводилась не лише з дітьми, а й з батьками, що дозволило гуманізувати виховання дітей у сім'ї та мінімалізувати застосування авторитарного стилю виховання. Зокрема, ми радимо педагогам використати модифіковану нами методику Л. М. Журавської у доцільному використанні батьками критики у виховному процесі молодших підлітків, що передбачало повагу їхньої гідності і ставлення до них як до суб'єкта виховання.

ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ ГІДНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПОЗАУРОЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

I. Теоретичні засади виховання культури гідності молодших школярів у позаурочній діяльності.

Процес особистісного зростання людини неможливий без її зверненості до морально-духовних цінностей. Гідність особистості є визначальною серед таких цінностей. Саме цим можна пояснити зростаючий інтерес до проблеми виховання культури гідності у школі. Враховуючи вікові особистісні новоутворення дитини, процес морального виховання слід розпочинати з першого року її навчання у школі, при цьому слід спиратись на здобутий особистістю морально-духовний фундамент у дошкільній та в сім'ї.

У своєму дослідженні ми спиралися на теоретичні розробки культури гідності особистості, здійсненні І. Д. Бехом [9, с. 17-30].

Для нашого дослідження цінними є дисертаційні роботи Ю. Зайцевої, І. Кузнецова, О. Чуб, О. Шишмакової, присвячені розкриттю різних аспектів феномена почуття гідності особистості у різних вікових категоріях школярів.

Заслугує на увагу педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського, який одним з перших спробував дослідити морально-духовний світ дитини.

Формування «почуття власної гідності» вихованця в межах «культури гідності» є наслідком ставлення до нього як до носія безумовної цінності — людської гідності. Основа моральної відповідальності за саморегуляцію поведінки вихованця, необхідної для здійснення ним вільного вчинку, неможлива без визнання та реалізації на практиці права особистості на шанобливе ставлення з боку дорослого, підтримки у неї віри у власні здібності бути суб'єктом своєї діяльності. Інакше, в разі неповаги людської гідності, як справедливо зазначав В. Сухомлинський, поділяючи слова французького психолога, письменника Ж. Сіменона, може трапитись непоправне: «Найстрашніший злочин перед людиною — це переконати людину в її нікчемності з іншими людьми. Віднявши в людини почуття власної гідності, самоповаги, можна довести її до відчаю, до крайності, штовхнути на самогубство і навіть злочин» [88, с. 465].

Повага до дитячої особистості — один з основних принципів у взаєминах педагога з вихованцями. В основі вчительської поваги, бережливого ставлення до гідності учнів лежить застосування педагогічного такту. Не можна не погодитись із висновком І. О. Синиці, який писав: «Коротко педагогічний такт можна визначити як повагу до людської гідності дитини» [77, с. 554]. Головне призначення педагогічного такту — тримати людську гідність, закріплюючи в людині повагу до себе, довіру до оточуючих, спонукаючи їх до виконання моральних вимог, спираючись на потребу в самоствердженні [77, с. 167].

Аналіз досвіду педагогічних досліджень з формування «почуття власної гідності» дає можливість констатувати: педагогіка розглядає це почуття як моральну цінність, формування і розвиток якої є одним із завдань навчально-виховного процесу, вона становить основу саморозвитку особистості, є умовою для її самореалізації; виховні можливості виховання гідності особистості пов'язані з розвитком моральної сфери особистості, становленням певного світогляду та системи ціннісних орієнтацій, розвитком саморегуляції, формуванням позитивного самоставлення.

Важливою ділянкою навчально-виховного процесу школи є позаурочна діяльність, яка забезпечує гнучкість та цілеспрямованість навчально-виховної діяльності як в цілому, так і у вмілому її поєднанні з навчальною роботою, сприяє практичному оволодінню дітьми знань, які вони набувають на уроках («Читання», «Української мови», курсу «Я і Україна» тощо). Це стосується і реалізації завдань морально-етичного виховання молодших школярів, найважливішим з яких є виховання культури гідності особистості.

Оскільки самовизнання людини найвищою цінністю, а її прав пріоритетними, характеризує найвищий рівень сучасної цивілізації, можна зробити висновок, що за своєю сутністю культура гідності є ціннісним ставленням особистості до самої себе та до інших людей, способом досягнення різних видів гідності: «Я – Я» – людська гідність (правовий аспект) – Я – дитина, людина, європеєць, представник людства; «Я – Ти» – особистісна, власна гідність – Я – учень, Я – гуманіст, нащадок і продовжувач славного роду; «Я – суспільство» – національна гідність, Я – українець, творець себе і держави, нації [16, с. 162].

У ході нашого дослідження ми враховували вікові особливості дітей молодшого шкільного віку, зокрема вікові мікроперіоди у їхньому розвитку (1-2-ий та 3-4-ий кл). Як справедливо зазначає І. Д. Бех, на початку молодшого шкільного віку діти-шестирічки виділяють особисті цінності, відбувається їх емоційне освоєння, яке закріплюється в діяльності, поведінці та міжособистісних взаєминах, з'являється дистанція соціальних зв'язків при оцінці норм поведінки дітей і дорослих; для них характерною є орієнтація на оцінне ставлення дорослого крізь призму конкретної діяльності.

Головна особливість розвитку особистості першокласника – зміна соціальної позиції. Дитина вступає до систематичного навчання, стає членом шкільного і класного колективу, змінюються її стосунки з дорослими. Це поглиблює систему її відносин з навколишньою дійсністю, впливає на характер і зміст дитячих емоцій: вони стають тривалішими, стійкішими і глибшими. Однак прагнення дітей цього віку часто відзначаються ситуативністю, поведінка характеризується нестійкістю, їм притаманна швидка зміна настрою.

Діти 6-7-річного віку вже мають деякі уявлення, пов'язані з моральними цінностями та їх антиподами (доброта – жорстокість, чесність

— нечесність, відповідальність — безвідповідальність, совісна людина — безсовісна людина тощо). У дітей формуються точніші й повніші (порівняно з дошкільним дитинством) уявлення про свої психологічні якості та якості оточуючих, що веде до уточнення й ускладнення Я-образу та образів інших людей.

Система **знань**, які підлягають засвоєнню першокласником, може виступати для нього у двох аспектах: у пізнавальному і в ціннісному до них ставленні. У першому випадку знання є «річчю в собі», об'єктом, що підлягає тільки пізнанню: засвоюється теоретичний і фактичний зміст. У другому випадку знання постають перед дитиною як «річ для неї», тобто розглядаються в їх ціннісному значенні: чи потрібно (і в яких саме випадках) використовувати ці знання для власної діяльності [66, с. 10].

Першокласники доволі успішно оволодівають знаннями про моральні цінності та їх антиподи (доброта — жорстокість, чесність — нечесність, відповідальність — безвідповідальність, совісна людина — безсовісна людина тощо), вживають терміни, що позначають певні моральні якості, хоча розуміють їх сутність лише за умов розкриття їм дорослими їхнього змісту. Водночас учні цього віку характеризуються розривом між знаннями щодо суспільних і моральних цінностей та відповідною поведінкою. Цей розрив виступає віковою особливістю учня, «який ще тільки вчиться орієнтуватися в розмаїтті життєвих ситуацій, вчиться співвідносити наявні в нього уявлення про життя з реальними вчинками, конкретною поведінкою» [60, с. 138].

Проте входження знань до складу особистісної орієнтації, створення основи для формування власних ціннісних уявлень дитини цього віку залежить не тільки від рівня знання нею певного теоретичного і практичного матеріалу. Вирішальне значення тут належить процесам ціннісного сприймання знань, що засвоюються, коли усвідомлюється необхідність при оцінюванні явищ і виборі способів поведінки спиратися на ці знання в умовах життєвої ситуації. Отже, знання стають мотивами і стимулами поведінки першокласника, якщо вони пройшли через почуття особистості і прийняті нею [16, с. 31].

6-7-літня дитина живе насамперед **почуттями**. Вона не сприймає логічних доказів, до яких часто вдаються дорослі в своїй виховній діяльності, тому що мислить образами, а не абстрактними категоріями. Сприймання дитиною будь-якого конкретного образу, події супроводжується почуттями, тобто певним ставленням до них. Ось чому «тільки те, що знайшло відповідний емоційний відгук, емоційне сприйняття, поступово складається в систему потреб, прагнень, стає постійним безпосереднім спонуканням окремих учинків і всієї поведінки загалом» [60, с. 61].

Таким чином, **емоції** належать до процесів внутрішньої регуляції поведінки першокласників. Вони пов'язані з потребами, виступають суб'єктивною формою їхнього вираження й активізують діяльність, спрямовану на їхнє задоволення. Успішний перебіг такої діяльності супроводжується позитивними емоціями; навпаки, неможливість задово-

лення потреб викликає негативні емоції. Найбільш потужне і важливе джерело переживань дитини — її взаємини з однолітками та дорослими. Потреба в позитивних емоціях, які надходять від інших людей, визначають поведінку дитини [60, с. 61].

Отже, 6-7-річна дитина — емоційна: почуття панують над усіма сторонами її життя, надаючи їм особливого забарвлення. Вона наповнена експресією — її почуття швидко та яскраво спалахують. Водночас 6-7-літній школяр уже вміє бути стриманим, може приховувати страх, агресію і сльози. Але це відбувається лише в тому випадку, коли цього потребують обставини.

Якщо оцінювати особливості почуттів дитини 6-7-ми років, треба зважати на те, що вона не захищена від багатоманітності переживань, які виникають під час безпосереднього спілкування з дорослими. Емоції втомлюють дитину. Стомившись, вона перестає розуміти і виконувати правила. У такому випадку дитина потребує відпочинку від власних почуттів. За значної рухливості емоцій і почуттів дитину цього віку характеризує збільшення «розумності». Це пов'язане з її розумовим розвитком. Вона вже може регулювати свою поведінку. Водночас здатність до рефлексії може призвести не до розвитку моральних якостей, а до демонстрації їх з метою одержання від цього своєрідних дивідендів — захоплення і схвалення з боку оточуючих.

На розвиток емоцій першокласників домінуючий вплив справляє навчальна та ігрова діяльність. Формуванню почуттів сприяють успіхи і невдачі в навчанні, взаємини з однолітками і батьками, літературні твори, телепередачі, кінофільми [18, с. 161].

Характерна для дошкільників конформність (зовнішня згода з думкою більшості, підпорядкування впливу цієї більшості за умов внутрішнього усвідомлення її хибності) у 6-7 років зазвичай знижується. Дитина в процесі встановлення ігрових і реальних відносин навчається аргументувати свою позицію, відстоювати те, у що вона вірить і що знає.

У дитини в цей віковий період розвивається довільна **поведінка**, формується система соціальної та пізнавальної мотивації. У цьому віці дитина здатна вже підпорядковувати безпосередні мотиви більш віддаленим, особистісним — соціальним. Дослідження фахівців засвідчують, що поведінка дитини все частіше визначається не окремими бажаннями, які швидко змінюються або вступають у конфлікт між собою, а певним підкронням окремих мотивів, а отже, і співвідкоренням окремих дій [49, с. 32].

Англійський психолог Д. Селлі стверджує, що коли було б потрібно зобразити дитину шести років в її типовому душевному стані, він зобразив би випрямлену фігуру маленького хлопчика, який широко розкритими очима дивиться на якесь нове диво або слухає, як мати розповідає йому про щось нове в навколишньому світі [91, с. 62].

У переважній більшості діти 6-7 років охоче залучаються до різних видів діяльності. Проте їхні бажання ситуативні, поведінка відрізняється нестійкістю, швидкою зміною настрою. Вони здатні до виконання

будь-якої роботи, намагаються брати участь у багатьох заходах, однак енергія їхніх бажань часто не відповідає їхнім можливостям. Мотиви «хочу» і «потрібно» вступають у боротьбу. І не завжди перемагає моральний. Це призводить до того, що діти можуть досить швидко охолонути до справи, яку виконують, не довести її до кінця, переключатися з одного на інше. Успіхи викликають у дитини підйом, почуття задоволення, гордості, спонукають до нових звершень. Їй хочеться, щоб дорослі розділили з нею її радість. Тому дитина дуже гостро переживає невдачі, пов'язані з недостатньою якістю виконання доручення.

У 6-7 років дитина здатна оволодіти основами відповідального ставлення до результатів власних дій і вчинків, що стає передумовою формування в неї почуття обов'язку, сумління, сорому, справедливості, почуття співучасті в загальній, спільній справі. Діти цього віку вже можуть розуміти моральний сенс відповідальності, що допомагає їм виявляти відповідне ставлення до своїх обов'язків [83, с. 12].

Суттєві зміни у ціннісних орієнтаціях дітей відбуваються наприкінці молодшого шкільного віку. Тож у дітей кінця молодшого шкільного віку ціннісні орієнтації починають складатися у більш розвинену, складну й стійку систему, яка визначає ставлення їхньої активної життєвої позиції. Дане положення обумовлено тим, що ступінь розвитку соціальної активності дітей пов'язаний з певним рівнем розвитку їхньої свідомості й самосвідомості [6, с. 271].

Для учнів 1-4-х класів характерними є: відсутність у них системи знань, незначний життєвий та моральний досвід, підвищена емоційність, вразливість і одночасно пластичність до морально-етичних впливів, імпульсивність та безпосередність поведінки дитини, бажання постійно вступати в контакт з іншими людьми. У дитини виникають такі вікові новоутворення: довільність психічних процесів і функцій (за Л. Виготським); відносно стійкі форми поведінки й діяльності — основа формування її характеру.

Молодший шкільний вік є сприятливим для виховання такого фундаментального для морального розвитку новоутворення, як здібність цінувати особистість іншої людини. Як справедливо зазначає І. Бех, формування у дитини цієї здібності вчителем може здійснюватися двома шляхами. Перший з них полягає у детальному розкритті позитивних сторін близьких для неї людей: дорослих, старших дітей чи однолітків. При цьому слід враховувати, що спочатку у дитини розвивається потреба мати партнерів у грі, в іншій діяльності і лише потім (3-4-х кл.) з'являється інтерес до конкретної людини (приятеля), потреба до взаємодії з нею. Другий шлях передбачає запобігання появі неважливого ставлення до дитини з боку дорослих, однолітків. Це упереджує формування у дітей захисного механізму самоствердження за рахунок приниження інших [10, с. 16-23].

Авторитетом для дитини стають з 3-го класу однолітки, їхні думки, оцінки, судження. У дитини формується ядро особистості. За роки нав-

чання в початкових класах основними потребами мають стати: потреба у спілкуванні з людьми, в емоційному контакті, визнанні, оцінці своїх дій та вчинків, виявленні власних позицій у ставленні до інших, світу; потреба у дружбі, товариськості; у повазі особистості, у самоповазі тощо. Такий підхід дозволив визначити, перш за все, ціннісне ставлення дитини до себе, до інших, до держави, нації.

На цьому віковому етапі дитина набуває досвід моральної поведінки. Вона вчиться не лише виконувати вимоги колективу, а й бере активну участь у пред'явленні вимог до інших, виборі доручень, справи, яка їй до душі. При цьому вона вчиться поважати власну гідність і не зневажати гідність інших людей.

Слід також враховувати одну з найхарактерніших властивостей дитини молодшого шкільного віку — розрив між знаннями моральних норм і відповідною поведінкою. Тому перед вчителем постає надзвичайно важливе завдання: вирізняти мотив вчинку (що саме спонукало дитину діяти так, а не інакше), роз'яснюючи їй його сутність і правильність в різних типових життєвих ситуаціях. Інакше засвоєні дитиною моральні знання без їх емоційного «переживання», без вміння практичного застосування залишаться лише формальними, а дитина ніколи не зможе їх використати в житті.

Враховання вікових особливостей учнів 1-4-х кл., аналіз психолого-педагогічної та філософської літератури дав нам змогу визначити компоненти, критерії, показники вихованості культури гідності молодших школярів. Були визначені наступні компоненти: 1 — людська гідність; 2 — особистісна гідність (власна); 3 — національна гідність. Нами були визначені до кожного з компонентів критерії та їх показники: когнітивний, емоційно-ціннісний, діяльнісно-поведінковий (Табл. 1).

На основі критеріїв були визначені три рівні вихованості культури гідності: високий, середній, низький.

З урахуванням трикомпонентної структури нами виявлені рівневі характеристики вихованості культури гідності учнів 1-4-х класів.

Таблиця 1

Компоненти, критерії, показники вихованості культури гідності молодших школярів

Критерії Компоненти	Когнітивний	Емоційно-ціннісний	Діяльнісно-поведінковий
	Показники		
Людська гідність	1. Уявлення про людину як представника людства. 2. Знання про зміст основних статей міжнародної Конвенції про права	1. Почуття поваги до себе та інших людей.	1. Вміє поважати себе та інших, незалежно від їх матеріального становища. 2. Виявляє турботу про інших, повагу їх гідності.

Критерії Компоненти	Когнітивний	Емоційно-ціннісний	Діяльнісно-поведінковий
Показники			
	дитини: право на життя, громадянство; збереження індивідуальності; право вільно висловлювати свої думки, погляди; захищеність дитини від посягання на її честь і гідність.		3. Як правило, поводитьься чесно й правдиво. 4. Здійснює гідні вчинки.
Особистісна гідність (власна)	1. Знання про себе як доньки чи сина, учня, члена колективу. 2. Знання про зміст основних статей Конституції України: право людини на життя, вільний розвиток, повагу гідності, свободу, працю, освіту, відпочинок, охорону здоров'я, захист батьків. 3. Розуміння сутності понять «честь» та «повага до людей». 4. Знання своїх чеснот і вад.	1. Бажання виявляти повагу до людини (членів своєї родини, представників роду, класу, групи). 2. Вимогливість у ставленні до себе та інших. 3. Відчуття, переживання власної гідності (цінує свої позитивні якості та визнає свої досягнення). 4. Виявлення готовності стати кращим.	1. Вміє об'єктивно оцінювати себе (самооцінка, самокритика). 2. Вміє проявляти повагу до інших людей та до себе. 3. Вміє відстоювати власну гідність. 4. Здатна поводитись совісно за відсутності контролю дорослого, його впливів (вчинок честі, чуйності, вдячності, шанування). 5. Вміє робити моральний вибір у спеціально створених та життєвих ситуаціях.
Національна гідність	1. Уявлення про себе як українця (нки). 2. Знання про історію своєї країни, краю, столиці, державну символіку. 3. Знання морально-етичних традицій та правил поведінки українців.	1. Повага до Української держави. 2. Повага гідності себе як представника українського народу. 3. Бажання виявляти взаємоповагу між представниками різних етносів, культур.	1. Визнає честь і гідність не лише українців, але й представників різних етносів. 2. Намагається протистояти випадкам зневажливого ставлення до представників української нації, держави, її символів, культури.

Критерій Ком- поненти	Когнітивний	Емоційно- ціннісний	Діяльнісно- поведінковий
	<i>Показники</i>		
		4. Інтерес до української мови, культури, історії українського народу.	3. Вчиться відстоювати національну гідність.

Високий рівень — стійкий вияв культури гідності в учнів з високою частотністю проявів у діях та вчинках. Виявляє любов і повагу до своєї родини, батьків, почуття гордості за свій рід; до Української держави; взаємоповагу у ставленні до представників різних етносів, культур. Має уявлення про себе як людину — представника людства. Виявляє повагу гідності себе як представника українського народу. Характеризується системними знаннями про свій рід, конституційні права і обов'язки, державні символи. Має знання про зміст основних статей Конвенції про права дитини. Охоче оволодіває рідною мовою, виявляє інтерес до традицій, історії та культури українського народу. Бере активну участь у традиційних та сучасних святах, дотримується народних традицій. Виявляє активність у житті класу, школи. Поважає себе та інших. Об'єктивно оцінює себе. Вміє відстоювати власну гідність. Здатний поводитись совісно за відсутності дорослого. Вміє робити моральний вибір (за спеціально створених ситуацій та у житті). Здійснює гідні вчинки.

Середній рівень — стійкий репродуктивний вияв вихованості культури гідності. Визначається недостатнім рівнем знань про свій рід, країну; знання основних статей Конституції України, Конвенції про права дитини. Визначається фрагментарністю знань про український народ, його історію, культуру, традиції. Переважає ситуативно-емоційне ставлення до своєї родини, країни, народу, мови, представників інших національностей. Іноколи порушує правила поведінки у сім'ї, суспільстві, виявляє неповагу до представників інших етносів. Не завжди виявляє повагу гідності до себе та інших. Бере участь у традиційній та сучасних святах, житті класу, школи в разі додаткового педагогічного стимулювання з боку педагогів. Потребує зовнішніх спонукань з боку дорослих.

Низький рівень — ситуативний, нестійкий вияв вихованості культури гідності. Не має уявлення про себе як людину, представника людства. Не завжди виявляє повагу гідності себе як представника українського народу. Характеризується відсутністю системних знань про свій рід, основні конституційні права і обов'язки, державні символи, основні статті Конвенції про права дитини. Недостатньо оволодіває рідною мовою, не виявляє інтереси до історії, традицій, культури українського народу. Часто порушує правила поведінки людей у сім'ї, суспільстві; з представниками інших національностей виявляє неповагу, нетерпимість. Безініціативний, часто ігнорує участь у громадській діяльності задля

класу, школи, рідного краю, Батьківщини. Не завжди дотримується народних традицій. Необ'єктивний в оцінці себе та інших. Часто поводить себе нечесно за відсутності дорослого. Нерідко не здатен зробити моральний вибір у різних ситуаціях, вчинити гідно.

Однак проблему виховання гідності не можна вважати достатньо вивченою, оскільки такий її аспект, як виховання культури гідності молодших школярів у позаурочній діяльності, спеціально не досліджувався.

Як засвідчують результати аналізу практики виховної роботи з виховання культури гідності, цьому аспекту не надається належна увага в загальноосвітніх школах, оскільки відсутня системність у вихованні даного феномена у молодших школярів, часто переважають вербальні форми і методи виховання. Отже, виникають суперечності між об'єктивними потребами сучасного суспільства у вихованні людини культури гідності та відсутністю розроблених теоретико-методичних засад процесу виховання культури гідності молодших школярів загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності; між існуючим потенціалом загальноосвітніх шкіл щодо можливостей реалізації виховання культури гідності учнів 1-4-х класів і його низькою ефективністю на практиці зазначених установ.

Результати констатувального етапу експерименту.

Основними завданнями констатувального етапу дослідження є: розкриття сутності, структури, видів гідності, визначення критеріїв, показників та рівнів вихованості культури гідності молодших школярів; розробка та апробація діагностичних методик для даного етапу експерименту. Завдання нашого дослідження передбачало вивчення дітей даної вікової категорії з метою діагностики рівнів вихованості у них культури гідності, що зумовило необхідність виявлення наявності (відсутності) певних уявлень та знань, а також співвіднесення їх з реальною поведінкою і мотивацією вчинків.

У роботі був використаний цілий комплекс взаємопов'язаних форм, методів і засобів виховання: спостереження, анкетування, методика незакінчених речень, ігрові методики, тестові завдання для учнів, практичні вправи для дітей, метод ситуацій, метод проєктів, міні-дискусії, міні-диспути, етичні тренінги, комунікативні ігри, виховні години, читання та аналіз художніх творів тощо.

У дослідженні брали участь 30 вчителів і 420 учнів 1-4-х класів загальноосвітніх шкіл Черкаської області та м. Києва. На етапі констатації з метою виявлення рівня сформованості культури гідності вчителів початкових класів нами було проведено анкетування. В ньому брало участь 120 вчителів та вихователів ГПД.

Анкета для вчителів початкових класів

Клас _____ Стаж роботи _____ Дата _____

1. Як Ви розумієте зміст поняття «гідність»? _____

Як Ви розумієте зміст поняття «честь»? _____

Розведіть ці поняття. Чим вони схожі, в чому їхня відмінність? _____

2. Розкрийте зміст поняття «культура гідності особистості». _____

3. Які форми і методи виховання культури гідності Ви використовували в роботі з учнями 1-2-х класів найчастіше? _____

А які з учнями 3-4-х класів? _____

4. Назвіть проблеми, які Вам не вдалося розв'язати в процесі виховання культури гідності молодших школярів: _____

5. Яку методичну допомогу хотіли б отримати в організації цього процесу? _____

Досить повними та ґрунтовними були відповіді педагогів стосовно змісту таких понять, як «гідність», «честь», «культура гідності». Значно краще ґрунтовніше вчителі пояснювали зміст категорії «гідність» як «морального ставлення до себе, інших», «показник моральної цінності людини». На жаль, до 35,0% вчителів плутають цю категорію з іншою «честь». Проте до 74,6% педагогів вірно визначили поняття «честь» як «усвідомлення свого суспільного значення, визнання його з боку суспільства», пов'язуючи цю категорію, цілком виправдано, з поняттям «репутація». До 70% вчителів вірно визначили відмінності між категоріями «гідність» і «честь».

На думку переважної частини опитуваних (до 80,0%) поняття «культура гідності особистості» включає в себе: «ставлення до людини як до цінності», «дотримання принципу незамінності кожної людини», «установка на її розвиток», «повага до інших (на основі співчуття, милосердя)», «дотримання людиною моральних принципів», «совість, обов'язок, самоповагу, повагу до інших» тощо.

Цікавими виявились відповіді педагогів стосовно необхідності виховання вікових особливостей вихованців початкової школи. До них були віднесені: нестійка увага, тип мислення (конкретно — образне, невміння узагальнювати, відсутність в багатьох здатності до абстрагування); імпульсивність, емоційність, невміння здійснювати продумані вчинки; недостатньо усвідомлене поняття «совість», найчастіше педагоги (до 80%) вказували на залежність дитини від родинного виховання.

Неоднозначними були відповіді вчителів щодо використання певних методів у вихованні культури гідності учнів 1-2-х та 3-4-х класів. Більш повними були відповіді вчителів з великим стажем роботи (більше 10

років), які вірно назвали у роботі з учнями 1-2-х класів такі форми і методи роботи: рольові ігри, обговорення поведінки казкових героїв, героїв мультфільмів, приклад моральності дорослого, екскурсії, виховні години, зустрічі, інсценування, якомога більше використання наочності у роботі з дітьми, мотивуючи це тим, що, враховуючи їхні вікові особливості, дітям важко оцінити себе, вони приходять з певним рівнем вихованості, часто завищеною самооцінкою (інколи й заниженою). На жаль, до 30% вчителів не змогли розвести ці два мікроперіоди у житті вихованців. Для роботи з учнями 3-4-х класів вчителями вірно називались такі форми і методи роботи: бесіди, індивідуальні бесіди, переконання, перегляд вистав, фільмів, конкурси, свята, диспути, роз'яснення, ігри-драматизації. Вірно вказували педагоги на зміну авторитетів для дітей 3-4-х класів: це вже не лише вчителі або батьки — значущі дорослі, а найчастіше — однолітки, їхня оцінка дій школяра. Поодинокими виявились вибори вчителями таких сучасних форм і методів виховання, як метод проєктів, КТС, метод ситуацій, міні-дискусій, етичних тренінгів, добродійних акцій, комунікативних ігор тощо. На жаль, у початковій школі не до кінця використовується виховний потенціал саме цих сучасних форм і методів виховання учнів.

Серед характерних (болючих) проблем у даному напрямку виховання більшість педагогів (до 80,0%) називають знецінення духовних цінностей, відсутність моральних орієнтирів у суспільстві, спотворення суспільної моралі, зростаючий рівень озлоблення, агресії, байдужості, жорстокості, заздрості, егоїзму й неповаги до людини, нерідко відсутність родинного виховання, непорозуміння з батьками, необізнаність батьків у можливості розв'язання морально-етичних проблем виховання власних дітей.

Як показало проведене анкетування, усі педагоги вказують на брак необхідної методичної літератури з проблем виховання, цікавих сучасних методичних розробок з проблеми, особливо відеоматеріалів (ігор, диспутів тощо).

Емпіричне дослідження понять «гідність», «культура гідності», «повага» як моральної цінності ми розпочали із з'ясування ступеня їх розуміння молодшими школярами. З цією метою ми використали метод анкетування — анкета про повагу (за О.Є. Смирновою), анкета «Кого ми поважаємо», вправа «З чого складається гідність людини»; метод незакінчених речень. Для учнів 1-2-х класів ми застосовували метод інтерв'ювання.

Практична вправа «Анкета про повагу» (за О.Є. Смирновою)

Розкажіть:

1. Кого Ви поважаєте в класі, за що саме, які достоїнства? Як проявляєте свою повагу?
2. Які достоїнства є у Вас (за що Вас можна поважати і проявляти до Вас симпатію?)

Цю вправу можна доповнити навчальною грою «Прес-конференція». Перший учень (виходить за бажанням) спочатку говорить про свої достоїнства, потім відповідає на запитання однокласників. Питання різні: про ставлення до занять, класу, сім'ї тощо. В кінці виступу він пропонує підвище наступного виступаючого [82].

Анкетування учнів «Кого ми поважаємо?»

Роздайте учням аркуші паперу. Попросіть їх на одній половині написати імена людей, яких вони поважають, а на іншій — імена тих, чію повагу вони хотіли б заслужити. Потім учні відповідають на запитання:

1. Яку роль грає повага в житті людей?
2. Що в людях гідно поваги?
3. Чому я хочу, щоб ті або інші люди поважали мене?
4. Що я відчуваю, коли мене поважають? Чому?
5. Що я відчуваю, коли мене не поважають? Чому?
6. Кого важче поважати: знайомих або незнайомих? Чому?

Вправа «З чого складається гідність людини».

Завдання: Узагальнити уявлення учнів про гідність, її види (особистісну, людську, національну); розвивати вміння помічати прояви людської гідності у поведінці своїх товаришів.

Процедура. Участь бере весь клас. Вчитель наводить приклади прояву гідності (її видів) з подій власного життя, життя дітей класу та аналізує, які види гідності людини було виявлено. Після цього пропонує учням пригадати приклади прояву різних видів гідності з боку їх однокласників відносно самих себе, будь-якої людини, записати ці приклади в зошит. Учні зачитують приклади й аналізують їх. Ці «складові гідності» виписуються на власній дошці. Учнями аналізуються всі приклади, наводяться відповідні приклади з життя інших людей, героїв літературних творів, мультфільмів чи кінофільмів. Усі складові людяності записуються на дошці.

Завершальне слово педагога:

— Було помітно, діти, як приємно було Вам згадувати різні прояви гідності, її видів. Пам'ятайте, що тільки той, хто виявляє цю цінність, гідний високого звання «Людина».

Відповідаючи на запитання першої анкети, діти вірно визначили ключову роль поваги в житті людини, змогли назвати своїх однокласників, які варті поваги, відзначити у них наявність таких достоїнств, як вміння допомагати іншим (до 52,0%), товаришувати (до 25,0%), доброзичливість, врівноваженість (до 20,0%), щедрість (до 80,0%), особливо це стосується учнів 1-2-их класів. Учні 2-4-их класів охоче називають власні достоїнства: доброзичливість, чесність, вміння товаришувати, врівноваженість, сміливість тощо. Поодинокими були вибори таких якостей, як: охайність, чемність, щирість, розумність, товариськість (ніколи не ображаю інших) тощо.

Заповнюючи анкету «Кого ми поважаємо», школярі розширили спектр якостей людини, гідних поваги, а саме: доброта (до 85,0%), оволодіння культурою, знання правил поведінки (до 50,0%), піклування про інших, взаємодопомога, чуйність та співчуття (до 20-30%). З метою виявлення мотивації вчинків дітей, ми запропонували наступне запитання «Чому я хочу, щоб ті або інші люди поважали мене?» Цікавими виявились дитячі відповіді «мені це потрібно і приємно», «це дуже добре, коли тебе поважають», «щоб не бути самотньою людиною». Ці відповіді засвідчили, що учні, коли їх поважають інші люди, відчувають такі позитивні емоції, як задоволення, радість, приємність. Коли їх не поважають, навпаки — неприємність, злість, незадоволення, сум, самотність.

Найважчим виявилось останнє запитання анкети «Кого важче поважати: знайомих або незнайомих? Чому?» Розділились відповіді в учнів 3-4-их класів: до 70,0% визначили знайомих людей, мотивуючи труднощі тим, що ми їх дуже добре знаємо, майже все про них, часто з ними спілкуємось, маючи на увазі, мабуть, певну упередженість, не завжди об'єктивність в оцінці їхніх дій та вчинків, бо самі діти стають більш критичнішими не лише до інших, але й до самих себе, більше зважають на думку однолітків; і до 30,0% — незнайомих, пояснюючи це незнанням інших людей, що вони представляють себе, як особистість, боячись помилитись в їхній оцінці.

Цікаві дані були отримані в ході використання методики незакінчених речень, особливо це стосується учнів 4-их класів. Для молодших школярів «поважати себе означає...»: «бути старанними і працелюбними», «добре вчитись», «бути охайними», «любити себе», «бути командиром», «бути допитливим», «берегти своє здоров'я», «не принижувати себе». Позитивним є той факт, що вже випускники початкової школи починають визнавати себе як особистість і прагнуть її поцінування іншими людьми, зокрема однокласниками й вчителями.

На думку вихованця початкової школи «поважати інших означає...»: «не ображати їх», «дружити з іншими», «не битися», «не лаятись», «не псувати чужі речі», «допомагати», «захищати інших», «ставитись до них так, як і вони», «ставитись із повагою і любов'ю». Різноманіття відповідей переконує нас у тому, що більшість з дитячих суджень респондентів є висловленням у цих відповідях побажання того ставлення, якого вони прагнуть у ставленні до себе, не визнаючи різних форм утиску зі сторони як однолітків, так і дорослих. Судячи з відповідей, це емоційно пережиті відповіді. Усе це вказує на необхідність звернення нашої уваги та врахування у подальшій експериментальній роботі з дітьми емоційно-ціннісного критерію вихованості культури гідності.

Майже однастайними були діти у виборі завершення речення «мене поважають, якщо я...»: «поважаю інших», «зробила (в) щось добре, добру справу», «гарно вчусь», «якщо я товариський, вмію дружити», «допомагаю іншим», «не ображаю інших» (до 80,0% відповідей).

Для вивчення усвідомлення дітьми таких морально-етичних категорій, як «любов», «совість», «злість», «образ», без яких неможливо виховати культуру гідності в учнів 1-4-их класів, ми провели роботу над загадками про ці поняття і конкурс малюнків-відгадок.

Робота над загадками.

Мета: Виявити уявлення та знання дітей про такі морально-етичні категорії як «любов», «совість», «злість», «образ».

Процедура: Вчитель зачитує загадки. Діти колективно шукають відгадки. Замість кожної відгадки діти в зошитах (за бажанням) малюють відгадки-символи, дивлячись на які можна завжди пригадати загадку.

1. Серце зігріває,
Весь світ обіймає,
На добрі діла надихає.

(Любов)

3. Точить, свербить, без зубів їсть,
Називається...

(Злість)

2. Гостра, як ніж
До серця доходить,
А кров не йде.

(Образ)

4. Як шкоду зробиш,
То їй не догодиш.
Лише тоді заспокоїться,
Як добре діло скоїться.

(Совість)

Більшість помилок (до 40%) вихованці припустились у малюнках, які асоціюються із поняттями «злість», «образ», бо вони важкі для емоційного сприйняття й відтворення. Проте дітям вдалося знайти і відповідну кольорову гамму для зображення цих категорій, наприклад, темних дві половинки серця — «образ», неприємний вираз обличчя людини — «злість», піктограма з заплаканим обличчям і розбитою вазою з квітами — «совість», червоне серце — «любов» тощо.

Вправа «Подорож в глибини себе» (за Ж. Маценко) дозволила нам «заглянути» в світ емоцій та переживань молодших школярів.

Вправа «Подорож в глибини себе» (за Ж. Маценко).

Завдання: Виявити уявлення дитини про внутрішній світ людини, її індивідуальність, неповторність (почуття, переживання, думки, потреби, мрії, бажання тощо); викликати повагу до внутрішнього світу кожної людини, прагнення бути корисним, бажання прийти на допомогу тим, хто її потребує.

Матеріал: Аркуші паперу (за кількістю учасників), на яких містяться 10 незакінчених речень, що відбивають прояви внутрішнього світу людини:

1. Я радію, коли...
2. Я потребую підтримки, коли...
3. Я мрію про...
4. Я сумую, коли...
5. Мені подобається...

6. Мені не подобається...
7. Я боюся, коли...
8. Мені неприємно, коли...
9. Мені потрібно, щоб хтось був поряд, коли...
10. Мені необхідно, щоб хтось мене...

Процедура. Проводиться вправа з усім класом. Учня пропонується завершити речення. За бажанням учні вголос зачитують всі чи деякі із завершених речень.

Вчитель звертає увагу на те, що в кожного учня є свої потреби, бажання, мрії, уподобання, почуття. Кожний з них потребує часто підтримки. Отже, кожна людина — це неповторний світ думок, бажань, мрій, потреб, почуттів, до якого треба ставитись з повагою і бути готовим прийти на допомогу. Адже і ти можеш опинитися у ситуації, коли допомога потрібна буде саме тобі. Найцінніша якість в людині — її людяність (гуманність). Це і повага до внутрішнього світу іншої людини, здатність до співчуття, готовність надати їй необхідну допомогу.

У ході дослідження з'ясувалося: більшість дітей радіє не лише, коли отримують гарні оцінки (і це для них у новій діяльності — навчання є дуже суттєвим), але й коли «до них добре ставляться», «родичі здорові»; дітям неприємно, коли «їм боляче» і «їх ображають», їм дуже потрібно, щоб хтось був поруч, бо вони важко переживають самотність, вихованцям необхідно, щоб хтось «їх підтримував, допомагав». Отримані дані переконують нас у необхідності в подальшому розвитку в учнів 1-4-х класів потреби в емоційному контакті. [21, с. 183].

Потреба в емоційному контакті — потреба відчувати себе об'єктом доброзичливої уваги з боку іншого і відповідати йому тим же. У своєму розвитку ця потреба у дітей переростає спочатку в потребу до симпатії оточуючих, як стійке ставлення до себе, а потім — у потребу орієнтуватись в емоційних станах інших. Атрофія цієї потреби негативно позначається на розвиткові культури гідності молодших школярів, зокрема, розвиткові таких гуманістичних якостей, як співчуття, співпереживання, відповідальність за свої дії і вчинки. Джерелом гуманних проявів особистості є також потреба у повазі оточуючих і самоповазі. На цих потребах засноване бажання людини бути корисною людям, мотиви безкорисного служіння їм, моральна активність і принциповість особистості. Ці дві потреби формуються як на основі потреби в емоційних контактах з іншими, так і під впливом позитивного образу свого «Я». Такий образ створюється у вихованців вже початкової школи завдяки оптимістичним судженням оточуючих про їх особистості.

Як показав проведений констатувальний етап дослідження, ігнорування розвитку цих потреб може призвести до невпевненості дитини у собі, своїх силах, можливостях, відсутності в житті дитячих колективів таких видів діяльності, в яких достоїнства дитини могли б яскраво проявитися; призводить до встановлення недоброзичливої атмосфери

у дитячому колективі; епізодичної оцінної діяльності вчителів та учнів, а в найгірших випадках до відчуження дитини в колективі, вияву до неї неповаги, байдужого ставлення як з боку вчителів, так і дітей, тобто проявів моббінгу.

З метою виявлення рівня сформованості діяльнісно-поведінково-го критерію культури гідності молодших школярів, розуміння ними поняття «право на повагу» ми запропонували учням метод ситуацій — «Закінчи оповідання», в ході обговорення яких вони мали запропонувати різні виходи з конфліктних ситуацій, передбачити, як мали вчинити герої цих оповідань.

Метод ситуацій «Закінчи оповідання».

Мета: виявити розуміння дітьми поняття «право на повагу». Викликати у дітей бажання боротись за свої права, пропонуючи різні виходи з конфліктних ситуацій. Виховувати у дітей почуття справедливості, бажання не порушувати права інших людей.

Вчитель читає дітям декілька історій, пропонує обговорити описані в них ситуації і придумати, як мали вчинити герої цих оповідань.

1. «Ішов урок математики. Діти робили малюнок до задачі. Вітя трохи помилився, захотів стерти зайву лінію, але виявилось, що він забув вдома гумку. Хлопчик повернувся назад до Тетянки за гумкою, але на нього звернула увагу вчителька Ніна Іванівна. Вона розсердилась на Вітю, накричала на нього й записала зауваження в щоденник. Вітя може в цій ситуації...»

2. «Катруся повернулася зі школи і, як звично, підбігла до свого столу роздивитись малюнок, який залишився незавершеним. Але його на місці не було. «Я його викинула на смітник, — пояснила мама, — він мені заважав прибирати. Яка ти неохайна!» Катруся може в цій ситуації...»

3. «Микола ввійшов до класу після перерви, але на нього несподівано налетів Сергійко, стукнув його і почав ображати. Миколка може в цій ситуації...»

Під час обговорення цих ситуацій вчитель вводить поняття «право на повагу», звертає увагу учнів на те, як саме порушувалось право на повагу головного героя з боку однолітків, мами, вчительки в усіх трьох оповіданнях. Які способи боротьби за свої права, повагу гідності запропонують діти?

У ході експерименту діти дуже жваво, емоційно обговорювали ситуації, відчувалось, що в деяких, подібних до запропонованих, вони вже побували й емоційно пережили їх, відчуваючи себе незаслужено ображеними. Найбільше варіантів — по 4-5 — запропонували учні 4-х класів. У більшості своїх виборів діти були однастайні. Так, вихід з першої ситуації був обраний переважною більшістю (до 90%) «треба вибачитись перед вчителькою, а потім її розповісти, що ж насправді трапилось на уроці, чим займався герой оповідання». Проте були варіанти, хоч і поодинокі (8-10%), які засвідчують, як ображає дітей неповага у став-

ленні до них: «хлопчик міг образитись і розплакатись, наступний урок не працювати й отримати погану оцінку». Другим, обраним 52 % дітей, був такий варіант — «пояснити ситуацію вчителю, пообіцяти мати своє приладдя на наступному уроці і доробити вдома задачу». Більш схильними до компромісу були четвертокласники, у них значно багатший досвід практичної поведінки спілкування.

Про це свідчать варіанти дитячих відповідей на розв'язання другої ситуації, де дитина незаслужено була ображена мамою. До 40 % четвертокласників запропонували по два варіанти її розв'язання: «пояснити мамі, що малюнок був призначений для виставки у школі, щоб не викидала речей без дитини», «спочатку образитись, розплакатись, а потім зрозуміти про необхідність скласти речі на місце». У дітей із заниженою самооцінкою (до 5 %) викликала бурю емоцій, їхній варіант відмінний від запропонованих більшістю, — «дівчинка образилась, розсердилась, пішла до своєї кімнати, а потім отримала в школі зауваження».

Найбільше нас вразив варіант пошуку союзника у розв'язанні конфліктної ситуації з боку її ініціатора — самої маусі: розповісти їй про виставку, важливість завершення роботи, виконання нового малюнка за підтримки мами після того, як вона вибачилась перед дочкою. Таким чином, можна зробити висновок, що більшість дітей мріє про розв'язання конфліктів з батьками через взаєморозуміння і підтримку.

Найбільш болючою для учнів, особливо хлопців, виявилась третя ситуація, герой якої незаслужено постраждав від однокласника. Оптимальними для всіх виявились наступні розв'язання ситуацій (до 62,0 %) — «розповісти про образу вчителеві» або «покликати дорослих», а також варіант — «не товаришувати із кривдником». Занепокоєння викликає вибір іншого варіанту — «дати здачі, відстояти себе і захистити» (до 30 %).

Це переконливо свідчить про те, що, на жаль, найчастіше діти обізнані з правилами культури поведінки, виявляють їх у ставленні до дорослих, нехтуючи ними у взаєминах з однолітками. Тому треба привчати дітей вступати в активне спілкування з однолітками, з повагою ставлячись до їхніх потреб та інтересів.

З метою взаємоперевірки отриманих експериментальних даних нами одночасно велося педагогічне спостереження за учнями (за спеціально складеною програмою спостереження), що дозволило перевірити вже здобуті результати, а також доповнити їх.

Програма педагогічного спостереження

Об'єкт: моральна вихованість учнів початкових класів.

Мета: встановити рівень вихованості культури гідності кожного учня.

Завдання: визначити найбільш типові для даного учня стиль поведінки та емоційного реагування; виявити мотивацію поведінки, що спостерігається.

Місце спостереження: урок, перерва, їдальня, позаурочна діяльність, ГПД тощо.

Число спостережень: повсякденні спостереження за проявами різних типів гідності (I — людська, II — особистісна, III — національна), на основі яких виводиться середня підсумкова, яка засвідчує рівень вихованості культури гідності учня (можна використовувати п'ятибальну шкалу оцінювання) або за рівнями вихованості — високий, середній, низький.

Фіксація результатів спостережень відбувається у зведеній відомості, розрахованій на один клас. В ній вказані прізвище, ім'я, по батькові учня, дати спостережень, визначений вчителем або вихователем гпд поточний рівень вихованості культури гідності учня.

I.

- Як дитина ставиться до інших людей — вчителів, батьків, чужих людей?
- Як дитина ставиться до однолітків?
- Чи уважна дитина до людей похилого віку або менших за віком?
- Чи вміє поважати інших людей, незалежно від їхнього матеріального становища?
- Чи вміє виявляти турботу про інших, з повагою ставитись до їх гідності?
- Чи здатна дитина здійснити гідні вчинки?

II.

- Чи виявляє дитина повагу до людини (представників роду, класу, групи)?
- Чи виявляє учень вимогливість у ставленні до себе (при виконанні завдань, доручень тощо)?
- Чи вміє дитина цінувати свої позитивні якості та визнавати свої досягнення?
- Чи вміє об'єктивно оцінити себе (самооцінка, самокритика)?
- Чи вміє в життєвих ситуаціях відстоювати власну гідність?
- Чи підпадає під вплив інших людей?
- Чи здатна дитина поводитись совісно за відсутності контролю дорослого, його впливів (при здійсненні вчинку честі, чуйності, вдячності або шанування)?
- Чи вміє дитина робити моральний вибір у спеціально створених та життєвих ситуаціях?

III.

- Чи виявляє дитина повагу до Української держави, досягнень українського народу? Чи гордиться ними?
- Чи поважає дитина себе як представника українського народу?
- Чи визнає честь і гідність не лише українців, але й представників різних етносів? Як ставиться до представників різних етносів?
- Чи не дозволяє собі зневажливо висловлюватись про них?

- Чи намагається протистояти випадкам зневажливого ставлення до представників української нації, держави, її символів, культури?
- Чи виявляє інтерес до української мови, культури, історії українського народу?
- Чи вчиться відстоювати національну гідність?

Як показало проведене дослідження (етап констатації), до високого рівня сформованості культури молодших школярів були віднесені в експериментальних класах 5,0% учнів, у контрольних — 6,4% учнів. До середнього рівня в експериментальних класах були віднесені 31,2% дітей, в контрольних — 31,3% учнів. До низького рівня експериментальних класах 63,8% школярів, у контрольних — 62,3% учнів. Проведений констатувальний експеримент дає підстави стверджувати, що виховання культури гідності молодших школярів слід розпочинати з першого року навчання у школі.

Проведений експеримент став підґрунтям до створення методики формувального етапу дослідження, перевірки ефективності педагогічних умов виховання культури гідності молодших школярів у позаурочній діяльності, а саме:

- оновлення змісту морально-етичного виховання, його спрямування на розвиток особистості як найвищої цінності;
- впровадження гуманістичної взаємодії учнів, педагогів та батьків; формування першооснов позитивної Я-концепції молодшого школяра;
- оптимізації інноваційних форм і методів виховання та запровадження їх у роботі з дітьми у позаурочній діяльності;
- залучення молодших школярів до різних видів діяльності, які б сприяли вихованню культури гідності учнів (пошукова, благодійна);
- підготовка вчителів до такої виховної роботи.

II. Методика формувального етапу експерименту.

2.1. Виховання культури гідності учнів перших класів у позаурочній діяльності ЗНЗ.

Основними завданнями формувального етапу дослідження є: розробити програму та методику виховання культури гідності учнів 1-4-х класів, перевірити їхню педагогічну результативність; теоретично обґрунтувати й експериментально перевірити ефективність педагогічних умов виховання культури гідності молодших школярів; підготувати розділ колективного науково-методичного посібника для вчителів та вихователів початкових класів щодо впровадження програми та методичних рекомендацій у виховний процес.

Експериментальне дослідження всеукраїнського рівня здійснювалось на базі Черкаського обласного інституту післядипломної освіти вчителів у 11-ти школах м. Черкаси та Черкаської області, а також

у *підвідомчих установах*: ЗОШ №№ 115, 177, спеціалізована школа № 43 «Грааль» Солом'янського району м. Києва та ЗОШ № 4 м. Антрацит Луганської обл.

Під час проведення формувального етапу експерименту нами використовувалися такі форми виховної роботи такі, як:

- **фронтальна**, яка передбачає спільну діяльність вихователя з усім класом: подання загальної інформації, постановка однакових для всіх завдань, опрацювання учнями однієї проблеми. Для посилення результативності цієї форми необхідно створювати в класі атмосферу творчої колективної роботи, підтримувати увагу й активність молодших школярів. Ця форма роботи дає змогу охопити одночасно всіх дітей, ознайомити їх з необхідним змістом. Однак фронтальна робота не враховує індивідуальні розбіжності школярів й орієнтована переважно на середнього учня, що знижує її ефективність. Дитина в цьому разі виступає в ролі об'єкта виховання, вона має засвоїти і відтворити матеріал, запропонований їй учителем, який є основним джерелом знань;
- **групова** (робота в малих групах), яка забезпечує створення під час виховних занять мікроклімату, базованого на принципах співпраці й демократизації, сприяє розвитку в учнів критичного мислення та вміння самостійно опановувати нові знання, передбачає залучення школярів до виховної взаємодії. Групова форма роботи надає кожному учню змогу виявити свої знання і вміння в практичній діяльності через постійне залучення до процесу мислення й міжособистісного спілкування, забезпечує формування вмінь активного слухання, вироблення спільної думки, вирішення виникаючих суперечностей;
- **індивідуальна** (з окремими учнями), яка забезпечує створення сприятливих умов для індивідуалізації та диференціації виховних зусиль, надання педагогічної підтримки дітям, які її потребують, насамперед тим, котрі важко залучаються до міжособистісної взаємодії і спільної діяльності, неохоче приймаються класним колективом, а також боязким і сором'язливим.

Для сучасного виховного простору характерні тенденції прямування до гуманістичного, демократичного розвитку, до взаємодії, співпраці, інтеракції в різних сферах функціонування людей. Спостерігається перехід школи на курс, що забезпечує створення можливостей для учнів займати не просто активну, а й ініціативну позицію у процесі виховної діяльності. На особистісному рівні це означає не просто засвоювати запропонований учителем матеріал, а й пізнавати світ, вступаючи з ним в активний діалог, самостійно шукати істини і не зупинятися на досягнутому. Тому в процесі проведення позаурочної виховної діяльності необхідно не тільки орієнтуватися на її зміст, а й продумувати, як це зробити з найбільшою користю для розвитку особистості кожної дити-

ни. Для цього вчитель має застосовувати ті методи виховної діяльності, які підвищують її продуктивність та якість. Це потребує переходу від звичного монологічного викладу готових знань до діалогічного, інтерактивного, проблемно-пошукового, творчого, що пов'язано з подоланням соціальних стереотипів в аспекті педагогічного проектування та організації виховного процесу. Найбільшою мірою таким вимогам відповідають інтерактивні методи виховання, які ґрунтуються на рефлексії і допомагають кожному школяреві піднятися на вищий інтелектуальний рівень, опинитися в новому контексті осягнення можливості суб'єктивного ставлення до мети виховної діяльності.

Використання інтерактивних методів (рольові ігри, інсценізації, творчі завдання, вирішення ситуацій морального вибору) дає змогу не тільки закріпити теоретичні знання учнів, а й поглибити їх у процесі спілкування і творчого пошуку. Творчі завдання містять більшою чи меншою мірою елемент невідомого і мають зазвичай декілька підходів виконання.

Але поряд із цим не варто обходити увагою й традиційні методи, до яких належать бесіди, розповіді, читання казок, творів тощо.

Як показало проведене дослідження виховання у першокласників культури гідності у позаурочній діяльності передбачає використання широкого комплексу взаємопов'язаних форм і методів роботи.

Серед традиційних методів важливе місце належить **бесідам**, що спрямовуються на розширення і поглиблення когнітивної сфери молодших школярів щодо культури гідності, а також зміни ціннісних ставлень і стереотипів поведінки. Останнє досягається за допомогою активізації у дітей процесів переживання та стимулювання в них бажання особисто залучатися до вирішення поставлених завдань. Цьому сприяє проблемний виклад матеріалу, що передбачає не просто передачу першокласникам необхідної інформації, а залучення їх до самостійного (за підтримки вчителя) знаходження відповідей на поставлені запитання.

Приклади бесід за темою «Особистісна гідність».

Бесіда 1. «Моє «Я».

Давайте добре роздивимося один одного. Ми всі різні і всі однакові одночасно. А в чому ми однакові? Якщо поглянути взагалі, то можемо сказати, що всі ми люди, маємо по дві руки, дві ноги, два ока і два вуха. А в чому ми різні? Так, в нас різний колір волосся, очей, зріст, різні зачіски. Заложіть мимоволі руки та подивіться один на одного. Чи схожі ви? Сядьте так, щоб вам було зручно, та ще раз подивіться один на одного. Навіть в таких простих рухах та діях ми різні. Кожен з нас це зробив по-своєму, по-іншому, індивідуально. А чи є щось однакове між вами? *(Відповіді дітей)*

У кожного свій неповторний характер, свої думки, почуття, здібності. У світі немає двох однакових людей. Подивіться на свої долоньки. На них — тоненький малюнок з ліній. У кожної людини він свій, неповторний. В середині кожного з нас є внутрішнє «я», яке складається

з багатьох наших якостей, і одна з них це гідність. Що ж таке гідність? Коли нам роблять щось неприємне, ми засмучуємося. Чому? Тому що хтось своїм вчинком виразив неповагу до нашого «я», тобто неповагу нашої гідності. Нам приємно, коли до нас ставляться з розумінням, поважають нашу думку, не ображають нас, не обманюють. Ми кажемо, що поважають нашу гідність. Гідність можна порівняти з діамантом. Коли ми робимо гідні вчинки, діамант нашої душі сяє, і всім від цього стає приємно. Коли ми робимо негідні вчинки або принижуємо гідність іншого, цей діамант тьмяніє, а потім його і зовсім не розгледіти. Про таких людей ми кажемо: людина з кам'яним серцем або бездушна людина. Давайте подумаємо, з чого ж складається наша гідність. Тільки що ми порівнювали гідність з діамантом. А ще її можна порівняти з квіткою, ніжною та вразливою. Уявімо, що серединка квіточки — це гідність, а її пелюстками будуть чесність, відповідальність, повага. Якщо ми будемо чесні з собою та іншими, відповідальними перед собою та іншими, ставитися з повагою до себе та інших, квітка нашої гідності буде завжди квітучою і ніколи не зів'яне.

Обговорення: Як ви розумієте поняття «людська гідність»? Про кого ми кажемо «гідна людина»? Чому гідність можна порівняти з діамантом?

Бесіда 2. «З чого складається наша гідність».

Ви, мабуть, доволі часто чуєте такі слова: «Треба поважати інших». Що це означає? Як це робити? Повага до дорослих, однолітків — це не є випадковий вчинок або вітання зі святом. Поважати інших треба кожної хвилини, кожного дня. Я не маю на увазі, що треба кожного дня казати своїм друзям або батькам, що ми їх поважаємо — це тільки слова. Слова треба підкріплювати діями. Це зовсім не важко і не вимагає ніяких зусиль. Зовсім не важко поступитися місцем у трамваї чи тролейбусі. Хлопчик чи дівчинка, які сидять у переповненому трамваї, а поряд стоїть втомлена бабуся, зовсім не викликають поваги. Крім цього, повага не можлива без ввічливості. Не ввічливо перебивати того, хто говорить, або кричати, щоб домогтися свого або відстояти свою точку зору. Не ввічливо втручатися в розмову двох людей, треба спочатку вибачитися. Якщо людина старша нас за віком, треба обов'язково звертатися до неї на «Ви». Ці правила досить прості, але не завжди виконуються нами. Нехтуючи ними, ми тим самим виявляємо неповагу до інших. Повагу можна порівняти з повітрям, яке необхідне кожній людині, тому що кожен з нас — це особистість. Виявляючи повагу до людей, прислухаючись до їхньої думки, не наносючи їм шкоди, підтримуючи їх — ми поважаємо їхню *гідність*. Особистісна гідність — це правильна поведінка, яка підкріплюється добрим вчинками, гарними справами і втрачається людиною, коли вона робить щось негарне. Гідність виражається у ставленні людини до себе і до інших людей. Гідність — це вимогливість до себе і повага до інших.

Обговорення: Які «ввічливі правила» ви знаєте? Як вони допомагають поважати гідність іншої людини?

Бесіда 3. (Проводиться за змістом оповідання В. Сухомлинського «Важко бути людиною»)

Діти поверталися з лісу. Вони сьогодні ходили в далекий похід. Шлях додому пролягав через невеликий хутірець, що лежав у долині за кілька кілометрів до села. Втомлені, знесилені діти ледве дійшли до хутірця. Зайшли в крайню хату, попросили води. З хати вийшла жінка, за нею вибіг маленький хлопчик. Жінка витягла з колодязя води, поставила на стіл серед двору, а сама пішла до хати. Діти напилися, відпочили на траві. Де ї узялися сили. Відійшли на кілометр від хутірця, Марійка тут і згадала:

- А ми ж не подякували жінці за воду.
- Діти зупинилися. Справді, забули подякувати.
- Що ж... — каже Роман, — це не велика біда. Жінка вже й забула, мабуть. Хіба варто повертатися через таку дрібницю?
- Варто, — наполягає Марійка. — Хіба тобі самому не соромно перед собою, Романе?

Роман усміхнувся. Видно, що йому не соромно.

- Ви, як хочете, — каже Марійка, — а я повернуся й подякую...
 - Чому? Скажи, чи ж обов'язково це зробити? — запитує Роман.
- Адже ми так потомилися...

— Бо ми люди... Якби ми були телята, можна було б і не вертатися...

Вона рушила до хутірця. За нею пішли всі.

Роман постояв хвилинку й, зітхнувши, теж поплівся за гуртом.

— Важко бути людиною... — сказав він.

Обговорення: Як ви вважаєте, хто поступив вірно, а хто ні? Чому Марійка повернулася подякувати жінці? Який внутрішній важіль не дав Марійці зробити жінці боляче? (*Гідність*) Своїм вчинком діти не принизили свою гідність та гідність іншого? Чому?

Під час вивчення теми «*Людська гідність*» (правовий аспект) — Я — дитина, людина європеєць, представник людства, можна використати такі бесіди, як:

Бесіда 4. «Права і обов'язки людей»

Перед тим, як розпочати бесіду, вчитель читає вірш:

Всі ми люди й живемо в суспільстві людському,
Проживаємо поміж людьми.
Є закони і правила певні у ньому —
Поважати їх маємо ми.
Щоб порядок був, добре усім нам жилося,
Мир і спокій та лад панував.
Людям довго трудитись над цим довелося —
Сам народ всі закони складав.
Перевірені часом: роками й віками
Довгий шлях ці порядки пройшли.

Зміст бесіди: про що нам розповідає цей вірш? Про те, що в державі, суспільстві, де ми живемо, існують певні правила, тобто закони. Є закони, які стосуються всіх громадян України. Вони записані в Основному Законі нашої держави — Конституції. В ній записано, що всі громадяни мають право на житло, відпочинок, медичне обслуговування. Також в Конституції записано, що громадяни мають право на повагу їхньої гідності. Що це означає? Це означає, що приниження людської гідності карається законом. Окрім прав громадян, в Конституції записані їх обов'язки.

Що це означає? Це означає, що у кожного громадянина України є як права, так і обов'язки, і їх треба неодмінно дотримуватися. Подумайте, які обов'язки є у вас?

Оскільки ви ще маленькі громадяни, обов'язків у вас ще небагато, але вони дуже важливі: старанно вчитися, слухатися і поважати батьків і вчителів, не ображати своїх однолітків і малюків, тримати своє робоче місце охайним, допомагати прибирати вдома і в класі. З першого погляду ваші обов'язки можуть здатися незначними. Але це не так. Якщо кожна людина буде старанно виконувати свої обов'язки, людям в нашій країні буде житися краще. Ми з вами вже казали, що, окрім обов'язків, у Конституції прописані також і права громадян. Але ж дітям важко відстоювати свої права в дорослому світі. Для цього дорослі створили Міжнародну Конвенцію, згідно з якою всі діти мають рівні права: на ім'я, на громадянство, навчання, на любов і турботу, на захист і медичну допомогу.

Обговорення: В якому державному документі записані права й обов'язки громадян? Для чого вони потрібні? Чи треба поважати права іншого? Для чого знати свої обов'язки? Які обов'язки є у вас в школі і вдома?

Бесіда 5. «Хто людям добра бажає, той і собі має».

Живучи в суспільстві, люди обов'язково повинні прислухатися один до одного, мирно вирішувати будь-які справи, піклуватися про інших людей. Інакше в світі запанує байдужість, черствість, жорстокість, злочинність. Людина відрізняється від інших створінь природи тим, що здатна розуміти і прощати. Кожен з нас повинен робити світ навколо себе добрішим, людянішим, допомагати один одному, довіряти. Якщо людина робить добро, вона у відповідь отримає добро, а зло — повернеться злом. Гідність кожної людини можна порівняти зі склянкою з дуже тонкого скла. Це скло дуже легко розбити неповагою, презирством, підлістю. Давайте будемо берегти свою скляночки і скляночки наших друзів, батьків, вчителів і просто людей. Поважати свою гідність означає не робити таких вчинків, за які тобі буде потім соромно. Якщо ти бачиш, що хтось робить не гідний вчинок, обов'язково зроби зауваження. Таким чином ти збережеш свою гідність і гідність іншого.

Обговорення: Які вчинки, на твою думку, принижують гідність? Чи доводилося тобі коли-небудь «рятувати» гідність?

Приклади бесід на тему «*Національна гідність*» (Я — українець, творець себе і держави) доцільно застосовувати такі бесіди, як, наприклад:

Бесіда 6. «Дім, в якому ми живемо».

Напевне, кожен із нас колись замислювався над тим, що таке рідна країна, чим вона особлива, чим вирізняється з-поміж тисяч інших країн світу. Відповіді на ці запитання непросто, адже рідна країна — це не просто клапоть землі на планеті, де живеш, навчаєшся, працюєш, створюєш сім'ю, — це щось значно більше, це почуття, які виникають до цього «клаптика», це бажання діяти на його благо, повага до нього. Україна — це чарівна природа: високі гори й неосяжні степи, плодючі чорноземи, тополя у волошковому полі, хрущі над вишнями, калина у дворі, п'янки любисток і м'ята, верба край дороги, жовтогарячі соняшники на струнких стеблах... Україна — це неповторна культура: ніжна лірична пісня, героїчна, сповнена патріотизму дума, вишитий рушник на покуті, розмальована святкова писанка, мова солов'їна... Однак головне, що Україна — це та земля, де ми народилися, де завжди на нас чекає батьківська домівка, зігріта теплим родинним затишком, доброю та материнською ласкою, це — наша Батьківщина, найкраща і найрідніша, завжди захоплива у своїй непізнаності й навіть непізнанності. Існує таке поняття, як національна гідність. Часто саме почуття національної гідності та самоповаги не дозволяли українцям коритися ворогам, змушували уникати полону, віддаючи перевагу смерті. За честь і гідність України боролися її герої під час татаро-монгольської навали, їх відстоювали запорозькі козаки у визвольній війні 1648-1654 років, молоді українці, загиблі під Крутами 1918 року, тисячі українців — воїнів Великої Вітчизняної війни... Кожна людина по-своєму розуміє гідність. Для когось — це вміння обстоювати власну думку, переконувати в ній інших. Хтось вважає, що гідність — це гордість і непступливість. Гідність — це усвідомлення людиною своєї ролі в суспільстві, свого обов'язку перед іншими людьми, громадою, Батьківщиною. Її характеризують відповідні моральні чесноти, що не допускають ні самозневаги, ні зневаги інших. Почуття особливої гідності чи самоповаги людини називається гордістю, а гідності нації — відповідно національною гордістю. Національна гідність — це одна з найнеобхідніших якостей людини, і навіть цілих суспільств, народів. Людина, сповнена почуття власної гідності, завжди посяде достойне місце в суспільстві, а народ, який плекає в собі національну гідність, буде знаний і шанований у світі.

Обговорення: Що ви знаєте про Україну? Як ви зрозуміли поняття «національна гідність»? Наведіть приклади прояву національної гідності.

Бесіда 7. (За змістом оповідання В. Сухомлинського «Деркач і Кріт»)

З далекого теплого краю повертався на північ, на нашу землю, маленький Деркач. Це сіренька пташка. Улітку вона виводить у нас діток,

а на зиму відлітає в Африку. Важко летіти Деркачеві, маленькі в нього крильця. Тому він де летить, а де пішки йде. Іде собі Деркач й тихесенько пісеньку співає про далекий північний край, про гніздечко під кущем лози на зеленому лузі — там його мала батьківщина. Іде собі, іде і зустрічає Крота. Сидить Кріт у норі, висунув мордочку й питає Деркача:

— Хто ти такий і куди йдеш? — Я пташка Деркач, повертаюся на батьківщину із теплого краю. Розповів Деркач Кротові про свою далеку північну вітчизну й про теплу африканську землю.

— А чого ти не поселишся на тій теплій землі й не живеш там завжди? — питається здивований Кріт. — Чого щороку мандруєш тисячі кілометрів? Ти ж до крові поранив ноги. Тебе скрізь підстерігає шуліка. Що ж змушує тебе поневірятися? Що кличе на холодну північ?

— Батьківщина, — відповів Деркач.

Обговорення. Куди літав Деркач? Чому вертався з теплих країв? Чому кріт не розумів Деркача? Що відповів Деркач? Як ви розумієте його слова?

Бесіда 7. (За змістом оповідання А. М'ястківського «Наш рід»)

Мама вишиває на білому полотні зелений барвінок, чорнобривці, сині волошки. Навіть маленьку качечку-утінку вишила.

— Що це буде, нене? — запитує Андрійко.

— Українська святкова сорочечка для тебе.

— Чому українська? — допитується Андрійко.

— Бо вишиваю такі квіти, які ростуть на нашій землі. А земля наша зветься — Україною. І ти — маленький українець.

— А ти, мамо?

— І я українка, і татко, й бабуся, й дідусь. Ми українського роду. І любимо нашу землю, нашу мову, наші квіти. Україна — як наша рідна хата.

Обговорення. Як ви вважаєте, чому мати порівняла Україну з рідною хатою? Які квіточки вишивала мати? Які ще квіти ростуть в Україні? Чому треба берегти «рідну хату», рідну землю?

Бесіда 8. «Державні символи».

У народі кажуть: «Кожна рослинка на своєму корені росте». Так, жодна рослина не зможе рости без кореня. І хоча людина — це не рослина, але без свого рідного коріння, тобто без рідні, без Батьківщини вона не зможе бути щасливою, не зможе повністю реалізуватися. У кожній державі обов'язково є державні символи, в яких утілюються національні ідеї, що символізують державність України. Такими символами є гімн, герб, прапор. Послухайте легенду, яка дійшла до нас з глибини віків.

Жила собі жінка. І мала вона трьох синів. Сини зростали чесними, сміливими, дуже любили свою неньку і готові були віддати за неї своє життя. Виросли сини і розійшлися по світах, прославляючи свою матір. Найстаршому мати подарувала на згадку про себе золоту корону з трьома промінцями. Корона зігрівала людей, вела вперед. За цю трипроме-

неву корону люди дали першому синові ім'я Тризуб. Середньому синові дала в дорогу блакитно-жовтий одяг. Сміливий і сильний був середній син, і прославив він свою матір добрими звятяжними вчинками. Люди запам'ятали його і назвали Прапором. А найменший син отримав у дарунок від матері соловейків голос. І де б він не був, усюди лунала його дзвінка урочиста пісня. За цей голос і величний спів люди дали йому ім'я Гімн. Так і донині по всьому світу золотий тризуб, синьо-жовтий прапор й урочистий гімн прославляють Україну.

Обговорення: Які державні символи України ви знаєте? Чи треба поважати державні символи? Чому? Пригадайте, де у повсякденному житті ви зустрічаєтесь з ними?

Після проведення бесіди з першокласниками необхідно обов'язково провести *обговорення* проблеми, яка подається, поставити запитання, адже бесіди дають змогу не тільки розширити когнітивну сферу першокласників щодо змісту особистої гідності, розкрити сутність таких понять, як честь, повага до людей, а й спонукають їх до роздумів над власними чеснотами і вадами.

Крім обговорень, після кожного заняття бажано застосовувати *рефлексію* як процес самопізнання першокласниками своїх внутрішніх психічних актів і станів. Як зазначає І. Бех, рефлексія як новоутворення спостерігається вже у дітей молодшого шкільного віку, однак у цьому віковому періоді вона виявляється при керованому оволодінні дитиною навчальною діяльністю і є навчально-пізнавальною. Бажання молодшого школяра зайняти нову соціальну позицію веде до того, що він прагне зрозуміти своє Я. Саме вчитель може допомогти йому в цьому, спрямувати маленьку особистість до саморозвитку, самодіяльності, самоздійснення, самобудівництва. Кожне заняття бажано підсумовувати такими запитаннями, як: що нового ви дізналися сьогодні, як би ви вчинили в цій ситуації? [2, с. 42]

Крім традиційних бесід, варто застосовувати різноманітні *вправи*, які не тільки сприяють виробленню в учнів необхідних ціннісних ставлень, відпрацюванню важливих для особистісної гідності вмій, а й дають змогу накопичувати досвід правильної, гідної, поведінки, самостійності у вирішенні завдань, розвивати їх індивідуальні якості.

Під час розгляду теми «Культура гідності учнів перших класів» можна застосовувати такі вправи, як:

Вправа «Нечемна Тетянка».

Тетяна добре знала, що привітність — ознака вихованої людини. Дівчинка пишалася, що вміє промовляти слова привітання в кожному випадку по-різному, вкладаючи в них трішки свого ставлення до людини, з якою вітається.

Добрий день, — ледь чутно бубоніла під ніс Тетяна, коли проходила повз сусідку бабусю Марину, так, що старенька часом чула «старий пень». «Добрий день», — недбало кидала вона тітці Олені, частенько відвертаючись, бо недолюблювала тітку, а тій усе чулося «тень-телень».

Обговорення: давайте поміркуємо над поведінкою дівчинки і з'ясуємо, що вона робила правильно, а що ні.

1. Як ви вважаєте, чи виявляла дівчинка повагу до людей?
2. Чи достатньо привітання для вияву поваги?
3. Чи має значення, як ми промовляємо ввічливі слова?
4. Що б ви порадили Тетяні для того, щоб вона вчиняла правильно?

Вправа «Пригадай казку».

Давайте розглянемо права і обов'язки на прикладі добре відомих вам казок.

1. У казці «Колобок» — право Колобочка на життя.
2. Пригадайте казку «Чіполліно», коли дядечка Тикву витягували з його власної домівки. Яке право було порушено? Право на недоторканість житла.
3. У казці «Буратіно», Буратіно йде до школи. Яким правом він скористався? Правом на освіту.
4. Кіт Базіліо і лиска Аліска відбирають у Буратіно гроші. Яке право Буратіно вони порушують? Право на майно. Нікого не можна примусово лишати майна.
5. У казці «Червона шапочка» вовк з'їв бабусю. Яке право він порушив? Право на життя.

Обговорення: Що означає порушувати права іншого? Чому треба поважати права іншої людини? Чому треба поважати гідність іншої людини?

Вправа «Поміркуємо разом» (групова робота — обговорюй і виконуй завдання разом з однокласниками).

Клас поділяється на групи, кожна з яких отримує завдання скласти: невеличку розповідь:

- 1 група — «Я поважаю себе, отже, ...»
- 2 група — «Я поважаю тебе, отже, ...»
- 3 група — «Чому треба поважати один одного?»

Після виконання завдань кожна група презентує свої доповіді. Вчитель підводить *підсумок*: розвинене почуття поваги до інших — одна з найпринадливіших людських рис. Без поваги один до одного не можуть скластися товариські взаємини, стосунки в класному колективні, в сім'ї. У кожній людини є почуття власної гідності, вона прагне поважати інших і хоче, щоб до неї ставились також з повагою. І в цьому людям насамперед допомагають правила ввічливості, вироблені людством для того, щоб життя наше, стосунки були... людяними. І коли ми говоримо про додержання цих правил, то, передусім, маємо на увазі повагу до людей, з якими спілкуємось.

Правила ввічливості прості, вони легко засвоюються людиною, якщо вона вихована в душі поваги до інших, якщо дбає не про себе, а про те, щоб тим, хто поруч, було добре і зручно.

Вправа «Мікрофон»

Ця вправа надає можливість кожному висловити свою думку швидко, відповідаючи на запитання або обговорюючи якусь проблему. Право говорити має тільки той, у кого в руках символічний мікрофон, інші учні не можуть говорити, викрикувати з місця. Замість мікрофона можна використати ручку, олівець або інший предмет, що переходить із рук в руки.

Під час виконання цієї вправи темами для обговорення можуть стати: «Я вважаю, що поважати іншого — це...», «Ввічлива людина — це...», «Мій обов'язок — це...», «Школяр має право на...»

Вправа «Народ скаже, як зав'яже».

Завдання: Зберіть прислів'я ти приказки (вчитель записує на дошці).

Там земля мила,

Ми з такого роду,

У чужій стороні і сонце

Всюди добре, а

не так світить.

вдома найкраще.

що любимо свободу.

де мати народила.

Вправа «Мої домашні обов'язки»

Під час виконання цієї вправи першокласники опрацьовують таке поняття, як «обов'язок», знайомляться з різновидами обов'язків.

На початку заняття дітям пропонується розповісти, що вони роблять удома, чи є в них якісь обов'язки, як вони їх виконують — самостійно чи з допомогою дорослих.

Завдання: розгляньте малюнки і розкажіть про обов'язки дітей і батьків. Які обов'язки маєш ти та твої батьки?

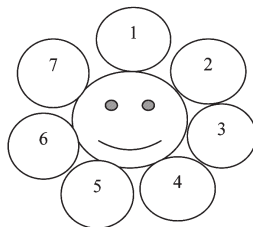
Після виконання завдання варто провести *рефлексію*, тобто підштовхнути дітей до роздумів, що нового вони дізналися сьогодні на занятті? Чи є в них обов'язки? Для чого людині обов'язки і чому треба їх виконувати?

Під час виховної роботи для активізації учнів перших класів варто застосовувати **творчі завдання**, орієнтовані на краще розуміння поняття *гідність*, на усвідомлення власних якостей і чеснот, допомогу у зазіранні в себе та аналіз своїх учинків, знань і вмінь. Творчі завдання вимагають від учнів не просто відтворення інформації, а прояву творчості, оскільки завдання містять більший або менший елемент невідомого і передбачають зазвичай використання кількох підходів. Відсутність готової відповіді і можливість знайти своє власне «правильне» рішення, яке засноване на власному досвіді, а іноді на досвіді свого однокласника, допомагають створити підґрунтя для співпраці і спілкування всіх учасників виховного процесу, включаючи педагога.

Творче завдання 1. «Я це вмію», «Я це знаю», «Я це можу».

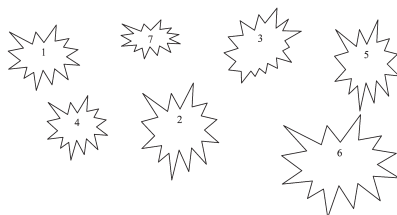
Виконання цього завдання передбачає самостійну роботу, яка цілком будується на довірі вчителя до учнів.

«Я це вмію». Зафарбуй пелюстки квітки, якщо ти вмієш:

1. Привітатися.
2. Попрощатися.
3. Попросити дозволу.
4. Розпитати про самопочуття.
5. Подякувати.
6. Вибачитись.
7. Запросити до гри.

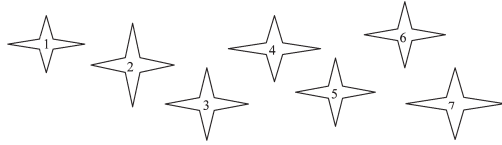
«Я це знаю». Зафарбуй відповідні хмарки, якщо ти знаєш:

1. Імена членів своєї родини.
2. В якому місті ти живеш?
3. В якій країні ти живеш?
4. Яка столиця цієї країни?

5. Імена своїх друзів.
6. В якому класі ти навчаєшся?
7. Як звуть твою вчительку?

«**Я це можу**». Зафарбуй зірочки, якщо ти можеш:

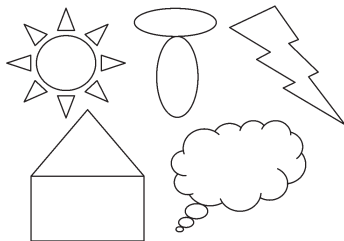

1. Співчувати.	4. Вислухати
2. Допомогати	5. Порадити.
3. Поважати.	6. Не ображати.
7. Вибачитися.	

Рефлексія: Під час виконання цього завдання ми намагалися зазирнути в себе і визначити свої якості, вміння і знання. Чи дізналися ви сьогодні про щось нове? Які якості людини допомагають їй у спілкуванні з іншими? Чому? Які якості ви поважаєте в собі? Які якості ви поважаєте в інших?

Творче завдання 2. Запропонуйте дітям на аркуші паперу зобразити свою гідність. Поміркуйте разом з ними, який вигляд має наша гідність (діамант, квіточка, райдуга і т. ін.). Потім нехай кожна дитина спробує зобразити свою гідність так, як вона собі її уявляє, і розфарбує власний малюнок кольоровими олівцями.

Творче завдання 3. Мета цього завдання полягає в тому, щоб навчити дітей співпрацювати, спільно знаходити рішення проблеми, поступатися своїми інтересами заради спільної справи, формувати вміння спілкуватися, взаємодіяти, поважати один одного. Завдання виконується сусідами по парті. На окремому аркуші паперу треба створити спільну композицію з вирізаних елементів (сонечко, грибочок, хмарка, блискавка, будиночок). Спочатку треба розподілити, хто який елемент буде вирізати, потім вирізати і домовитися, яка це буде композиція. Після цього за допомогою клею приклеїти всі елементи на аркуш.

Творче завдання 4 «Рідний куточок». Дітям пропонується намалювати куточок рідного краю, який їм більш за все подобається. Це може бути хатинка бабусі, улюблене місце біля річки або ставка, куточок у садку або у дворі, улюблене місце у парку або на дитячому майданку. Головне, щоб це був улюблений куточок. Після виконання цього завдання варто застосувати **рефлексію**. Чому ви намалювали саме це місце? Які спогади воно викликає у вас? Чи відчували ви гордість за свою країну під час малювання?

Під час вивчення теми «Культура гідності» варто застосовувати метод **розв'язання ситуацій морального вибору**, за допомогою яких учні вчаться відстоювати власну гідність, не принижуючи гідності іншого, роблять усвідомлений моральний вибір, вчаться поводитися совісно. Ці ситуації сприяють розширенню емоційної сфери дітей, спонукають їх до роздумів про те, чому треба поважати власну і людську гідність. Під час вибору ситуацій необхідно враховувати те, що вони мають становити оптимальне поєднання особистісного досвіду дітей щодо способів прояву певного типу соціальної поведінки, а також збагаченню їх новими знаннями і вміннями. Ситуації мають давати школярам змогу подивитися на різні життєві ситуації нібито «збоку» й оцінити закладений у них моральний і соціальний зміст. Іноді доцільно запропонувати першокласникам не тільки виявити ті чи інші порушення, а й способи їх виправлення. Наприклад:

1) Івась з'їв яблуко і кинув огризок під парту. Чиї права і обов'язки він порушив? (порушив правила і обов'язки учнів у школі).

2) До класу прийшла новенька дівчинка в окулярах. Тарас зразу ж придумав їй прізвисько — Очкарик. Дівчинка заплакала (принизив гідність).

3) Катруся голосно розмовляє під час уроку (право учнів на навчання, свій обов'язок не заважати навчатися іншим).

4) Твій (твоя) подруга (друг) сказав тобі щось по секрету. Чи можна цю таємницю розповідати кому-небудь ще? (розповідаючи секрети, які тобі довірили, ти принижуєш людину, яка тобі довірилася).

5) Ти бачиш, як одна людина ображає, принижує іншу. Твої дії. (Не можна принижувати іншу людину, її треба поважати. Якщо ти не втрутишся в цю ситуацію, це означає, що ти не тільки не поважаєш іншу людину, ти не поважаєш себе).

6) До класу прийшов новенький хлопчик. Він почувався ніяково і під час перерви самотньо сидів за партою. Діти почали підходити до нього, щоб познайомитися ближче. Тут до класу зайшов Василь — хлопець, якого всі трохи побоювалися. Він підійшов до новенького, подивився мовчки на нього і сказав: «Ти мені не подобаєшся» 0. Діти спочатку розгубилися, а потім один за одним відійшли від новенького...

Обговорення:

1. Що ви думаєте про дії Василя?

2. Чи можна сказати, що Василь принизив особисту гідність новенького хлопчика? Чому ви так вважаєте?

3. Що б ви зробили в такій ситуації?

7) У кінці шкільного подвір'я, біля тину, лежала купа сміття. Спершу був маленький смітничок, а потім смітник перетворився на величезну купу. На неї кидали папірці, згрібали до неї сухе листя.

Та ось одного разу навесні гурт школярів посадив біля купи сміття кущ троянди. Троянда розквітла і була дуже гарною. І діти, і дорослі приходили помилуватися на неї. І, милуючись трояндою, всі звернули увагу на купу сміття. Школярам стало соромно.

Обговорення:

1) Як ви гадаєте, чому всім стало соромно?

2) Як можна виправити цю ситуацію?

Давайте закінчимо оповідання так, щоб ситуація виправилася.

8. Вірш «Жартун»

В нас жартун у класі є:
Всім він прізвиська дає.
Каже: «Я мастак до жартів!»
Та чого ж ті жарту варті?
Зве він «Савою» — Савенка.
«Головою» — Головенка.
А Саченкову — «Сачок».
Маслаченка — «Маслачок».
Не скаже друзям він по школі
Володя, Люда, Валя, Толя.
А тільки Вовка, Валька, Толька, Лідка.
І так щодня, ми цьому свідки.

Обговорення:

1. Що «жартун» робив не так?

2. Чи можна назвати цього хлопчика жартуном? Чому?

3. Чи можна сказати, що він не поважає гідність інших людей? Чому?

Вагому допомогу у вихованні в першокласників культури гідності можуть надати **інсценізації художніх творів** (казок, віршів). Інсценізації сприяють формуванню у молодших школярів когнітивного компонента культури гідності; їх зміст допомагає краще зрозуміти моральні категорії, дізнатися, що одні й ті ж вчинки можуть по-різному сприйматись різними людьми (колективне обговорення та інсценізація казкових і уявних життєвих випадків). Наприклад:

1) Інсценізація «Гидке каченя»

Коли каченя народилося, відразу всі мешканці пташиного двору помітили, що воно ні на кого не схоже. Давайте послухаємо, як птахи демонструють своє презирливе ставлення до каченяти:

Мама качка: «Ну, ну, ворушіть лапками, — мовила вона. — Дивіться привітайтеся та нижче вклоніться отій старій качці. Вона тут найзнатніша. Вона іспанської крові, через те така гладка, і, бачите, в неї червоний клатик на носі. Це надзвичайно красиво і найвища відзнака, яку тільки може мати качка. Це значить, що її не хочуть загубити, і її мусять пізнавати і тварини, й люди. Шаркніть їй ніжкою — не загинайте лапок всередину. Добре виховане каченя широко розставляє ноги, як це роблять батько й мами — ось так; ну, схиліть шийки і скажіть — ках!

Вони так і зробили. Але всі інші качки оглядали їх і казали вголос:

— Дивіться! Ще ціла юрба! Ніби нас самих тут мало. Фу! Яке гидке одне каченя, ми його не потерпимо!

І вміть одна з качок підбігла до каченяти і скубнула його за потилицю.

— Облиш його! — сказала качка-мати. — Воно ж нікому нічого поганого не зробило.

— Може, й так, але воно ж таке велике та незграбне, — відповіла качка, що скубнула каченя, — а тому його треба прогнати!

— Хороші дітки в цієї матері, — промовила стара качка з клатиком на носі, — усі гарні, крім одного, який не вдався. Я б хотіла, щоб його виправили!

— Це неможливо, ваша милість, — сказала качка-мати, — воно хоч некрасиве, але в нього хороша вдача, і плаває воно теж чудово. Я навіть дозволю собі сказати, що ліпше за інших. Я гадаю, воно покращає з часом або принаймні хоча ростом меншим стане. Воно надто довго лежало в яйці і тому не має належного вигляду, — і вона почухала йому спинку й погладила пір'ячко. — До того ж це селезень, — продовжувала вона, — а для них зовнішність не так багато значить. Я думаю, він буде дужим і виб'ється на дорогу!

— А інші каченята дуже милі, — сказала стара качка. — Ну, будьте як дома, а якщо знайдете риб'ячу голівку — принесіть її мені.

І каченята стали поводитись як дома.

Але бідне каченя, що останнім вилупилося з яйця і було таке погане — клювали, штовхали, глузували з нього і качки, і кури.

— Воно занадто велике! — казали всі. А індик, що народився із шпорами на ногах і через це вважав себе за імператора, надувся і, як пароплав на всіх парусах, підбіг до каченяти, забелькотів так сердито, що гребінь у нього зовсім почервонів.

Бідне каченя не знало, куди подітись. Його пригнічував власний гидкий вигляд і те, що воно було посміховищем цілого пташиного двору.

У процесі обговорення діти підсумовують, що до людей, навіть якщо вони не схожі на вас, не зовсім вам подобаються, треба ставитися з повагою, сприймати їх такими, якими вони є, терплячіше ставитися один до одного, поважати їхню гідність.

2) Інсценізація віршів. П. Воронька «Журавель» та Л. Пелеп'юк «Журавлик».

Хтось з учнів вибирається на роль журавля

«Журавель»

Облітав журавель,
сто морів, сто земель,
Облітав, обходив, крила,
ноги натрудив.

Ми спитали журавля:
— Де найкраща земля?
(всі діти промовляють разом)
Журавель відповідає:
— Краще рідної немає.

«Журавлик»

З далекого краю, з далеких світів
Журавлик на крилах додому летів,
Минав океани, ліси і моря,
Вдивлявся крізь тумани:
— Чия це земля,
Чиї це долини, чиї це луки,
Чию це калину гойдають вітри!
(діти промовляють разом)
Впізнав батьківщину:
— Моя це земля,
Моє тут гніздечко — і мова моя.

Обговорення: Навіть птахи завжди повертаються додому. До яких би країн вони не відлітали, вони завжди повертаються додому. Що ви відчуваєте, коли надовго залишаєте свій дім, своє місто? Як ви гадаєте чому? Поясніть вислів: «У гостях добре, а вдома краще».

3) Інсценізація казки «Мудрий кролик».

Вчитель: Послухайте, будь ласка, одну мудру мексиканську казку про кролика і скажіть, що допомогло йому врятуватися під час небезпеки?

Одного разу маленького кролика наздогнали мисливці. Раптом він побачив печеру і вирішив у ній заховатися. Але оскільки він був дуже ввічливим кроликом, то провсяк привітався просто так, нехай навіть до печери: «Доброго дня, шановна печеро! Напевно, у вас ніхто не живе, то ж дозвольте мені заховатися тут від переслідувачів». На той час у печері сиділа змія. Вона дуже зраділа, почувши кроликів голос і відповіла: «Так, так, заходь, любий кролику!» Але кролик вже здогадався, з ким має справу.

— Пробачте, що потурбував вас, — сказав він. — Я зовсім забув, що мене чекає кролиця. До побачення. Вдома кролик подумав про те, що ввічливість ще нікому не завадила.

Обговорення:

1) Як ви вважаєте, що допомогло кролику врятувати собі життя?

2) Давайте спробуємо розіграти казку по ролях, вигадавши інші фінали.

Дискусії та диспути належать до інтерактивних методів виховання і можуть стати в нагоді під час опрацювання з учнями перших класів теми «Виховання культури гідності учнів перших класів у позаурочній діяльності». Ці методи можна розглядати як методи стимулювання

пізнавальної і соціальної активності вихованців. Ситуації пізнавальної суперечки, дискусії за їх умілої організації привертають увагу школярів до різних поглядів з тієї чи іншої проблеми, спонукають до осмислення різних підходів та аргументації.

У той же час вони можуть бути створені і під час вивчення звичайних не дискусійних на перший погляд питань, якщо учням пропонується висловити свої судження про причини того чи іншого явища, обґрунтувати свою точку зору на усталені уявлення.

Обов'язкова умова дискусії — наявність щонайменше двох протилежних думок з обговорюваного питання. Наприклад, під час вивчення означеної теми з першокласниками можна провести такі дискусії.

Дискусія 1. Хто правий?

Вчитель пропонує дітям розглянути наступну ситуацію, обговорити її і розібратися.

У кімнаті зібралася майже вся сім'я: бабуся в'яже, мама пише, тато дивиться телевізор. До кімнати забігає голодний Василько: «Мамо, так їсти хочеться, дай мені швидше щось поїсти!», потім сідає за стіл і починає їсти.

— *З брудними руками й одразу за стіл? Ану швидко вимий руки, — каже мама.*

— *Це насильство над особистістю! Ми сьогодні з Конвенцією про права дитини знайомилися!*

— *Василько, сходи до аптеки за ліками, щось тиск підскаочив, — просить бабуся.*

— *Бабусю, ти не маєш права експлуатувати дитину. Дякую, я вже найвсья.*

— *Помий за собою посуд, синку, — звертається до Василька мама.*

— *Не маєш права використовувати дитячу працю. Я краще телевізор подивлюся, — відказує Василь.*

— *Вимикай телевізор і сідай за уроки, а то я тебе відлупцюю, — сердито каже тато.*

— *Це прояв жорстокості, татусю, — відповідає хлопчик.*

Дискусію доцільно проводити, обговорюючи такі питання:

1. Чи правильно розмірковував Василько?
2. Хіба права є тільки в дитини?
3. Чи обов'язково знати всі права, щоб поважати інших людей?
4. Для чого існують права? Чи можуть бути права без обов'язків?
5. Що означає вислів «поважати права іншої людини»?

Дискусія 2. Вчинок Катрусі

Катруся довго чекала на свій День народження і перед святом роздала запрошення своїм подружкам. На уроці до дівчинки посадили новеньку Гринку, в якій був новий яскравий пенал та яскраві наліпки. «Як би я хотіла мати такий пенал», — сказала Катруся. «Я б могла подарувати

тобі такий на День народження», — відказала Іринка. Катруся засмутилася — у неї більше не було запрошень. Але під час перерви, поки нікого не було в класі, Катя обережно залізла до сумки однієї зі своїх подружок — Світланки — й витягла своє запрошення. Потім заклеїла ім'я дівчинки на запрошенні і написала нове — Ірина. Після цього підійшла до Іринки і сказала: «Приходь до мене на свято». Коли Світланка не знайшла свого запрошення у сумці, вона заплакала.

Питання для обговорення:

1. Чи правильно вчинила Катруся?
2. Як можна назвати її вчинок?
3. Чи вважає Катруся гідність інших?
4. Як би вчинили ви на її місці?

Використання гри як методу виховання у першокласників культури гідності зумовлено не тільки необхідністю внесення змін до традиційної методики виховної діяльності, а й тим, що ігрова діяльність характеризується багатомірністю впливів на формування особистості — з нею пов'язана трансформація психічних процесів, удосконалення пізнавальної самостійності, розвиток соціальних якостей і моделей поведінки. Гра допомагає вчителю згуртувати дитячий колектив, включити дітей в активну діяльність, навчити дотримуватися правил, справедливості, вмінню контролювати свої вчинки, правильно й об'єктивно оцінювати вчинки інших. Гра виховує пізнавальну активність і саморегуляцію, дозволяє розвивати увагу і пам'ять. Гра для першокласників — улюблена форма діяльності. В грі засвоюються ігрові ролі, збагачується соціальний досвід, діти вчать адаптуватися в незнайомих ситуаціях. Гра — не розвага, а метод включення дітей у творчу діяльність, метод стимулювання їх міжособистісної взаємодії.

Гра дає дитині можливість виходити за рамки пізнаного, оволодівати новими знаннями, формуватися як творцеві власного життя, самовдосконалюватися, створювати свою особистість, вона продукує різні форми спілкування і створює сприятливі умови для оволодіння ними.

У контексті вивчення теми «Виховання культури гідності першокласників» пропонуємо застосовувати такі ігри, як:

1) Гра «Дозволяється — забороняється»

Вчитель називає різні права, а учні мають сказати, дозволяється це робити чи забороняється.

1) Усім дорослим треба знати:
Прислухатися до думки дитини.
(дозволяється)	2) З мамою повинні діти жити,
Квіти їй завжди дарити.
Це (дозволяється)
3) Ось у кутку стоїть дитинка
Плаче, надривається.
Бити і карати дітей	4) Цей слабкий ламає спину,
Сильному вклоняється.
Бути рабом у пана

Суворо (забороняється)

Суворо (забороняється)

5) З цього боку зазіхають

Матір з дитиною розлучають.

Це (забороняється)

7) Це дитя працює важко,

Зовсім сил не має

Ніжки підгинаються.

У дитинстві важка праця суворо
(забороняється)

8) У світі гарно всім нам жити,

З різними людьми дружити.

Це (дозволяється)

2) Гра «Плескаю в долоньки»

Вчитель називає права та обов'язки громадян. Якщо це право — діти плескають у долоньки 1 раз, якщо обов'язок — 2 рази.

Мати ім'я; дотримуватися законів; жити з батьками; поважати гідність іншої людини; охороняти природу; захищати Батьківщину; навчатися; доглядати за батьками; відпочивати; отримувати освіту; мати охорону та захист.

3) Гра «Поважай мене»

Вчитель по черзі кидає м'ячик будь-кому з учнів. Той, хто вловить м'ячика, повинен швидко сказати «чарівне» ввічливе слово і швидко повернути м'яч вчителю.

4) Гра «Переляканий їжачок»

Вчитель вибирає одного учня, який грає роль переляканого їжачка. Завдання дітей зробити так, щоб їжачок перестав боятися (ласкаво звернутися, чимось пригостити, погладити, заспівати).

5) Гра «Сонечко»

Вчитель малює посередині дошки велике сонечко і пише в центрі слово «гідність». Промінцями будуть слова, які складають цю гідність (повага, совість, честь, чуйність, відповідальність). Діти називають ці слова, а вчитель записує їх на «промінцях».

Поряд із фронтальною формою виховної роботи ми використали групову (робота в малих групах), яка дозволяє кожному вихованцеві виявити свої знання, вміння в практичній діяльності через залучення до процесів мислення, міжособистісного спілкування. Ця форма роботи привчає дітей виробляти спільну думку при розв'язанні конфліктів, морально-етичних колізій.

1) Групова робота «Чи людина — чи тварина».

Вчитель читає вірш:

*До зупинки підійшов трамвай.
Я подумав: «Петрику, давай!»
Всіх штовхаючи, поліз у вагон.
І сказали люди: «Ну і слон!»*

*«Хіба я слон?» — подумав я
І відвернувся до вікна.
На п'ятку тітиці наступив
Вона сказала: «Крокодил».
Тут друг мені телефонує.
«Агов, — кричу я голосно, — привіт!
Сьогодні з'їв смачний обід, послушав музику,
Сходив на тренування,
дивився також я цікавий фільм,
сюжет прикольний — зараз розкажу!»
Тут бачу я — звільнилось місце,
Швиденько зручно я вмотився,
Поки проліз, штовхнув я діда,
Бабусі ногу придавив,
Дістав обід із рюкзака
І відвернувся до вікна.*

Вчитель поділяє клас на групи, кожній групі дається окреме завдання. Зважаючи на вікові особливості учнів перших класів, вчитель скеровує і допомагає роботі груп. Через деякий час групи повідомляють свої рішення.

Запитання для груп.

I група. Що не так зробив Петрик, коли заходив до трамваю? Як треба поводитися, коли заходиш до громадського транспорту?

II група. Що треба було зробити Петрику, коли він штовхав людей? Як треба поводити себе в трамваї, автобусі, тролейбусі, маршрутці?

III група. Чи правильно зробив Петрик, коли сів на вільно місце, а бабуся залишилася стояти? Як виявляти повагу до людей похилого віку?

IV група. Чи правильно робив Петрик, голосно балакаючи по телефону про усякі дрібниці? Зневагу до кого він проявив?

V група. Чому Петрика люди порівнювали зі звірами?

Застосування запропонованих нами форм і методів виховання культури гідності у першокласників сприяло поглибленню і розширенню когнітивного компонента вихованості культури гідності учнів (уявлення про себе як українця (українки), про людину як представника людства, знання про сутність морально-етичних цінностей), емоційно-ціннісного (позитивне ставлення до себе як українця (українки), до інших людей, орієнтація на дотримання морально-етичних цінностей як регуляторів міжособистісної взаємодії), діяльнісно-поведінкового (вміння виявляти турботу і повагу до інших, поводитися чесно і правдиво, робити моральний вибір у життєвих ситуаціях, поводитись гідно).

Проте, як показало проведене дослідження, подальшого розв'язання і реалізації потребують наступні умови виховання культури гідності учнів початкової школи:

- оптимізація позаурочної роботи з виховання у молодших школярів культури гідності за рахунок посилення ваги інтерактивних форм і методів її реалізації у 2-4-х класах;
- підготовка вчителів до проведення цієї роботи;
- залучення молодших школярів до різних видів діяльності (проектна, пізнавальна, дослідницька, благодійна), які б забезпечували їх становлення як суб'єктів культури гідності.

2.2. Методика виховання культури гідності молодших школярів у позаурочній діяльності.

На другому етапі дослідження (формувальний експеримент) у роботі з молодшими школярами (2-4-ті класи) нами був використаний цілий комплекс взаємопов'язаних форм, методів і засобів виховання: спостереження, анкетування, методика незакінчених речень, ігрові методики, тестові завдання для учнів, практичні вправи для дітей, метод ситуацій, інтерактивні методи (міні-дискусії, міні-диспути, «Мозковий штурм», метод проектів); етичні тренінги, комунікативні ігри, виховні години, читання та аналіз художніх творів тощо.

Провідним у нашому дослідженні став **рефлексивно-експліцитний метод** (за І. Д. Бехом). Він апелює до позитивного досвіду вихованця і сприяє глибинному зануренню у його самосвідомість. Цей метод може бути як самостійним, так і пронизувати інші, підсилюючи ефективність будь-якого іншого методу. За цим методом можуть бути проведені бесіди, дискусії, «Мозковий штурм», педагогічні ситуації, обговорення проектної діяльності — методи реалізації інтерактивної технології виховання.

Рефлексія передбачає глибинний самоаналіз, мислення особистості, спрямоване на її внутрішній світ, тобто процес осмислення.

Експліцит — передбачає «озвучення» дитиною того, що вона сприймає. Цей процес передбачає й розуміння вихованцем суті явища, категорії, поняття, ситуації, які розглядаються в процесі виховання.

Цей метод передбачає розуміння педагогом і вихованцем свого внутрішнього світу: світу його емоцій, почуттів, мотивів, цінностей, потреб, інтересів, прагнень, ідеалів — через їх усвідомлення особистістю. Вихованець — суб'єкт виховної діяльності, який усвідомлює увесь цей перерахований ряд.

Основу (базис) цього методу становлять наступне:

- віра педагога учневі (довіра);
- доброцентрованість вихованця;
- наявність у нього благородства, самоповаги;
- удосконалення шкільного життя з урахуванням попередніх ідей.

За цим методом може бути проведене обговорення прочитаного дітьми художнього твору (з використанням міні-диспуту, міні-дискусії, бесіди з елементами самооцінки, вправи «Мікрофон» тощо).

Наводимо приклад використання даного методу з метою розкриття дітям категорій «людська», «особистісна» та «національна» гідність у ході *обговорення морально-етичних оповідань В. О. Сухомлинського*.

МИКОЛІ СТАЛО ЛЕГШЕ

Микола ішов до школи й зустрів на містку бабусю Марину. Він добре знав, що старенька жила недалеко від його батьків.

Бабуся несла білий вузлик. На містку він розв'язався й додолу посипалась цибуля. Великі, червоні м'ячі порозкочувалися, а один із них упав із мосту й бовтнув у воду. Бабуся розгубилася й не знала, що робити.

А Миколі стало смішно. Він голосно зареготав. Бабуся Марина глянула на хлопця й похитала головою. В її очах він прочитав докір. Не витримав — побіг.

Прийшов Микола до школи й не може забути бабусю. Тільки тепер йому вже не смішно. В його пам'яті тремтить докірливий погляд бабусиних очей.

Щось немов стиснуло хлопцеві серце. Йому хотілося зараз же піти до бабусі й попросити прощення.

— Ось увечері й піду, — подумав він.

Минув вечір, минув другий, минуло ще два дні. Коли це мати приходить додому й каже:

— Бабуся Марина померла...

Ці слова шпигонули Миколу. У грудях його ворухнулося щось гаряче, серце забилося швидко-швидко. Руки затремтіли.

— Що з тобою? — питає мати.

Микола розповів усе, що сталося. Мати зітхнула й каже:

— Ховатимуть бабусю — іди за домовиною. Як опускатимуть у могилу — кинь землі й скажи: «Простить, бабусю».

— Хіба ж вона тепер почує? — тихо крізь сльози питає Микола.

— Але сонце тобі світитиме ясніше.

Коли домовину з тілом бабусі Марини опустили в могилу, Микола кинув землі й тихо сказав:

— Простить, бабусю.

І засяяло сонце ясніше, небо стало світліше. Миколі стало легше.

При обговоренні з учнями другого класу зазначеного оповідання В. О. Сухомлинського «Миколі стало легше» ми проводили міні-дискусію за такими питаннями:

— Чому Миколі стало легше?

— За що, за який саме вчинок він відчував провину? Охарактеризуй цей вчинок. Як його можна назвати? Що ти відчував при цьому? Чому?

— Чию гідність образив хлопець?

— Поміркуй, чи вдалося йому спокутувати свій ганебний вчинок?

- Чи траплялось щось подібне з тобою в житті?
- Чим завершилася ця історія? Як ти мав себе повести? Чому?
- Якби така історія сталася із твоїм другом (подругою), щоб ти міг йому (їй) порадити? Чим допомогти?

Наступним кроком при застосуванні рефлексивно-експліцитного методу стала вправа «Мікрофон», в ході якої ми запропонували дітям поміркувати над такими проблемними питаннями:

— Діти, може, не треба було Миколі спокутувати свою провину, а жити так, ніби нічого не відбулося. Тим більше, що людини, яку він образив, вже немає на світі? Поясни свою думку.

— Від чого позбавляє і застерігає людину в житті почуття власної гідності?

Далі дітям було запропоновано колективно продовжити незакінчене речення: «Вчиняти гідно означає...» у вигляді моральних правил поведінки стосовно інших людей, зокрема старших за віком. На завершальному етапі заняття дітям був запропонований повторно метод рефлексії, в ході застосування якого учні відповіли на запитання, про що нове вони дізнались на занятті, який висновок для себе зробили.

Методика незакінченого оповідання «Глуха дівчинка»

В. О. Сухомлинського

Вчитель пропонує дітям закінчити оповідання та відповісти на такі запитання:

- Чому плакала Ніна?
- Якими були її сльози?
- Про кого забули Тетяна та інші дівчата? Яким було їхнє ставлення до Ніни спочатку? Як би Ви завершили оповідання? Чому саме так? А потім?

— Чи змінилось воно? Чому?

— Як себе почувала глуха дівчинка спочатку?

— А потім? Чому? Як змінився її настрій?

Вчитель дочитує оповідання до кінця, а потім пропонує учням виконати *вправу з піктограмами*.

— Спробуємо за допомогою піктограм показати зміни у настрої дівчинки Ніни.

— Хто сприяв зміні у настрої дівчинки?

Рефлексія: Поміркуй:

— Що найбільше образило Ніну? Чому?

— Яким має бути наше ставлення до тих людей які потребують нашої допомоги? (хворих, немічних, старих, калік, бомжів, самотніх людей, дітей, позбавлених батьківського піклування, сиріт тощо).

— У чому в житті це може проявлятися?

— Якими діями, вчинками ми можемо показати наше ставлення до них?

— Що ми можемо доброго зробити для таких людей? Чим допомогти й підтримати їх, дати відчути радість від спілкування?

З метою виховання у молодших школярів національної гідності нами були використані методики незакінченого речення, «Мікрофона», гри-драматизації за художнім твором.

Завдання до оповідання В. Сухомлинського «Дідусева заповідь».

— Чи згоден ти із відповіддю дідуса онукові? Ким він порадив бути онукові? Чому?

— Як треба ставитись до своєї Батьківщини? Чому?

— Яку заповідь залишив тобі твій дідусь, прадідусь (бабуся або прабабуся)? Чому вони тебе навчають чи навчали?

— Чи пишаються твої рідні тим, що вони є українцями? Чому?

— Якщо хтось у присутності тебе виявляє зневажливе ставлення до твоєї Батьківщини, якби ти повів себе? Що зробив би? Чому? До кого міг би звернутись по допомогу?

— З яким почуттям ти хотів би носити це горде звання — українка (українець)? Чому? Чим ти можеш пишатись як українець (українка)?

Рефлексія: Поміркуй і продовжи речення за методикою «Мікрофон»: **«Бути українцем для мене — це означає...»**

Запитання до оповідання М. С. Вінграновського «Наш батько» після проведення з учнями *гри-драматизації* за цим твором:

— Від імені кого веде розповідь автор оповідання?

— Кого втратив на війні батько?

— Хто турбується й згадує весь час про старого батька?

— В яких рядках оповідання М. Вінграновський висловив його головну думку, своє найпотаємніше?

— З якими почуттями батько (і ми разом з ним) згадує своїх загиблих синів? Чому?

— На жаль, сьогодні ми нерідко чуємо про вчинки вандалів, тих, хто руйнує, зневажає такі пам'ятки історії нашої країни. Поміркуймо разом: яким має бути ваше ставлення до таких людей, їхніх негідних вчинків, чому? Я вірю, що разом ви знайдете вірне рішення, гідне звання справжнього патріота України і, перш за все, гідної людини.

Рефлексія: Поміркуй:

— Чому так говорять і про кого: «жити у народній пам'яті», «За рідний край життя віддай»?

— Пам'ять про кого з твоїх рідних зберігається у Вашій родині? Чому?

Аналогічна робота із застосування рефлексивно-експліцитного методу проводилась нами при обговоренні з учнями серії морально-етичних оповідань В. Сухомлинського, в яких розкриваються прояви різних видів гідності, в ході застосування методу ситуацій, етичних тренінгів, а також проектної діяльності на завершальному етапі експерименту після попередньої роботи з виховання культури гідності молодших школярів.

У своїй експериментальній роботі ми виходили з того, що молодший шкільний вік найбільш придатний для інтелектуального саморозвитку. Саме в цьому віці у дитини формується усвідомлене ставлення до себе та оточуючих, зокрема, вона хоче відчувати гідне ставлення до себе з боку інших людей. На жаль, їй не завжди це вдається в силу імпульсивної поведінки — однієї з вікових особливостей учнів, яка часто характеризується нездатністю обмірковувати наслідки своїх дій, здійсненням не завжди гідних вчинків (саме тому часто дитина спочатку діє, а потім обмірковує наслідки своїх вчинків).

Метод проектів є однією з педагогічних технологій, яка відображає реалізацію особистісно-орієнтованого підходу у світі, сприяє формуванню уміння людини адаптуватися до швидкозмінних умов життя в сучасному світі. Означена технологія використовується для побудови процесу навчання і виховання, спрямованого на активізацію діяльності учнів відповідно до їх інтересів у здобутті певних знань і відчутного теоретичного чи практичного результату. Тому при реалізації методу проектів необхідно використовувати власну зацікавленість школярів у знаннях, зокрема морально-етичних, і показувати, де ці отримані знання можна застосовувати у реальному житті.

Метод проектів сприяє створенню соціально-значущих ситуацій, а згідно з концепцією Л. С. Виготського, психологічний розвиток дитини визначається соціальною ситуацією, тобто її статусом у суспільстві (учня, громадянина, сина або доньки), системою взаємин з дорослими і ровесниками. При цьому соціальна ситуація розвитку не створюється ззовні, а в процесі живого спілкування між дитиною і середовищем, яке її оточує. Результати виконаних проектів мають бути «відчутними»: якщо це практична проблема — конкретний результат, готовий до впровадження, якщо це теоретична проблема — то конкретне її вирішення. Щодо вчителя, вміння використовувати метод проектів — показник його високої кваліфікації, прогресивності професійної діяльності, її спрямованості на творчий розвиток учнів.

Проектна діяльність найбільше впливає на такі важливі вміння, які пов'язані з саморозвитком особистості (за І. В. Мотильовою):

- дослідницькі (вміння пропонувати ідеї і вибирати різні шляхи розв'язання проблеми);
- оцінні (діти можуть оцінити результат своєї діяльності й порівняти його з результатами своїх однолітків);
- інформаційні (визначати недостатні відомості, вміння самостійно здійснювати пошук необхідної інформації);
- презентаційні (діти можуть виступити перед своїми однокласниками, захистити результат своєї діяльності, відповісти на неочікувані запитання тощо);
- рефлексивні (вміння відповідати на запитання: «Чому я навчився?», «Про що нове я дізнався? Чому мені ще необхідно навчитися?») [58, с. 44].

Показник успішності, на який була нещодавно зорієнтована початкова школа, в тому числі орієнтир на середніх учнів (це діти не завжди впевнені в собі, які іноді бувають навіть дуже здібними, проте не мають можливості виявити себе, — таких дітей, «середньої готовності», зараз стає все менше, проте в сучасних соціально-побутових умовах збільшується число інтелектуально нерозвинених дітей (які ніяк не проявляються або проявляються у намаганні «нічого не робити»). Проте не можна не погодитись з точкою зору психолога О. О. Яшнової щодо невдач у початковій школі, яка зазначає: «...що неписаний закон початкової освіти проголошує, що молодший школяр повинен вчитися на успіхові, до 30% випускників початкової школи — потенційні невдахи в житті. Це діти, які відчують себе неповноцінними, невпевненими..., які глибоко переживають різні шкільні неприємності, фрустрації, бояться фізичного насилля, біля 70%; які відчують незручності в спілкуванні з однолітками майже 50%» [106, с. 116]. Все це актуалізує використання проектної діяльності саме в цьому віці, коли в дитини формується ряд ціннісних установок, особистісних якостей і відносин, таких як культура гідності, зокрема, і комунікативних вмінь. Оскільки саме цей вид діяльності сприяє адаптації учнів, формуванню творчого ставлення до дійсності у поєднанні з почуттям відповідальності за ті зміни, які відбуваються за участі самого школяра. В цій діяльності молодший школяр неодноразово стикається з можливістю і необхідністю проявляти свою самостійність.

Як свідчать результати нашого дослідження, рефлексія — це, перш за все, осмислення своєї життєвої програми, цінностей, вимог, настановлень, прагнень. Це особливий дослідницький акт, спрямований особистістю на себе, як на суб'єкта життєдіяльності. Ми згодні з думкою О. Ліпецького, що у такому контексті проектна діяльність є одним із засобів розвитку навичок рефлексії, які забезпечують його ефективну розробку й реалізацію. Виконання творчого проекту школярами — це один з аспектів виховання, спрямованого на усвідомлення ними моральної цінності здобутого результату, його суспільної значущості. За такого підходу, за Л. Хоружою, важливим чинником стає «здатність дитини відчувати радість від процесу й результату праці» [98, с. 14].

Продемонструємо це на прикладі роботи однієї з експериментальних шкіл. Так, в Антрацитівській ЗОШ № 4, де в ході застосування методу проектів з 2006 року розбудовується модель моральної школи — Школи Справедливої спільноти, життя школи будується відповідно до Конституції школи, яка включає в себе не лише розділи стосовно прав і обов'язків учнів, вчителів, всіх громадян школи, але й Закон про захист честі і гідності кожної особистості. Прийнятий учнями Закон про захист честі і гідності Школи Справедливої спільноти прагне до розвитку вільної особистості і проголошує наступне:

1. У нашій школі дозволено усе, що не загрожує життю і здоров'ю кожної людини, не обмежує її прав, честі і гідності;

2. Ми гарантуємо в нашій школі недоторканність особистості, захист її честі і гідності. Жодна людина (незалежно від віку, статі і положення) не повинна залишатись безкарною, якщо вона порушила ці положення.

3. Захист гідності кожної людини — це обов'язкова умова благополуччя всіх.

Образою честі і гідності людини школярі вважають:

1. Побой;

2. Загрозу, шантаж;

3. Моральне знуцання:

— використання принизливих прізвиськ;

— дискримінація за національними і соціальними ознаками;

— нецензурна лайка;

— навмисне доведення іншої людини до психічного стресу, зриву;

4. Приниження людиною власної гідності в очах оточуючих людей:

— катування тварин;

— добровільне прийняття на себе образи і ролі підкореної іншим людиною;

— вимагання, крадіжки, псування майна.

Ця експериментальна школа є піотною Всеукраїнського проекту «Школа — територія прав людини». Однією з цікавих форм діяльності Школи Справедливої спільноти є так звані збори в колі, які проводяться щотижнево, розпочинаються з виконання Гімну України, Гімну школи «Дорогою добра». Під час таких зборів, починаючи з першого класу, у своїх спільнотах школярі обговорюють життя класу, можливі проблеми класу, школи або громади. Вносять пропозиції щодо вирішення цих проблем, здійснюють реальну турботу один про одного, колективно приймають рішення щодо участі учнів класу у корисній, особливо благодійній діяльності, залучення дітей до допомоги хворим, бідним, інвалідам. Слід особливо зазначити, що кожній дитині в ході обговорення була забезпечена можливість висувати ідеї, пропонувати проекти, одержувати підтримку щодо їх втілення у життя.

Одним із засобів виховання культури гідності є навчання учнів проявляти особисту гідність, допомогти їм прищепити навички взаємної підтримки один одного. Але спочатку вчителі разом з дітьми треба спланувати свою діяльність так, щоб учні навчилися говорити вголос «при всіх» щось позитивне про своїх однокласників, про їхні дії, вчинки у ставленні до них, до інших, однолітків, вчилися оцінювати власні вчинки, вчинки інших людей.

Так, Романенко Н. М., вчителька 3 класу Антрацитівської ЗОШ № 4 виховує своїх учнів в дусі взаємної підтримки за допомогою класної традиції «Години вдячності». Двічі на тиждень вчителька збирає в коло своїх вихованців і пропонує їм розказати, хто з однокласників з повагою поставився до них, зробив щось добре на цьому тижні, за що їм треба подякувати. Діти із задоволенням розповідали, як їм допомогли одно-

класники зв'язалися по телефону з батьками, захистили їх у ситуаціях, коли їх ображали, насміхались, розборонили у бійці, встали на захист скривдженого, порадили їхнім успіхам, поспівчували в разі поразки, неспіху тощо. Це виховує у дітей бажання взаємно підтримувати один одного, заохочує в майбутньому до проявів поваги, підтримки і піклування про іншого, сприяє захисту особистої гідності кожного вихованця та визнання ними людської гідності.

Цікавою формою роботи стало створення «Дерева гідних справ», яке вирощували учні 1 класу разом з класним керівником Демідюк О. В. На уроках образотворчого мистецтва діти разом з вчителькою намалювали велике дерево. Гілки його були голими. Потім зробили кошик із листочками. Вчителька наприкінці тижня запитувала своїх учнів «Яку гідну справу зробили ви для когось? Хто у ставленні до вас вчинив гідно? Хто захистив або підтримав вас у скрутній ситуації? Хто вчинив гідно у ставленні до іншого, а ви бачили це, поділіться враженнями, будь ласка? Про чий гідний вчинок ти обов'язково хотів би розповісти всім дітям у класі, чому?». Учні розповідали про такі гідні вчинки. Вчителька брала листочок, писала на ньому ім'я учня і прикріплювала його до гілки дерева. Поступово дерево вкривалось листочками і ставало символом людської та особистої гідності, де з часом кожна дитина могла бути відмічена, визначена, оцінена за її особисті надбання. Особливо це важливо в роботі з учнями, яким не зразу вдається досягти певних успіхів у навчанні, у житті колективу, зайняти відповідний статус у ньому. Таким чином, це «Дерево гідних справ» стало засобом самозростання кожного вихованця, сприяло підвищенню рівня його самооцінки, самоповаги. Ця робота може бути продовжена в усіх наступних класах у початковій школі.

Як засвідчило проведене дослідження, діти значно краще почали усвідомлювати сутність морально-етичних категорій, розбиратись у моральних колізіях, училися «читати» та розпізнавати власні почуття, емоції, почуття інших людей; виявляли активність і самостійність у прийнятті власних моральних рішень стосовно змін у поведінці героїв, власній поведінці, рисах характеру, якостях особистості; були готові брати участь у пошуковій та благодійній діяльності.

Застосування рефлексивно-експліцитного методу при виконанні та обговоренні проектної діяльності зумовило позитивні зрушення у вихованні особистості молодшого школяра. Як показав формувальний етап дослідження, участь дитини з першого року навчання у школі у творчопошукових проектах істотно підвищує її адаптованість до швидкозмінних умов життя, полегшує перехід до наступної ланки освіти, сприяє виявленню нею почуття гідності (любові й поваги до своєї країни, Батьківщини, рідного міста або села, своїх рідних, роду, родини, гордості й шанобливого ставлення до своїх пращурів, бажання бути гідним їхнього славного минулого).

У спеціалізованій школі №43 «Грааль» м. Києва, завдяки творчим зусиллям колективу вчителів початкових класів (завуча початкових класів Кметь Л. М., вчителів-методистів Шелех С. В., Кацан О. А., Костюченко Н. А. та вихователів ГПД, чотири класи однієї паралелі — 120 учнів 1-4-х класів), нами був реалізований на практиці навчально-виховний проект «Пізнай Україну», спрямований на виховання у школярів національної, особистої та людської гідності.

Мета проекту:

- виховувати любов і повагу до своєї Батьківщини, рідного краю, своєї родини, роду, гордості за них; поваги гідності дитиною себе як представника українського народу;
- розширити знання дітей про Україну, українців, своїх рідних, близьких;
- викликати інтерес до вивчення української мови, культури та історії українського народу;
- вчити відстоювати національну гідність, поважати національну гідність усіх народів, які проживають на Україні.

Для учнів другого класу були запропоновані наступні підпроекти «Родовідне дерево», «Український віночок».

Цікавою виявилась для дітей участь у підпроекті «Родовідне дерево», в ході здійснення якого кожен з учнів разом зі своєю родиною виготовив малюнок родовідного дерева; з'ясував значення кожного плоду (члена родини) на ньому; дізнався вдома про повний склад родини, оформив разом з батьками і презентував у класі на виставці. На завершення підпроєкту родовідні дерева класів були оформлені у вигляді газетних стіннівок і вивішені у початковій школі.

Після свята мама учениці другого класу В. Ільницької зробила слайд-шоу родинних дерев учнів других класів, які були представлені для ознайомлення учнів інших класів школи.

У ході реалізації підпроєкту «Український віночок» молодшими школярами були зроблені віночки від кожного класу у техніці «квілінг». Кожна дитина брала участь в його створенні за допомогою впровадження групової форми роботи: усі учні виготовляли свою квітку для колективного класного віночка. На уроках праці школярі встигли зробити собі ще одну маленьку поробку з квітів — «Подарунок для мами», який вручили своїм мамам на свято Восьмого березня. На завершення цього свята було проведено на паралелі других класів свято вишиванок, де представники кожного з класів розказували про свої сімейні обереги (вишиті рушники, сорочки, писанки, кухлі, дерев'яні шкатулки тощо). На свято були запрошені бабусі і прабабусі, дідусі і прадідусі, які розповіли про виготовлення цих сімейних оберегів, зокрема рушників, про призначення кожного з них. Слід відзначити, що діти були просто вражені побаченим і почутим. Їхні серця наповнювались гордістю за своїх талановитих, працьовитих родичів.

Так, у третіх класах у рамках підпроектів «Культурна спадщина України», «Вони прославили Україну» учнями разом з батьками були виконані та презентовані мультимедійні проекти, спочатку по класах, а потім з визначенням кращих на паралелі. Найцікавішими були відмічені такі проекти, присвячені рідному місту Києву: «Кияни — відомі усьому світу», «Мости Києва», «Цікавинки Києва» (про незвичні сучасні пам'ятники), «Історичні пам'ятки Києва» тощо.

Так, оригінальним за формою виявився проект учня 3-В класу А. Чемісова, присвячений видатним киянам. Він був побудований автором у вигляді незвичайної пригоди. Цей проект можна вважати не лише творчим, практичним, але й з елементами рольової гри. Описана учнем у своєму проекті пригода відбувалась з ним під час перебування в гостях у своїх родичів, у старовинному київському будинку в центрі міста. За сюжетом проекту, коли в будівлі раптом погасло світло, вимкнулись телевізор і комп'ютер, хлопець вирішив піднятися з ліхтарем на горище садиби, де і знайшов старовинний альбом з фотокартками Києва, відомих киян — В. Городецького, М. Булгакова, К. Малевича та І. Сікорського, які прославили його, а також місць, пов'язаних з їхньою творчою діяльністю. У своєму міні-дослідженні маленькому авторові вдалося висловити бажання пізнати більше про своє рідне місто, про киян, які складають його славу, відчуття почуття гордості за те, що він теж є киянином, який в майбутньому може прославити своє місто. Невипадково в кінці проекту автор вміщує фотографію учнів свого класу, висловлюючи припущення стосовно того, що кожен з них може теж прославити своє рідне місто в майбутньому, як описані ним у проекті видатні кияни. Нагородою переможцям стало вручення в ході презентації медалей «Знавець Києва».

Заслуговує на увагу досвід вчителів школи № 43 зі створення і вручення в четвертому класі портфоліо кожного учня, яке включає в себе, зокрема, творчі проекти, виконані дітьми, що, безумовно, сприяє підвищенню рівня дитячої самоповаги, самооцінки, дозволяє самореалізуватися кожному вихованцеві. Підсумком проведеної роботи стало свято «Як тебе не любити, Києве мій!» (для учнів 3-х класів).

У кінці свята мама учениці третього класу зробила слайд-шоу «Газети, присвячені Києву». Самі матеріали дитячих проектів були виставлені для ознайомлення учнів інших класів у школі та викладені в Інтернет-мережі.

Цікавим виявився також підпроект для учнів других класів «Українські письменники». В ході його виконання кожен клас обрав собі видатного поета або письменника, виконуючи груповий проект. Так, школярами були виконані наступні проекти, присвячені Т. Шевченку, І. Франку, Лесі Українці, М. Підгірянці, Вірі Лебедовій. Презентація проектів відбувалась спочатку по класах, а потім відбувся взаємообмін виконаними проектами.

Прикладом підсумку проведеної роботи з впровадження проекту «Пізнай Україну» стало родинне свято «**Ми діти твої, Україно!**», проведене для всіх учнів початкової школи, на якому діти відзвітувались про зроблену ними роботу, провели презентацію індивідуальних проєктів по класах, зокрема, найбільш цікавим виявився колективний проєкт учнів 3-А класу, присвячений вивченню творчості поетеси, дитячої письменниці, автора відомої на Україні пісні «Чом, чом, чом, земле моя...» Віри Лебедової. Пісні, на змісті якої виховувалось не одне покоління українців, саме тому і автором пісні довго вважався сам український народ. Перед презентацією проекту звучить мелодія пісні «Чом, чом, чом, земле моя...». Вчитель пропонує дітям назвати автора відомої всім пісні (заслуховуються різні варіанти відповідей).

Група учнів 3-А класу озвучує свій проєкт, присвячений відомій поетесі, дитячій письменниці, авторові цієї пісні Вірі Лебедовій.

До когорти талановитих педагогів, сучасників і продовжувачів справи Ю. Федьковича, С. Воробкевича, Є. Ярошинської належать і Віра Лебедова (псевдонім Костянтини Малицької). Їхні життєві долі склалися по-різному, і все ж ці люди були однотайними у своїх почуттях до знедоленого народу і до творення його культури.

Віра Лебедова (1872-1947) родом із Калуського повіту, що на Станіславщині, із сім'ї священика. Після отримання педагогічної освіти вчителювала в Галичині, а в 1903-1906 роках у с. Лужанах недалеко Чернівців. Постійно співпрацювала в дитячих і педагогічних виданнях («Дзвінок», «Світ дитини» та ін.). Крім кількох збірок оповідань про дітей («Малі герої», «Мати», «З трагедій діточих душ»), статей на морально-етичні теми, Віра Лебедова спеціально для дітей писала вірші, оповідання, новели, їй належать дитячі п'єси, інсценізації художніх творів до ювілеїв та релігійних свят, історичних подій, а також переклади з іншомовних літератур. Навіть потім, на початку 20-х років, після перебування в Сибіру, куди була насильно вивезена разом з багатьма галицькими і буковинськими інтелігентами, Віра Лебедова не переставала віддавати свій талант культурно-освітній діяльності — уклала шкільні читанки, хрестоматії, писала навчально-дидактичні посібники, уклала своєрідний каталог дитячої книжки.

Із творів Віри Лебедової буковинського періоду її життя чи не найпопулярніший — вірш «Чом, чом, чом, о земле ти моя...». Покладений на музику композитором Денисом Січинським, він згодом зажив слави відомої народної пісні. Розповідають, що у 20-30-ті роки навчальний день у школах Західної України починався з молитви, а закінчувався неодмінно цією піснею «Чом, чом, земле моя...» — твором, який до глибини душі хвилював юні серця, сприяв вихованню національної гідності українців. І наприкінці нинішнього століття у школах вільної України має звучати це поетичне слово Віри Лебедової: його простота і водночас вишуканість, звертання до найсокровенніших понять, оригінальна

побудова вірша (як діалог) допоможуть легшому засвоєнню, пробуджують разом з іншими творами високі патріотичні почуття.

Учням початкових класів можна порадити прочитати твори Віри Лебедової, опубліковані у збірнику «Дзвінок з минулого» / К.: Веселка, 1991 / Активна й різнобічна діяльність Віри Лебедової на ниві дитячої літератури справді варта захоплення, а й, передусім, видання її найкращих творів.

У рамках проектної діяльності «Пізнай Україну» на виконання під-проекту «Подорожуємо Україною» на початку третього класу вчителями разом з учнями, батьками були визначені наступні об'єкти для дослідження: Асканія-Нова, Холодний Яр, водоспади України. З метою вивчення культури, історії, традицій українського народу учні брали також участь у таких екскурсіях (разом з вчителями, вихователями, батьками): «Мамаєва слобода» з майстер-класом «Ліплення глечиків» і «Виготовлення та випікання миколайчиків»; відвідування українського етнографічного комплексу в українському селі з майстер-класом з виготовлення глиняного посуду; музею книгодрукарства в Києво-Печерській лаврі, де майстри навчали дітей виготовляти папір, розмальовувати писанки; в музеї ікон Радомишля. Разом з учнями вчителі за допомогою батьків розробили план наступних відвідувань таких екскурсій: до міст Кам'янець-Подільський, Переяслав-Хмельницький, міста Канева — до 200-річчя з дня народження Т. Шевченка.

Участь школярів у таких проектах сприяла вихованню в учнів дру-гих-четвертих класів таких видів культури гідності, як особистісна та національна. Слід відзначити, що у дітей значно зросла ініціативність, активність, позитивна мотивація до цього виду діяльності; вони навчилися працювати самостійно, досягаючи мети проекту; дослухалися до порад однокласників, дорослих під час обговорення етапів виконання проекту; робили власний вибір об'єктів для дослідження (не лише відомих та маловідомих історичних постатей, які прославили Україну, а й представників свого роду, які прославили свій рідний край, Батьківщину в роки воєнних лихоліть, мирний час). В учнів також поступово намітилися такі позитивні тенденції: у вихованні поваги до Української держави, власної гідності як представника українського народу; у бажанні виявляти повагу до людини (членів своєї родини, представників роду) — емоційно-ціннісний компонент культури гідності особистості; у шанобливому ставленні та виявленні інтересу до історії українського народу, його культури, історії, мови, бажанні поповнювати свої знання про Україну, українців протягом всього періоду навчання в початковій школі тощо.

У виховній практиці початкової школи нами були проведені з учителями, батьками попередні бесіди, тренінгові заняття з опанування технікою запровадження рефлексивно-експліцитного методу, розроблені методичні рекомендації для вчителів, вихователів, батьків.

Матеріали для бесід з батьками учнів початкових класів
Бесіда на тему «Моббінг. Прояви моббінгу у початковій школі»
(за Беляєвою О. Б.)

Шановні батьки! Часто, забираючи свою дитину після уроків, ви чули її скарги на однокласників: «Вони дражняться», «Вони мене обзивають», «Вони кажуть, що я...», «З мене всі сміються»... Але ваше дитя ще не вміє дражнитися або не встигає відповісти всім одразу. А якщо до цього воно ще й довго думає, і коли на нього з усіх боків сиплються образливі слова, просто губиться... Тому захищається як може, — скаргами, сльозами, образами, відстороненістю, озлобленістю, замкненістю, мовчазністю, самотністю і навіть кулаками. Що ж вам робити у цій ситуації?

Слід зважати на те, що сучасні діти — надто жорстокі, легко висміюють негаразди та проблеми деяких учнів, які не можуть постояти за себе, оголошують тим, хто чимось відрізняється від інших, бойкот, глузують із них, влаштовують різні ситуації, систематично їх цькують, перетворюючи на знехтуваних, не замислюючись, як боляче роблять своїми словами тому, з кого знущаються. Науковий термін, який визначає описаний стиль поведінки, виник зовсім нещодавно і називається словом «моббінг», яке походить від англійського слова mob — натовп, банда, «своя» компанія, нападати групою, переслідувати, пригноблювати, висміювати, грубіянити, чіплятися до когось. І хоч як важко це визнавати, діти, які постійно зазнають цькування своїх однокласників, є майже у кожній школі. Учителі, як правило, помічають найгрубіші, фізичні форми гноблення. Але не завжди в них є час розібратися, хто винний, оскільки насамперед карають того, хто виявив агресію (зазвичай це дитина, яка захищалася від нападу), незважаючи на причини, що викликали агресію.

Хочемо звернути вашу увагу: вважати, що приниження, цькування, глузування з деяких учнів не вартє уваги дорослих — це неприпустима помилка. Таке ставлення вчителів та батьків допомагає кривдникам, підтримує їх у безкарності й не надає необхідної підтримки знехтуваній жертві, яка відчуває свою відторгнутість і страждає від бездіяльності дорослих.

Проведене невелике дослідження українських психологів у 20 школах: виявили моббінг у третини класів. Майже в кожному першому класі вже через три-чотири місяці навчання з'являвся більш-менш виражений «парія». При цьому наявність моббінгу в реальному житті початкового класу часто не лише не помічають, але й різко заперечують учителі, а батьки якщо й помічають, то не надають великого значення. Вони вважають, що умов для виникнення моббінгу в середовищі малюків немає: у цьому віці діти настільки підпорядковані дорослому, що діють лише в тих межах, які той їм окреслює. Але давайте подумаємо, чому в колективі відштовхують когось, роблять із нього «цапа відбувай-

ла»? У групі дорослих це можуть бути матеріальні причини, заздрість, бажання зайняти посаду колеги тощо. А в дитячому — існують і соціальні: боротьба за лідерство, страх втратити високий статус, бажання завоювати прихильність значущої особи тощо. Усе це існує вже в дитячій садку і посилюється у початкових класах школи. Інколи шкільний колектив формується за принципом «наші — не наші», «хороші — погані учні», «хлопчики — дівчатка». Звідси лише один крок до позиції колективу: «Ми такі, а ти не такий — забирайся».

Чому саме в молодших класах моббінг може проявитися в найяскравіших формах, які погано піддаються раціональному поясненню? Бо ні зацькована дитина, ні її вчителі просто не розуміють, що відбувається. Малюк, якого відштовхують, ще не має жодного адекватного способу самозахисту, не володіє технікою попередження й подолання негативного впливу моббінгу на власну психіку. Не розуміючи, чому її не люблять і за що кривдять, дитина обирає дуже неефективні методи захисту. Один із них — запобіжна агресія. Звикнувши до постійної відвертої або прихованої агресії однокласників, дитина намагається запобігти нападу, виступивши першою проти ймовірного супротивника. Пам'ятаймо, що часто мотивом стають цілком безневинні дії: постійно чекаючи на карверзи, дитина побоюється навіть звичайних вчинків однокласників і випадково зачеплену книжку, загублений зошит, портфель, що впав, сприймає як сигнал для самозахисту.

Інші жертви моббінгу часто намагаються потоваришувати з тим, хто займає вищий соціальний статус. Відчуваючи свою нездатність самотійно завоювати прихильність і болісно переживаючи неувагу до себе, дитина починає «купувати» тих, із ким хоче дружити, — віддає їм свої іграшки, цікаві книжки або щедро пригощає всіх солодощами.

Трапляється і так, що механізм моббінгу, хай і ненавмисно, запускає вчитель. У тих випадках, коли негативне ставлення до учня викликане труднощами у навчанні, у дитини виникає специфічна форма захисту — вона відмовляється виконувати ті види робіт, які можуть оцінювати публічно. Школяр або просто відмовляється відповідати, писати, рахувати, малювати, або виконує завдання так, щоб обов'язково одержати погану оцінку. Це дозволяє зберегти внутрішню віру в те, що якби він постарався, то результати, можливо, були б зовсім непоганими. До того ж, не відповідаючи, не викликує у класі сміху, отже, залишається шанс зберегти самоповагу та уникнути висміювання й образливих слів.

Негативну оцінку педагогом тієї чи іншої дитини клас може сприйняти як знак неналежності її до певної групи. Створюється парадоксальна ситуація: невдоволення вчителя дає поштовх для відторгнення учня всім класом, порушення стосунків з однолітками. Спроби захиститися — запобіжна агресія, приниження, неуспішність, захисне підлабузництво і соціальне самоусунення — лише посилюють погане ставлення педагога. Не розуміючи і не намагаючись зрозуміти справжніх мотивів

поведінки «знехтуваних», учителі зараховують їх до «погано вихованих», розпечених і наперед передрікають їм майбутнє злісних порушників дисципліни. З часом таких дітей відверто не люблять, відкрито протиставляють іншим, при першій нагоді намагаються від них позбутися. Оточення дратує їхня збудливість, тримає у напруженні емоційна нестійкість, лякає непередбачувана поведінка.

Найсумніше, що діти у таких випадках — і жертви, і кривдники — лише жертви непедагогічної поведінки вчителя. Вирішення проблеми знехтуваних учнів дуже часто може полягати в самій причині виникнення моббінгу.

Спробуємо дати вам декілька порад стосовно того, на що слід звертати увагу в поведінці вашої дитини:

1. Чим раніше ви помітите негаразди у поведінці дитини і почнете реагувати на її скарги, аналізувати ситуацію разом із нею, обговорювати питання, то швидше ви зможете вирішити цю проблему, не загострюючи її.

2. Шукайте небайдужих людей, які допоможуть вам упоратися із ситуацією, це може бути класний керівник, шкільний психолог або адміністрація закладу, де вчиться ваш школяр. Важливо висловити свою проблему не у формі претензії, намагання розібратися, а у проханні разом допомогти дитині почуватися у класі комфортно, знайти шляхи виходу із ситуації.

3. Чудово, якщо вчитель підкреслюватиме позитивні риси вашої дитини, її досягнення перед усім класом, висловлюватиме своє добре ставлення до неї.

4. Навчіть малюка обирати правильну стратегію поведінки у стосунках з однокласниками. Якщо ситуація не зайшла ще надто далеко, вчіть ігнорувати всі напади, пом'якшуючи їх жартом, або намагайтеся давати якнайменше реальних приводів для нападів і пліток, спонукайте спілкуватися з однокласниками доброзичливо.

5. Добре, якщо малюк буде привітним з усіма, виглядатиме охайним, доглянутим, підтягнутим, буде спокійним і не показуватиме кривдникам, що їхні глузування виводять його з рівноваги.

6. Учіть дитину знімати психологічне напруження за допомогою занять спортом, плаванням, танцями, різноманітними хобі. Так у неї з'явиться нове оточення, нові друзі, позитивні досягнення в інших сферах, окрім навчання.

7. Уселяйте віру у власні сили, підтримуйте самоповагу, вчіть брати на себе відповідальність за свої вчинки [11, с. 106-110].

Бесіда на тему «Якщо дитину дразнять у школі»

Шановні батьки! Мабуть, кожен з вас, пригадуючи своє дитинство, навчання у школі, хоч раз побував в ситуації дитини, яку ображали, дразнили, або принаймні був свідком такого зневажливого ставлення до інших. Деякі з вас вважають це не важливими проблемами в житті

дитини, не звертають уваги, навіть коли дитина приходиться до вас за підтримкою, порадою.

Слід враховувати той факт, що «дражнилки», образливі прізвиська, постійні насмішки травмують дитину, особливо якщо вона від природи вразлива і сором'язлива. Бувають випадки, коли така ситуація виходить з-під контролю і стає незворотною. Дитина сприймає школу не інакше, як місце, де вона зазнає знущання. Це може позначитися на її самооцінці, успішності і, зрештою, на її психічному стані.

Психологи радять вчителям відкрито не втручатися в конфлікт дітей. Адже таке втручання не змусить дітей по-іншому ставитися до однокласника. Навпаки, цілком імовірно, заступництво старшого остаточно налаштує однокласників проти цієї дитини. Грати з нею на рівних, приймати у свою компанію її не стануть — вона «ябеда», не змогла впоратися сама, а привела вчительку. Крім того, учень зробить ще один висновок: він не в змозі впоратися з труднощами сам, йому потрібна допомога дорослих. Це позбавить його самоповаги і впевненості у власних силах.

Існує цілком дієвий спосіб впоратися з кривдниками: не показувати, як ці «дражнилки» тебе зачіпають, не давати зрозуміти, що ти береш їхні слова близько до серця.

Психологи пропонують провести розмову приблизно за такою схемою:

«Ти скаржишся, що Іра тебе весь час дражнить, а інші дівчатка підхоплюють її слова? Це неприємно і хочеться навіть плакати. Але сльозами проблему не розв'яжеш. Скажи, ти плакала в школі? До сліз справа не доходила, але ти сердилася, і дівчатка це бачили? І що, після цього вони відразу переставали тебе дражнити? Починали ставитися до тебе краще? Ні, все було зовсім навпаки. Давай подумаємо, як же бути? Я, звичайно, можу поговорити з ними. Але мені здається, що як тільки я піду і ти залишишся одна, все почнеться знову. Як ти вважаєш? Може, зробимо по-іншому: ти, як це не важко, зробиш вигляд, що тебе дуже смішать їхні слова. Так, це нелегко. Але подумай, чого домагається Іра з подружками? Зробити так, щоб ти засмутилася. І до цих пір так і траплялося. А ти спробуй вчинити інакше. Посміхнися».

Практика показує: переконати дитину в тому, що подібна поведінка — дійсно реальний вихід із становища, буває нелегко. І тут, як завжди, допоможе наочний приклад. Розкажіть дитині, як у подібній ситуації свого часу опинилися ви чи хтось із ваших знайомих або родичів. Велике враження справить також ім'я відомого актора, спортсмена.

Спробуйте переконати дитину в тому, що діяти їй потрібно самій. Адже вчитель або батьки не завжди будуть поруч. Значить, потрібно вчитися захищати себе самостійно.

Отже, основні способи, як допомогти дитині, яку дражнять:

- Порадити дитині не звертати уваги на прізвиська та підколки. Побачивши повну байдужість, кривдник відразу перестане кеп-

кувати й обере іншу жертву. Проте, на жаль, не кожен школяр зможе промовчати у відповідь на образ.

- Нехай дитина відреагує несподівано, давши зрозуміти, що ситуацією володіє вона, а не кривдник. Можна зробити вигляд, що ти не розчув («Що-що? Не чую!») – і так 10 разів. У результаті сміятися почнуть вже над автором невдалого жарту.
- Можна поговорити з батьками кривдника.
- Намагайтеся, щоб дитина навчилася захищати себе сама. Пояснить їй, що ви не в змозі щоденно з'ясовувати, хто винен. Інакше доведеться бігати за вже дорослою дитиною все життя (За матеріалами газети «Розкажіть онуку», № 5-6, 2013).

Матеріали бесіди для вчителів початкових класів (за Л. Кондратенко)

Бесіда на тему: «Моббінг. Його види. Діагностика, корекція моббінгу» [41, с. 38-41].

Нерідко ви самі, вчителі, є не лише свідками, але й учасниками такої реальної ситуації, коли вчитель майже випадково протиставляє одну дитину класові. Це сприяє зростанню рівня напруження моббінгової ситуації в початкових класах. Слід зважати на те, що ситуація може зростати поступово, практично непомітно, наприклад: «Усі ви, діти, молодці, уважні, а от Сашко (Дмитрик, Оленка) не слухає, про що у класі говорять, а тому нічого не знає».

Потім на перерві також випадково цього Сашка штовхнули (вдарили, забрали книжку, порвали зошита), і він побіг зі своїм маленьким лихом до вчителя. А той відмахнувся: «Ти замість того, щоб жалітися, краще підготуйся до наступного уроку». І все – механізм запущено, клас зрозумів, що цього Сашка (Дмитрика, Оленку) можна, або навіть потрібно, кривдити, бо він поганий. Далі йде ланцюгова реакція – що більше дитину кривдять, то гірше вона поводить. Що гірше вона поводить, то гірше до неї ставляться вчителі й діти. Якщо вчитель зрештою не усвідомить, що проблема – у ньому самому (він не знаходить правильний підхід до дитини і далі подає класу сигнали свого несприйняття «знехтуваного»), то всі відхилення у поведінці такої дитини загостряться, захисні реакції стануть дедалі провокативнішими та агресивнішими. Що ж це за ситуація – моббінг?

Моббінг (від англійського слова «mob» – натовп, банда, «своя» компанія, нападати групою, натовпом), означає феномен неприйняття соціальною групою певного свого члена. Поняття моббінгу тільки входить у лексикон педагогів і психологів, хоча явище, яке воно позначає, далеко не нове. В ситуацію моббінгу потрапляють так звані ізольовані, не прийняті колективом діти. Наявність моббінгу в реальному житті початкової школи часто не тільки не помічається, а й різко заперечується вчителями, і хоч помічається, та не усвідомлюється батьками.

Слід підкреслити, що саме в початковій школі моббінг може виявлятися у своїх найбрутальніших формах, які погано піддаються раціональному поясненню, оскільки ні його жертви, ні самі ініціатори моббінгу, як правило, в силу вікових особливостей просто не усвідомлюють сенсу того, що відбувається. Піддана моббінгу дитина не має жодних адекватних засобів самозахисту, не володіє і не може володіти техніками попередження та подолання його негативного впливу на власну психіку. Не розуміючи реальних причин переслідування і не маючи ефективного механізму захисту, жертва, як правило, вибирає контрпродуктивні вчинкові стратегії, намагаючись не стільки подолати моббінг, скільки зменшити його травмуючу дію.

Як проявляється

Піддані моббінгу учні початкової школи найчастіше використовують такі прийоми захисту (назви умовні):

- Упереджуюча агресія.
- Упереджуюче особистісне приниження.
- Захисне підлабузництво.
- Упереджуюча неуспішність.
- Соціальне самоусунення.

Розглянемо кожен із цих стратегій окремо:

Упереджуюча агресія. Ця стратегія найбільш характерна для хлопчиків. Звикнувши до постійної явної або прихованої агресії з боку однокласників, такі діти намагаються попередити напад власною атакою на ймовірного супротивника. При цьому часто стають призвідцями нічим не спровокованих бійок, оскільки можуть розшифровувати ненавмисні вчинки як заздалегідь сплановану провокацію. Не так розчуте слово; не так пояснений сміх; ненароком зачеплена книжка; портфель, що впав; зошит, що десь загубився — приводів для початку сварки безліч, причина одна — страх перед нападом з боку однокласників, почуття безпорадності і незахищеності перед їх ворожістю. Від патологічної агресивності, агресивність, спровокована моббінгом, завжди відрізняється своїм попереджуючим характером, намаганням дитини обґрунтувати, виправдати і пояснити свої дії.

Упереджуюче особистісне приниження. Діти характерологічне не схильні до агресії часто вдаються до прийняття на себе ролі класного блазня. Головна небезпека такої стратегії полягає у звиканні дитини до прийнятої ролі. Через певний проміжок часу маска блазня стає характерологічною прикметою особистості, і ця прикмета уже не піддається довольній зміні.

Слід зазначити, що блазнювання дитини початкової школи не завжди є наслідком моббінгу. В деяких випадках воно може свідчити про емоційну дезадаптацію дитини або про підвищену потребу в увазі з боку важливого дорослого. Та які б причини не лежали в основі блазнюван-

ня, воно завжди є показником шкільного неблагополуччя і вимагає нагальної психотерапевтичної допомоги.

Захисне підлабузництво. Дитина намагається потоваришувати з тими, хто займає вищий соціальний статус у класі для того, щоб обезпечити себе від відторгнення колективом. Відчуваючи свою неспроможність самотужки завоювати прихильність і боляче переживаючи не увагу до себе, вона починає «підкуплювати» тих, з ким хоче дружити, — віддає їм свої цукерки, іграшки, цікаві книжки. Заради завоювання прихильності такі діти йдуть на крадіжки з власної сім'ї грошей, за які потім розважають «важливих» для себе однокласників.

Упереджуюча неуспішність. У випадках, коли відсутність симпатії учителя до дитини викликається переважно певними навчальними труднощами, виникає специфічна форма захисту, що полягає у відмові від виконання робіт, що можуть публічно оцінюватись. Зустрічаються випадки, коли така відмова набирає взагалі алогічних форм спеціального применшення своїх навчальних можливостей. Дитина або просто відмовляється відповідати, писати, рахувати, малювати, вирізувати тощо, або виконує навчальне завдання так, щоб, безсумнівно, отримати погану оцінку. Така адаптивна реакція допомагає дитині зберігати внутрішню віру в те, що якби вона постаралась, то, можливо, результати були б зовсім непоганими. Відсутність же відповіді на уроці не дає приводу для сміху, а тому й залишає шанс зберегти хоч якусь самоповагу.

Соціальне самоусунення. Дитина, яка вибрала подібну стратегію протидії мобінгу, найчастіше перебуває під подвійним негативним впливом — як школи, так і сім'ї. Втрачаючи базову підтримку родини, молодший школяр починає або виявляти певні аутичні риси, або шукати емоційної підтримки на стороні, часто потрапляючи під вплив асоціальних особистостей.

Складності диференціальної діагностики. У мобінгу немає характерних проявів з боку жертви. Вибір стратегії захисту залежить від індивідуальних особливостей та реакцій на поведінку дитини з боку оточення. Тому в кожному випадку скарг на деструктивну поведінку дитини чи появи симптомомокомплексів, характерних для шкільних страхів, слід обов'язково перевіряти клас, у якому навчається дитина, на можливість появи мобінгу.

Механізм, що призводить до мобінгу в початковій школі, той самий, що *провокує* появу «страху школи». В його основі лежить усвідомлюване або неусвідомлюване неприйняття педагогом дитини. Молодші школярі надзвичайно чутливі до емоційних проявів педагога. Вони здатні присвоювати його нехоть до певної дитини, сприймаючи її як свою власну емоцію. Мобінг виникає тоді, коли відштовхування певної дитини педагогом переростає у таке ж саме відштовхування з боку однокласників.

Діагностика. Виявити мобінг досить легко за допомогою соціометрії. При цьому дітей 1-2-х класів можна просто індивідуально опитати,

у них ще немає застережень щодо збереження конфіденційності їх побажань, а в 3-4-х класах доцільно провести уже звичайне анонімне письмове опитування. Якщо соціометрія виявить ізольованого учня (зірку відштовхування), то з великою долею вірогідності можна припускати, що така дитина справді знаходиться в ситуації моббінгу. Підозру у моббінгу з боку частин класу можна висловити, коли існує достатньо кількісна так звана соціометрична кліка, що протистоїть якомусь одному учневі, що знаходиться в ситуації зневаженого. Уточнити діагноз можна за допомогою цілеспрямованого спостереження.

Соціометрія, що проводиться в школі, не повинна стимулювати розвиток негативних тенденцій у класі, тому негативні вибори, як правило, дітям не пропонуються.

Корекція. виправити ситуацію моббінгу в початковій школі можна через корекцію ставлення вчителя до дитини та заняття з класом, спрямовані на розвиток дружніх стосунків. Однак якщо вчитель не змінить свого негативного ставлення до дитини, то робота з класом теж не матиме успіху.

Соціометрія. Можна використати варіант соціометричного вивчення класу за книгою: Гільбух Ю.З., Киричук О.В. Шкільний клас: як пізнати і виховати його душу. — К.: Психодіагностика і диференційоване навчання, 1994. — С. 115-153 [22, с. 115-153].

У ході проведення формувального експерименту з учнями 2-4-х класів з метою перевірки рівня засвоєння ними знань про вивчені основні морально-етичні категорії (людська та особистісна гідність) нами була застосована методика незакінчених речень, повторне анкетування учнів, ігрові вправи. Наводимо приклади таких методик.

Методика незакінчених речень.

- I.** Поважати себе означає...
Поважати інших означає...
Мене поважають, якщо я...
- II.** Коли мене поважають, я буду...
Коли мене не поважають, я...
- III.** Гідна людина завжди...
Гідна людина ніколи не...
Ображати національну гідність означає...
Поважати національну гідність означає...

До повторного **анкетування учнів «Кого ми поважаємо?»**, яке було запропоноване на етапі констатувального експерименту, ми додали наступні запитання:

1. Поміркуй: чи кожна людина варта поваги? Чому? Як треба ставитись до кожної людини, незважаючи на її положення, посаду, статки, стан здоров'я, зовнішність, колір шкіри тощо? Чому?

2. Кого можна вважати гідною людиною? За які її вчинки? Наведи приклад такої людини (або героя книг, мультфільмів чи кінофільмів тощо). Чи хотів би ти бути схожим на неї? Чому?

Ігрова вправа «Перевтілення» (за Ж. Маценко)

Завдання: Виявити здатність дитини «входити» у внутрішній світ іншої людини (істоти) та здатність до співпереживання; вчити засобам експресивної демонстрації емоційних станів; сприяти розвитку уявлення.

Процедура. Вправа проводиться з групою учнів (не більше семи). Решта групи чи класу спостерігає за виконанням та дає оцінку образності перевтілень.

Вступне слово вчителя.

Чи замислювалися Ви колись над тим, що саме відчуває, переживає, думає, бажає інша людина або жива істота? Давайте спробуємо. Я запропоную кожному з Вас певний образ, а Ви ніби станьте ним на декілька хвилин. А потім по черзі розповісте усім нам, про що Ви думали, як почувались, що робили, чого бажали?

Орієнтовні образи для виконання справи:

1. Хлопчик, якого образив товариш на очах однокласників;
2. Дівчинка, яку «вчителює» вчителька в класі за запізнення;
3. Учень, який отримав відмінну оцінку;
4. Учениця, яка отримує нагороду за свою роботу (поробку або малюнок).

Ігри про права і обов'язки дитини, учня (за О. В. Хухлаєвою).

«Ятакхочу» (1-2 клас). Вчитель розповідає дітям про дівчинку, яку звали не Наталка, не Марічка, а Ятакхочу, тому що вона завжди робила тільки те, що хотіла, незважаючи на інших людей, з неповагою ставлячись до них. Дітям пропонується придумати фрази, характерні для цієї дівчинки, з якою інтонацією вона їх говорить, почергово вимовити їх.

Після цього дітям дається завдання поміркувати над тим, чи хотіли б вони дружити з такою дівчинкою, і запропонувати, як допомогти такій дівчинці Ятакхочу стати ввічливою дівчинкою, яка з повагою ставиться до інших людей. Вправа може бути проведена як гра-драматизація.

«Біль про права людини». На основі обговорених списків прав і обов'язків, складених дітьми в ході виконання попереднього завдання, організується референдум.

— Які пункти про права й обов'язки учнів та вчителів у школі можуть бути прийняті усіма, які б дозволили поважати гідність як учнів, так і вчителів? Учні в ході обговорення складають «Біль про права» учня і вчителя в школі.

Дидактична гра «Якщо я людина, я повинен (винна)...»

Діти мають вибрати вірні відповіді, обґрунтовуючи їх.

1. Шанувати право інших людей.
2. Бути вихованими, стриманими.

3. Ображати інших.
4. Робити комусь зло, якщо це ніхто не бачить.
5. Поважати себе.

Експрес-анкета:

«Моя думка така...», «Якби я мав (ла) право...»

«Дерево Гідності» (6 заповідей)

Напишіть на дереві Гідності заповіді для своїх товаришів, однолітків, майбутніх поколінь учнів, якими вони повинні бути, наприклад:

1. Я не ставлю свої інтереси на перше місце.
2. Я завжди зважаю на бажання, потреби і настрої інших людей...

У ході експериментальної роботи з учнями 2-4-их класів була підтверджена ефективність проведення серії виховних занять з учнями у позаурочний час у «Школі Гідності». Наводимо приклад такого заняття.

Тема. Людина — скарб, цінніший від усього (використані матеріали О. Коробко) (3-4-й клас)

Мета: дати дітям уявлення про себе як людину. Вчити оцінювати себе та інших людей. Вчити характеризувати свої індивідуальні особливості; обґрунтовувати свої судження стосовно твердження про цінність кожної людини. Формувати почуття самоповаги.

Хід заняття

Індивідуальне привітання учнів (можна провести у вигляді гри «Комплімент» або з м'ячем, передаючи його із словами привітання тому, з ким хочеш привітатися, і висловити побажання).

I. Вступне слово вчителя.

Можна прочитати уривок з вірша В. Симоненка «Ти знаєш, що ти людина...» або обговорити уривок з вірша видатного шотландського поета Роберта Бернса «Чесна бідність»:

Нічого, нічого, що ми звання простого!

Звання — лиш карб*, людина — скарб,

Цінніший від усього.

* карб — зарубка, насічка, мітка.

— Як ти розумієш вислів «людина — скарб, цінніший від усього»?

— Що означає вислів «бути людиною»? Чи всі ми, люди, однакові?

Чому?

II. Методика незакінченого речення:

— Яку роль ти тепер виконуєш в школі? А вдома? З друзями? Продовж речення: «Я людина...»

III. Виконання завдань.

а) Дидактична гра «Продовжи за мною...»

Я стою на п'єдесталі,

Про ім'я розповідаю.

Хай із друзів кожен знає,

Що воно означає.

- Як звать кожного з вас?
 - Що означає твоє ім'я?
 - Чи хотіли б ви про це дізнатись? Спитайте своїх рідних про історію походження свого імені.
 - Чи є в класі діти, в яких однакові імена?
 - Але придивіться, чи однакові вони як люди.
 - Що ви помітили?
- б) подивіться один на одного, на себе в дзеркало, на сусіда по парті.
 Висновок про унікальність портрета (зовнішності) кожної людини;
 в) спробуємо дізнатися разом, чим кожен із нас відрізняється від іншого:

1. Порівняння ваги, зросту.
2. Порівняння почерку.
- Напиши, як тебе звать, якесь речення (слово). Потім аркуші перемішаємо. Спробуйте знайти свій аркуш.
- Що допомогло тобі це зробити?
3. Гра «Впізнай по голосу».

Обирається ведучий, якому зав'язують очі. Діти (3-5 осіб) підходять до нього, торкаються до спини і говорять щось приємне про ведучого (або називають його ласкаво). Ведучий має вгадати по голосу, хто до нього доторкнувся.

- Як ти здогадався, хто до тебе доторкнувся?
- 4. Методика незакінченого речення (або гра «Чарівний промінь»).
- Діти! Я переконана, що ви всі змогли побачити, що кожна людина неповторна, має свої особливості порівняно з іншими. Кожен з нас є цінністю, людиною, яка гідна поваги інших, але ми маємо, перш за все, в житті побачити в кожній людині усе, що її робить неповторною, відмінною від інших.

Спробуємо за допомогою чарівного променя виділити, що найбільше подобається тобі у собі.

- Закінчи речення: «Я ціную себе...», «Я поважаю себе».

Спробуй виділити, що тебе найбільше вразило в іншій людині. Закінчи речення: «Я ціную тебе...», «Я поважаю тебе».

IV. Підсумок заняття.

Завдання можуть виконуватись письмово учнями 3-4-х класів при заповненні сторінок свого щоденника «Сходинки до самого себе».

I. Анкета «Чим ти відрізняєшся від інших?» Запиши і прочитай у класі (за бажанням):

1. Яке твоє улюблене заняття?
2. Що ти найкраще вмієш робити?
3. Хто твої улюблені герої?
4. Хто твої найкращі друзі?
5. Щоб ти хотів навчитись робити краще?

II. Дидактична гра «Продовжи за мною...»

- Найбільше мені подобається в собі...
- Я хотів (ла) би бути людиною...
- Я сумую, якщо..
- Я горжуся собою, коли я...
- Мої однокласники поважають мене...
- Понад усе я люблю...

III. Дидактична гра «Чи гідна я людина?» Клас ділиться на дві групи. Перша говорить, що в учня є гідного поваги інших, друга — а що ні.

IV. Дидактична гра «Люстерко» (з виявлення дитячої самооцінки, оцінки інших людей).

Як у дзеркальце дивлюся,
Сам собі я похвалюся.
Бачте, випадок який,
Послухайте, я такий (а)...
Напиши, який ти є...

Світ мій, дзеркальце, скажи
Та всю правду розкажи!
Розкажи нам, друже правий,
Чим для друзів я цікавий (а).
Допиши, що про тебе сказали б друзі...

V. Вправа «З чого складається гідність людини».

Завдання: Узагальнити уявлення учнів про гідність, її види (особистісну, людську, національну); розвивати вміння помічати прояви людської гідності у поведінці своїх товаришів.

Процедура: Участь бере весь клас. Вчитель наводить приклади прояву гідності (її видів) з подій власного життя, життя дітей класу та аналізує, які види гідності людини було виявлено. Після цього пропонує учням пригадати приклади прояву різних видів гідності з боку їх однокласників відносно себе, будь-якої людини, записати ці приклади в зошит. Учні зачитують приклади й аналізують їх. Ці «складові гідності» записуються на дошці, на уявному дереві Гідності. Учнями аналізуються всі приклади, наводяться відповідні приклади з життя інших людей, героїв літературних творів, мультфільмів чи кінофільмів. Усі складові гідності записуються на дошці.

Завершальне слово педагога:

Міні-диспут: Поміркуймо разом, діти, кого ж можна вважати гідним високого звання «Людина»?

Додаток до заняття.

1. Методика «Серце класу» (за О. В. Хухласвою).

Ведучий заздалегідь готує із міцного паперу серце і прикріплює його до дошки. Діти, згадуючи гарні якості, які мають усі учні в класі, записують їх фломастерами в середині серця.

2. Методика «Чий якості».

Дитина-ведуча загадує когось з учасників гри, нікому про це не говорячи. Потім вона вказує на одну або декілька написаних на «серці» якостей, цим вона показує, що вони є у людини, яку вона загадала. Інші відгадують, кого задумав ведучий.

3. Індивідуальна робота на картках.

Діти, прочитайте уважно список якостей, враховуючи наступну пораду:

Лиш той, хто вміє інших поважати,
Дружити прагне, товаришувати —
Той зможе у житті порядним стати,
А зараз риси гідної людини нам назвати.

Милосердя	Гідність
Жорстокість	Заздрісність
Брехливість	Неповага
Шанобливість	Терпимість
Чесність	Чуйність
Сміливість	Справедливість

Підкресліть однією лінією якості, які допомагають вам стати гідною поваги людини, а двома — ті, що заважають цьому.

— Які з цих рис притаманні тобі? Від яких ти хотів би позбавитись? Чому?

Ігри, що допоможуть оволодіти дітям навичками безконфліктної поведінки, сприятимуть зняттю напруги тощо

«Кулачок».

Мета: вчити здійснювати зміщення агресії, розслабляти м'язи, розвивати витримку, позитивні емоції, виховувати культуру поведінки.

Дитина бере в руку дрібну іграшку чи цукерку. Просимо стиснути її кулачок дуже міцно і потримати так певний час. Коли дитина розкриває кулачок, рука розслабляється, і на долоні вона бачить гарну іграшку.

«Казка навпаки».

Мета: розширити поняття дітей про різні стилі поведінки, допомогти усвідомити найбільш оптимальний, виховувати моральні якості.

Відома дітям казка розігрується у двох частинах: перша частина із звичними образами казкових героїв; у другій частині риси характеру казкових героїв змінюються на протилежні. Кожна дитина грає одного і того ж персонажа і в першій, і в другій частинах. Потім відбувається обговорення.

Гра «Ланцюг єдності» (1-2 клас).

Мета: допомогти дітям краще роздивитись своїх однокласників, позитивно оцінити їх, пережити почуття єдності та значущості з ними.

Діти сидять у колі, передаючи один одному ланцюжок так, щоб усі, хто вже тримав його, взявся за нього. Передаючи ланцюжок, діти висловлюють побажання іншим однокласникам. Починає вчитель (вихователь), подає приклад. Потім він звертається до дітей, питає, чи хочуть вони ще щось сказати. Коли ланцюг повертається до ведучого (дорослого), діти на прохання дорослого натягують його і, закривши очі, уявляють, як вони складають єдине ціле, про важливість та значущість кожного з них у цьому цілому.

Запитання вчителя до дітей:

— Що трапиться, якщо хоч одна ланка ланцюжка обірветься? Уявімо, що це хтось з вас. Так і в житті нашого колективу (класу), який можна уявити у вигляді ланцюжка, якщо щось трапляється погане з кимось з вас, порушується єдність і значущість усього ланцюжка. Отже, допомагаємо один одному, підтримуємо, поважаємо гідність кожного з вас.

Гра «Чарівні окуляри» (1-4 класи).

Мета: закріпити уявлення дітей про позитивні якості (достоїнства); дати можливість дітям побачити достоїнства кожного з дітей в класі. Вчити визнавати цінність кожної людини. Виховувати почуття поваги один до одного.

Слово вчителя.

Діти, уявімо собі, що у нас є незвичайні окуляри — чарівні. В них ми можемо розгледіти усе те добре і хороше, цінніше, що є в кожній людині, навіть якщо інколи вона приховує це від усіх. Зараз я примірю ці чарівні окуляри... Ой, які ви всі красиві, привабливі, веселі та розумні. Вчитель підходить до кожної дитини і вказує хоча б одне його достоїнство (позитивну якість). Потім пропонує дітям приміряти ці окуляри, подивитись один на одного і спробувати побачити якомога більше доброго, хорошого в кожному з них, навіть якщо раніше цього не помічали. Діти по черзі надівають чарівні окуляри і називають достоїнства своїх товаришів. У випадку, якщо комусь важко це зробити, вчитель або інші діти допомагають однокласникові. По можливості бажано не повторюватись, розширюючи коло позитивних якостей людини.

Етюди, за допомогою яких діти висловлюють основні емоції. **«Два сердитих хлопчики».**

Сюжет етюд: Хлопчики посварились. Вони дуже сердиті, насупили брови, розмахують руками, наступають один на одного, ось-ось поб'ються... Можна дати дітям можливість програти один і той же етюд з різними варіантами завершення ситуацій (наприклад, хлопці таки побились, посварились; або розсміялись, вибачились, примирились тощо).

Рольова гра «Я ображений, а ти — злий!»

У ході проведення гри вчитель розбиває дітей на пари (за бажанням). Пропонується розіграти таку сценку: один з учнів пропонує іншому щось (наприклад, погратись разом, погуляти тощо), а інший — грубо відкидає запрошення, не погоджуючись з жодною пропозицією.

Учнім дається інструкція: в ході гри показати зміни свого настрою, свій внутрішній стан (свою образу, злість, довіру чи недовіру, повагу до іншого тощо).

Діти по парах розігрують сценки, потім відбувається обговорення кожної ситуації глядачами, в ході якого з'ясовується, чи вдалося учням передати настрої героїв за допомогою слів, жестів, виявом емоцій тощо.

Бесіда вчителя з дітьми.

— Опишіть, будь ласка, стан головних героїв на початку і в кінці історії.

— Хто з них заслуговує на підтримку й повагу? Чому?

— А хто, на жаль, ні і чому? Поясни свою думку.

Вправа «Сипучий пісок».

Любі діти! Злість — наче сипучий пісок. Якщо ми зосереджуємось на цьому почутті, то не можемо вибратися з нього, як із сипучого піску. Пригадайте свій стан, коли ви відпочивали на морі і йшли по сипучому піску, з якого важко було вибратись. Спробуйте пригадати ситуацію, що змусила вас виявити злість. Спробуйте подивитись на себе наче зі сторони.

А тепер твердо скажіть собі: «Сипучий пісок». Подумки повторюйте ці слова до тих пір, доки не відчуєте, що злість проходить, лише тоді продовжуйте розмову з тим, хто вас образив.

Як показало експериментальне дослідження, у конфліктних ситуаціях в суперечках між дітьми вчителі часто пропонували дітям випробувати ці «чарівні слова». Як правило, результати були позитивними: діти заспокоювались, вчилися оволодівати собою, керувати своїми емоціями.

Фронтальна форма роботи з класом.

— Діти, спробуємо виробити колективні правила гідної поведінки (правила будемо розпочинати за допомогою частки не): «Гідна людина не повинна...». Діти продовжують складати правила гідної поведінки. Колективно обговорюють кожне з запропонованих.

Висновок.

— Діти! Чи завжди кожному з вас, вашим однокласникам у житті вдається дотримуватись вироблених нами правил гідної поведінки? Наведіть приклади з вашого життя, життя учнів класу.

— Якого правила найважче вам вдається дотримуватись? Чому? Що вам заважає?

— Давайте всі разом спробуємо допомогти (кожному учневі). Чим саме ми можемо допомогти, як ви думаєте?

Враховуючи вікові особливості дітей 2-4-х класів у процесі виховання культури гідності молодших школярів, ми широко використовували потенціал сучасних **інтерактивних методів**.

I. «Мозковий штурм»

Закінчить речення:

- поважати себе означає...
- поважати національну гідність означає...
- я ображаю національну гідність людини, якщо я...
- я поважаю інших людей, якщо...

II. «Мікрофон»

Закінчить ситуацію. Що зробив би Павлик?

1. Павлик зайшов у роздягальню, там скупчилося багато дітей. Він побачив Оксанку. Усі її штовхають...

2. Катруся образила Павлика в класі. Він...
3. На перерві Павлик бігав і зіштовхнувся з Петриком. Павлик...

III. «Робота в групах»

Скласти перелік порад для тих, хто:

- бажає стати гідною людиною.

IV. Вправа «Побажай від усього серця»

Під час перегляду позитивних зображень (добрі вчинки, учасниками яких є діти), що виводяться на інтерактивній дошці.

- Діти, що означає бути Людиною?
- Уяви, що ти представник людства. Які побажання хотів би залишити усім людям нашої планети?

Дітям дається завдання сформулювати побажання для всього людства планети та написати їх на стікерах у формі серця. Далі вони по черзі підходять до дошки, зачитують побажання і приклеюють стікери навколо тематичного зображення у вигляді планети.

- З якими почуттями, як ви думаєте, треба носити це горде звання «представник людства»?
- Про що завжди слід пам'ятати? Як не зганьбити це звання?
- Пригадай, чи завжди ти себе так поводиш?
- Від яких небажаних вчинків ти хотів би застерегти себе і людей планети Земля?

V. Проектна діяльність.

Вправа «Люстерко» (4 клас).

Учитель. Діти, що у мене в руках, що це за предмет, де ми його використовуємо? (Люстерко) Можна загадати дітям загадку про люстерко. А тепер я заховаю його, уявіть собі, що ви дивитесь в уявне люстерко на себе. Охарактеризуйте побачене. Чи задоволені ви побаченим, чи є серед ваших друзів, знайомих діти, які гідні поваги?

(Виступи, висловлювання учнів)

Вчитель. Яку людину ви вважаєте для себе взірцем, яка гідна поваги? Розкажіть про неї. Може, хтось пригадає героїв казок, фільмів тощо.

Пригадайте сторінки історії нашої країни, свого рідного краю. Назвіть історичних осіб, людей, а може, ваших рідних, яких ми вважаємо прикладом служіння своєму народові? Хто з них зумів не втратити гідність навіть в важкі роки лихоліття, випробувань для нашої України. (Роки боротьби за незалежність України, доба козаччини, голодомору, роки війни тощо).

Що ви знаєте про цих людей? Чи хотіли б ви поповнити свої знання про таких людей? Сьогодні ми розпочинаємо новий проект під назвою «Вони прославили Україну». (Проект може бути як груповий, коли об'єднуються діти за бажанням, або індивідуальний. У ході виконання проекту діти звертаються за допомогою до вчителя, своїх батьків, рідних).

VI. Вправа «Побудуй себе сам»

Вчитель. Діти, кожна людина протягом життя виховує себе для того, щоб стати кращою, щоб її поважали інші, щоб вона сама поважала себе. Давайте поміркуємо, з чого можна побудувати уявний будинок — ваш будинок, людини, гідної поваги. На дошці — стилізований будинок, в учнів — аркуші у вигляді цеглинок, на кожному буде свій напис. (Наприклад: «чесність», «доброта», «повага гідності» тощо). Фундамент нашого будинку — це наші природні здібності, здоров'я, інші люди, навколишній світ. Оточують наш будинок інші будинки, тобто інші люди, в якому свої цеглинки (людські якості). Стіни — це характер людини, основа нашого будинку. Виберіть ті цеглинки, з яких будуть побудовані стіни вашого будинку. (Учні прикріплюють аркуші-цеглинки, пояснюють свій вибір, декілька цеглинок порожні, на них можна записати своє слово). Освітлює ваш будинок гідності яскраве сонечко, щоб кожному з вас жилося щасливо в такому будинку.

Поміркуймо: Що допомагає людині бути гідною особистістю? А що їй заважає? Що б ви хотіли побажати один одному? (Учні обмінюються побажаннями).

VII. Ігрова вправа «Клубочок»

(Учитель бере клубочок з різнокольорових ниток — символів різних почуттів людини та рис її характеру, пояснюючи це дітям).

Учитель. Намагаючись стати вихованою, гідною поваги людиною, кожен із нас має усвідомлювати свої позитивні та негативні риси характеру. Пригадайте, будь ласка, кожен свої позитивні риси. Як ти гадаєш, чим ти відрізняєшся від інших? Узв'язавшись за ниточку клубочка, продовжимо речення: «Мій друг сказав би про мене, що я...».

(Клубочок передається по класу від учня до учня, останній передає нитку вчителю, утворюється коло).

Учитель. Прагнучи стати кращими й гідними людьми в житті, пам'ятайте слова, які зможуть допомогти вам це зробити:

Щастя не слава, не гроші — все це мина.

Щастя — це друзі хороші,

Шана людська. (О. Підсуха)

Підсумок обговорення.

— Що ж є найголовнішим у житті людини? Чому?

VIII. Метод ситуацій

Вчитель може зачитати ситуацію, взяту з життя класу, школи. Інший варіант — діти можуть розіграти сценку (гра-драматизація).

Вчитель.

— Діти! Послухайте, будь ласка, історію, яка трапилась в одній школі (за О. Молчановою), і може, хтось з вас впізнає в героях оповідання себе:

«Клас спускався сходами до вестибюлю школи. Раптом одна з учениць — Віра — посковзнулась і, розмахуючи портфелем, впала. При

падині вона ненавмисно штовхнула Іринку, яка йшла попереду неї, а портфелем штовхнула Миколу.

Як реагували на цей випадок діти? Іринка закричала: «Ти що штовхаєшся? Яка ти роззяпа!» Вслід за нею Петрик голосно виголосив: «Не роззяпа, а сліпа курка. Під ноги слід уважніше дивитись!» Микола змахнув своїм портфелем, він теж намагався дати здачі дівчинці, яка впала. Люда голосно сміялась. Інші діти з класу пройшли повз Віру з таким виразом обличчя, наче нічого не відбулося. І тільки Оксанка промовила: «Що ж ви так на неї накинулись? Хіба вона навмисно штовхала? Але ж вона впала!» Лише Оксанка підійшла до Віри, допомогла їй піднятися, обтрусила її плаття».

Міні-диспут:

Вчитель. Давайте послухаємо думки нашого класу з приводу почутого. Дайте оцінку вчинкам всіх дітей, героїв даного оповідання.

— З ким ви згодні у висловлюваннях? А з ким ні? Чому? Обґрунтуйте свою думку?

Вправа «Мікрофон»

Учитель. Зараз кожному з дітей в класі надається право бути почутим. Діти висловлюють свої міркування. Роблять висновки.

Підсумок обговорення.

— Чи хотіли б ви опинитись на місці дівчинки Віри?
— Які почуття виникли у вас, коли ви слухали цю історію? Чому?
— Хто з героїв цієї історії вам сподобався і чому? Які найкращі людські риси виявив?

— Чи можна те ж сказати про дії, вчинки, висловлювання інших героїв оповідання? Про що це свідчить? Чи достойно й гідно вони повели себе?

— З ким із героїв оповідання ти хотів би потоваришувати і чому?

— Чи можна було цю історію змінити на краще? Як саме?

— Чому вона вчить нас? Від чого застерігає?

У кінці міні-диспуту за бажанням дітей можна розіграти через гру драматизацію змінену історію.

Висновки. З метою взаємоперевірки отриманих експериментальних даних у ході апробації методики виховання культури гідності нами одночасно велося педагогічне спостереження за учнями (за спеціально складеною програмою спостереження), що дозволило перевірити вже здобуті результати, а також доповнити їх. Як показало проведене дослідження, в ході формувального експерименту (із застосуванням інноваційних форм і методів виховання) кількість учнів, віднесених до високого рівня в експериментальних класах зросла до 21,3% (контрольних — до 11,5%), до середнього рівня в експериментальних — зросла до 52,0% (контрольних — 39,2%); кількість учнів на низькому рівні знизилась в експериментальних класах до 26,7% (контрольних — до 49,3%).

Порівняння початкових і кінцевих результатів експериментальної роботи свідчить про ефективність змісту, форм і методів, використаних у роботі та необхідність їх творчого застосування у масовій практиці.

Як показав формувальний етап дослідження, найбільш дієвими виявились: 1. рефлексивно-експліцитний метод за І. Д. Бехом; 2. інтерактивні технології, зокрема міні-диспути, «Мозковий штурм», обговорення по групах та метод проєктів.

Використання сучасних інноваційних форм і методів виховання культури гідності молодших школярів дало змогу значно розширити формування **когнітивного компонента** вихованості культури гідності учнів: уявлення про людину як представника людства, себе як українця (нки), знання про зміст основних статей Міжнародної Конвенції про права дитини, зміст основних статей Конституції України; розуміння сутності понять «честь», «повага до людей»; знання своїх чеснот і вад, морально-етичних традицій та правил поведінки українців; знання про історію своєї країни, краю, столиці, державну символіку. Істотно вплинуло на формування **емоційно-ціннісного компонента** — почуття поваги до себе та інших людей; бажання виявляти повагу до людини (членів своєї родини, роду, представників класу, групи); відчуття, переживання власної гідності, виявлення готовності стати кращим; поваги до Української держави, повага гідності себе як представника українського народу; бажання виявляти взаємоповагу між представниками різних етносів, культур; інтересу до української мови, культури, історії українського народу. Сприяло формуванню **діяльнісно-поведінкового компонента** вихованості учнів перших-четвертих класів: вміння поважати себе та інших, незалежно від їх матеріального становища, виявляти турботу, повагу їх гідності, поводитись чесно і правдиво, оволодіння вміннями самооцінки, самокритики, здатність поводитись совісно за відсутності контролю дорослого, робити моральний вибір у різних життєвих ситуаціях; визнавати честь і гідність українців, представників різних етносів, вчитись відстоювати національну гідність, намагаючись протистояти випадкам зневажливого ставлення до держави, її символів, культури, представників української нації.

Проведене дослідження підтвердило основні положення гіпотези, уможливило зробити висновки й визначити перспективи подальшої розробки цієї проблеми. В ході експериментальної роботи виявились ефективними розроблені педагогічні умови виховання культури гідності молодших школярів у позаурочній діяльності:

- оновлення змісту морально-етичного виховання, його спрямування на розвиток особистості як найвищої цінності;
- впровадження гуманістичної взаємодії учнів, педагогів та батьків; формування першооснов позитивної Я-концепції молодшого школяра;
- оптимізація інноваційних форм і методів виховання та запровадження їх у роботі з дітьми у позаурочній діяльності;

- залучення молодших школярів до різних видів діяльності, які б сприяли вихованню культури гідності учнів (пошукова, благодійна);
- підготовка вчителів до такої виховної роботи.

Про це засвідчує позитивна динаміка у результатах формувального експерименту, якісні зміни в особистісному зростанні молодших школярів.

ВИХОВАННЯ ОСНОВ КУЛЬТУРИ ГІДНОСТІ ДОШКІЛЬНИКІВ

Розробка проблеми морального виховання людини зумовлює необхідність виховання громадянина суспільства з розвинутим почуттям власної гідності. Державна політика в галузі дошкільної освіти, що визначається Конституцією, Законом України «Про освіту», Законом України «Про дошкільну освіту», Базовим компонентом дошкільної освіти в Україні, спрямовує фахівців у галузі вікової та педагогічної психології на пошук оптимальних шляхів особистісного розвитку дошкільників, розкриття механізмів формування їхньої життєвої компетентності як здатності в міру своїх вікових можливостей самостійно та свідомо виробляти позитивне ставлення до світу і себе.

Метою нашого дослідження є визначення, наукове обґрунтування та експериментальна перевірка педагогічних умов, які забезпечують ефективне виховання основ культури гідності дошкільників. Виявленню таких умов та їх обґрунтуванню передувала діагностика проявів культури гідності 5-7-річних дошкільників.

Почуття гідності проявляється вже в ранньому дитинстві і значною мірою залежить від оцінки їхніх дій, вчинків з боку авторитетних дорослих. Культура гідності проявляється в ситуаціях відстоювання власної честі. Культура гідності тісно пов'язана з чесністю, справедливістю, самолюбством та самоповагою. Виховання цих якостей передбачає наявність у дитини адекватної самооцінки.

У своєму дослідженні ми опираємося на визначення ключового поняття «культура гідності зростаючої особистості» І. Д. Бега, згідно з яким культура гідності особистості — це ціннісне ставлення до себе та до інших. Людина культури гідності — це самодостатня особистість, яка в першу чергу оцінює свої можливості, орієнтуючись на внутрішній пошук, лише потім враховує думки, оцінки, очікування інших стосовно себе [9, с. 132].

Схожих поглядів дотримується О. Л. Кононко, яка вважає, що гідність — складний феномен, який поєднує в собі усвідомлення особистістю мотиву свого вчинку, самооцінку, самоконтроль, вольові зусилля, переживання за результат виконаної справи, гордість за свої досягнення, повагу до себе (самоповага), повагу до інших [42; 43].

У Базовому компоненті дошкільної освіти в Україні також розглядається поняття гідності як провідної якості особистості, що проявляється у здатності поводитися самостійно, мати власну точку зору, не погоджуватись з несправедливою оцінкою своїх якостей та досягнень, уникати або чинити опір приниженням та образам, доводити власну правоту, самостійно регулювати свою поведінку. Як природний

механізм самозбереження особистості, що допомагає дошкільнику бути соціально компетентним, свідчить про повноцінний особистісний розвиток змістовних ліній «Я — психічне» та «Я — соціальне» сфери життєдіяльності «Я Сам».

На думку вітчизняних дослідників починати закладати основи культури власної гідності слід вже у ранньому віці, підтримуючи у дитини впевненість у праві проявляти, утримувати та відстоювати власну гідність. Дане почуття є складовою моральних емоцій — задоволення, поваги, приниження, образи, гніву. Так, почуття самолюбства у дошкільника проявляється у поєднанні почуття власної гідності з ревнивим ставленням до думки про нього оточуючих людей. Виховання гідності людини — обов'язкова умова сучасного морального виховання дошкільників. Воно можливе за умови сформованості у дітей самоповаги, яку ми розглядаємо як переживання шанобливого ставлення до себе, гордість за свої досягнення, успішну діяльність. Виховання вищезазначених почуттів передбачає сформовану здатність дитини адекватно оцінювати себе та оточуючих людей.

Дуже важливо виховувати в дошкільників впевненість у правильності моральної поведінки. Адже поважати інших може лише людина з культурою гідності, а не принижена, підлегла особа.

У цьому сенсі дошкільний вік розглядається нами як найбільш сенситивний, оскільки саме в цей період життя дитини закладаються основи ціннісних орієнтацій особистості, виникають перші світоглядні уявлення, спостерігається надзвичайна пластичність психіки (І. Бех, Л. Виготський, С. Рубінштейн); висока емоційна сприйнятливність (О. Запорожець); з'являються такі особистісні новоутворення, як внутрішні етичні інстанції (Л. Божович, Д. Ельконін); формується самооцінка (М. Лісіна, О. Сілвестру), виявляється бажання бути визнаним у колі однолітків, дорослих. Таким чином, дошкільний вік є важливим періодом становлення особистості, оскільки в цей час закладаються основи характеру людини, її ставлення до навколишнього світу, до людей, до себе, засвоюються моральні норми поведінки, починають формуватися якості, які роблять її людиною [14; 30; 40; 43; 74].

Так, *людська* гідність передбачає знання дитиною своїх прав, вміння позитивно ставитись до себе та до інших, відчуття несправедливості у ставленні до людей, виконання своїх обов'язків, повага інших людей, вияв співчуття, співпереживання іншим, намагається захистити слабшого за себе.

Особистісна (власна) гідність визначається такими показниками: знання форм ввічливого звертання до людей різного віку; знання правил поведінки в громадських місцях, в родині; уявлення про свої позитивні та негативні якості; має власну точку зору, може не погоджуватись з несправедливою оцінкою своїх досягнень та якостей, виявляє елементи самоповаги; вміє відстоювати власну гідність; може обґрунтувати

свої рішення та вчинки; координує свої дії з діями інших (децентрація); поводить себе миролюбно; поводить себе чесно, совісно у ставленні до себе та інших.

Національна гідність визначається такими показниками: знанням назви своєї країни, столиці, рідного міста, назви державних символів; уявленням про себе як про українця; усвідомленням, що в світі багато різних країн кількох з них; проявам поваги до представників своєї та інших культур; виявленням допитливості до історії свого роду, народу, держави.

Бесіда «Твої права»

Мета. Виявити знання дошкільників про правила поведінки, права дітей, уточнити зміст основних з них; правила поведінки хлопчиків та дівчаток; права кожного члена в сім'ї.

1. Що ти знаєш про правила поведінки?
2. Які права дитини ти знаєш?
3. В яких документах розповідається про права дитини?
4. Що означає: право мати своє ім'я; право на турботу батьків; право на медичну допомогу.
5. Що може зробити дитина, якщо порушують її права?
6. Що означає слово «безправна людина»?
7. Чим відрізняються твої права від прав інших?
8. Відрізняються чи ні права хлопчиків та дівчаток?
9. У кого, на твою думку, у вашій родині більше прав?
10. Чим відрізняються права від правил?
11. Яких правил поведінки ти дотримуєшся?

Бесіда «Права та обов'язки»

Мета. Виявити знання дошкільників про їхні обов'язки, конкретизувати зміст основних з них.

1. Чи знаєш ти, що таке обов'язок?
2. Чим обов'язки відрізняються від прав?
3. Які обов'язки ти виконуєш удома і в дитячому садку.
4. Які обов'язки ти виконуєш залюбки?
5. Які обов'язки для тебе неприємні?
6. У кого вдома з членів вашої сім'ї — найбільше (найменше) обов'язків?
7. Для чого, на твою думку, потрібні обов'язки?

Бесіда «Кого ти поважаєш і як люди про це дізнаються?»

Мета: виявити знання дітей про поняття «повага».

Запитання до дітей:

1. Поясни значення поняття «повага».
2. Кого ти поважаєш? За що саме поважаєш?
3. За що варто поважати інших людей?
4. Як люди дізнаються про те, що ти їх поважаєш?

Бесіда «Як я поважаю себе» (самооцінка за О. Проскурою) [30]

Мета: залучити дошкільника до самооцінки своєї поведінки, фокусування уваги на власних переживаннях, своєї цінності для інших.

Бесіда розпочинається з тренінгу «Я люблю своє ім'я»

Діти сидять колом. Доторкуючись рукою до плеча свого сусіда, називають варіанти свого імені, сусід в свою чергу повторює ці варіанти і називає свої (Марійка, Марієчка, Марічка, а я Михайлик, Михась, Мишко).

Запитання до дітей:

1. Чи подобається тобі твоє ім'я?
2. Чи знаєш, що воно означає?
3. Що прикрашає людину: ім'я чи справи?
4. Чи шануєш ти себе? Якщо так, то за що?
5. Що ти при цьому відчуваєш?
6. За що ти себе поважаєш?
7. А за що не поважаєш?
8. А хто шанує тебе? Чому ти так думаєш?
9. А хто тебе не поважає?
10. Як ти про це дізнався?

Гра «Склади свій образ» (адаптована)

Мета: залучити дошкільника до самооцінки власної поведінки, визначити найбільш суттєві для його особистості характеристики із запропонованих.

Дітям пропонується показати свій образ у вигляді якоїсь фігури з кружечків трьох кольорів, що означають таке: жовтий — «я самостійний», червоний — «я стараний», синій — «я доводжу розпочату справу до кінця». Після чого діти розповідають, чому вони зупинилися на тому чи іншому зображенні та використали ті чи інші кольори.

Якщо дитина вибрала одну чи кілька фігур, пояснюючи свій вибір, нараховується 2 бали. Якщо дитина вибрала фігуру, але не мотивувала свій вибір, нараховується 1 бал. Якщо дитина не вибрала жодної фігури, даючи пояснення (оцінка, інших тощо), нараховується 1 бал. Дитина відмовилась виконувати завдання, 0 балів [29].

Гра «Закінчи речення» (за Л. Калуською)

Мета: виявити знання дітей про форми ввічливого звертання до старших, молодших, однолітків.

1. Я прийшов (-ла) в гості і привітався (-лась) так: ... («Доброго дня», «Доброго ранку», «Здрастуйте», «Раді Вас бачити». «Поздоровляю» чи щось інше).

2. Пообідавши, скажу ... («Дякую», «Спасибі»).

3. Якщо ти ненавмисне зачепив перехожого, то повинен ... Яку форму звертання ти використаєш? («Пробачте», «Вибачте, будь ласка», «Перепрошую», «Не гнівайтесь, будь ласка».)

4. Коли мені необхідно звернутися з проханням, я ... («Будь ласка», «Будьте добрі», «Прошу Вас», «Чи не зможете мені допомогти?»).

5. Коли я йду додому з дитячого садка, то прощаюся з дітьми та дорослими так: ... («До побачення», «До зустрічі», «До завтра», «Усього доброго», «Бувайте здорові» та ін.).

6. Мені потрібно пройти на своє місце в кінотеатрі (театрі). Воно знаходиться в середині ряду. Я ...

7. Як ввічливо можеш звернутись з проханням до однолітка, до бабусі, до матері, до чужого дядьки?

Гра «Малюнки»

Мета: прийняття себе дитиною, усвідомлення власного досвіду.

Ігровий матеріал: аркуші паперу, кольорові олівці.

Хід гри. Гра проводить індивідуально або з підгрупою дітей. Вихователь пропонує дітям виконати послідовно три малюнки. При цьому педагог обов'язково підкреслює, що якість зображення неважлива.

Малюнок виконується олівцями або фломастерами. Кожен малюнок підписується зі зворотного боку. Педагог дає настанову, що малювати, проте безпосередньо не підказує зміст малюнка (що саме має намалювати дитина, які предмети, який сюжет). Якщо дитина просиділа з листочком тривалий час та зовсім нічого не зобразила, аркуш так і залишити в чистому вигляді, лише підписаний.

Можливо, під час малювання, діти почнуть вголос коментувати свій малюнок. Необхідно записати висловлювання дітей на окремий аркуш. Може, це будуть окремі слова чи вирази.

Після малювання проводиться уточнююча бесіда за змістом малюнка.

Малюнок 1. Дорослий дає настанову: «Намалюйте себе такими, якими вас бачать інші». Після закінчення роботи педагог проводить уточнюючу бесіду за змістом малюнка. Можливо, що деякі діти відмовляться коментувати зображене. Також можна запропонувати дітям зобразити власні думки та почуття за допомогою малюнка.

Малюнок 2. «Намалюйте себе такими, якими ви хочете стати». Після малювання вихователь пропонує дітям розповісти, що буде, якщо діти стануть такими, як на малюнку, що зміниться, а що ні; думки та ставлення з боку яких людей до них може змінитися, а яких ні; в яких ситуаціях їм буде легше, в яких важче.

Малюнок 3. «Намалюйте себе такими, якими ви є насправді».

Після малювання педагог ставить наступні запитання кожній дитині окремо.

Малюнок 1. «Я очима інших»:

Чіми очима ти дивився на себе, коли малював?

Яким тебе бачать інші люди?

Що би ти хотів змінити в цьому малюнку?

Малюнок 2. «Яким себе бачу Я»:

Коли ти станеш таким, як на малюнку?
Що тобі допоможе стати таким, як на малюнку?
Що може стати на заваді твоїм планам?
Ставлення з боку якої людини до тебе зміниться, коли станеш таким, як на малюнку?

Чиє ставлення до тебе залишиться незмінним?

Малюнок 3. «Я — справжній»:

Чим ти відрізняєшся від інших людей?

Що відчуває людина на цьому малюнку?

Як можна змінити малюнок, щоб цій людині стало краще?

Узагальнююча бесіда після виконання всіх трьох малюнків:

Які малюнки схожі між собою? Які менше?

Часто людина, яка дуже хотіла чогось досягнути, досягнувши бажаного, не відчуває радості. Чому так буває?

Чого хоче людина на твоїх малюнках 1, 2, 3? Що спільного в їх бажаннях, а що відмінне?

По закінченні гри вихователь обов'язково хвалить дітей за виконання важкого завдання [29].

Вправа «Закінчи речення»

Мета: навчити усвідомлювати свої особистісні якості.

Опис вправи. Вихователь пропонує дітям кожному по черзі встати, сказати фразу та придумати її закінчення: «Я красивий, тому що ...», «Мене люблять, тому що я...», «Мене поважають тому, що...».

Коли всі учасники виконали завдання вправи, проводиться обговорення почутого. Підводиться підсумок про те, що їх люблять в основному ті, хто від них нічого не вимагає.

Якщо у дітей виникають складності в розрізненні слів «повага» та «любити», вихователь підводить до думки про те, що повагу заслуговують ті, хто вміє робити щось справжнє [42].

Вправа «Східці» (адаптована, за В. Щур)

Мета: виявити самооцінку та самоприйняття дитини.

Експериментальний матеріал. Малюнок східців з семи сходинок.

Хід проведення дослідження. Експериментатор пропонує дитині розглянути малюнок східців, пояснюючи, що на найвищій сходинці знаходяться люди, яких дитина найбільше поважає, на сходинку нижче — ті, яких поважає менше, на найнижчій — люди, яких вона зовсім не поважає.

Потім дитині пропонується показати, на яку сходинку, чому саме його поставить певний друг, брат, сестра, він сам, мама, тато, вихователь та інші. Можливо формальне виконання завдання методики. (Якщо дитина відповідає, що хтось із кола оточення поставить її на таку сходинку тому, що «тут нічого немає».) В такому випадку завдання слід повто-

рити через кілька днів. Повторний результат при виконанні завдання може свідчити про несформованість самооцінки дитини.

Оцінка результатів. Методика «Східці» відноситься до проєктивних методик, тому під час інтерпретації результатів важливо зауважити — вона не дає прямої відповідності отриманих результатів самооцінки дитини. Треба пам'ятати, що діти можуть підмінювати дійсну реальність на бажану. Вибір дітьми дошкільного віку найвищої сходинки може відображати специфіку віку, а не показник некритичності дитини, її завищеної самооцінки. Методика дозволяє визначити не лише адекватність та рівень самооцінки (високий — низький), але й виявляє стійкість, суперечності (наприклад, висока вдома, але низька в дитячому садку). Відмова виконувати завдання або тривалі сумніви, характерні для дітей з низькою або нестійкою самооцінкою [29].

Бесіда на тему: «Моя родина»

1. Назви членів своєї родини.
2. Кого в вашій родині найбільше поважають?
3. У чому це проявляється?
4. Чиїх порад ти завжди дослухаєшся?
5. Чиїми зауваженнями можна знехтувати?
6. Які в вашій родині є традиції?
7. Які свята відзначають у вашій родині?

Бесіда № 1 на тему: «Рідний край»

1. Назви своє прізвище, ім'я, по батькові.
2. Чи знаєш, звідки пішла назва твого рідного міста?
3. На якій вулиці ти мешкаєш? Назви відомі вулиці твого міста.
4. Як називається місто, в якому ти живеш?
5. Назви відомих людей нашого краю. Чим вони відомі?
6. Назви водойми, річки рідного краю.
7. Які вірші, розповіді, пісні про свій рідний край тобі відомі?
8. Назви відомі тобі рослини та тварини, які зустрічаються в нашій місцевості. Як ти поводишся з ними? Як треба оберегати природу?

Бесіда № 2 на тему: «Рідний край»

1. Як ми називаємо рідну країну?
2. Як називається наша країна?
3. Назви народ, який мешкає на території України.
4. Яка мова рідна для українського народу?
5. Назви відомі тобі українські державні символи?
6. За що ти любиш Україну?
7. Які рослинні, тваринні символи України ти знаєш?
8. Назви відомі тобі свята українського народу.
9. Назви відомі тобі країни.
10. Люди яких національностей проживають в нашій країні?

З метою перевірки отриманих експериментальних даних нами одночасно велося педагогічне спостереження за дошкільниками (за спеціально складеною програмою спостереження), доповнити їх. Це дозволило співставити уявну поведінку дитини (висловлювання) з реальною (вчинки).

Програма педагогічного спостереження

Об'єкт: моральна вихованість 5-7-річних дошкільників.

Мета: виявити рівень вихованості культури гідності кожного дошкільника.

Завдання: визначити найбільш типові для даного досліджуваного стиль поведінки та емоційну реакцію; виявити мотивацію такої дитячої поведінки.

Місце спостереження: різні види діяльності, побутові процеси, заняття тощо.

Кількість спостережень: спостереження в повсякденному житті та на заняттях в умовах дошкільного навчального закладу за проявами різних видів гідності.

Фіксація результатів спостережень відбувається у зведеному протоколі дослідження по кожній групі окремо, де зазначається прізвище, ім'я, по батькові учня, дати спостережень, визначений вихователем рівень вихованості культури гідності дошкільника.

I. Людська гідність

Як дитина ставиться до різних людей — членів родини; знайомих, сторонніх людей; старших, менших?

Як дитина ставиться до однолітків, друзів?

Чи уважна дитина до людей похилого віку або менших за віком?

Чи вміє поважати інших людей, незалежно від їхнього матеріально-становища?

Чи вміє виявляти турботу про інших, з повагою ставиться до їх гідності?

Чи здатна дитина здійснювати гідні вчинки?

Чи здатна дитина чинити опір при порушенні її прав?

II. Особистісна гідність

Чи виявляє дитина повагу до людини (представників роду, групи)?

Чи може бути дошкільник вимогливим у ставленні до себе (під час виконання доручень тощо)?

Чи вміє дитина цінувати свої позитивні якості та визнавати свої досягнення?

Чи вміє об'єктивно оцінити свою поведінку, вчинок?

Чи вміє в життєвих ситуаціях відстоювати власну гідність?

Чи здатна дитина здійснювати самоконтроль? Може поводитись совісно без стороннього втручання дорослого (вчинок честі, чуйності, вдячності або шанування)?

Чим керується дитина, здійснюючи моральний вибір у спеціально організованих та життєвих ситуаціях? (самостійний вибір, звичка, вплив ззовні)

III. Національна гідність

Як дитина виявляє повагу до Української держави, досягнень українського народу?

Як проявляє себе дитина в якості представника українського народу?

Чи визнає честь і гідність не лише українців, але й представників різних етносів?

Як виявляє у висловлюваннях, поведінці своє ставлення до представників інших народів?

Чи намагається протистояти випадкам зневажливого ставлення до представників української нації, держави, її символів, культури?

Як виявляє інтерес до української мови, культури, історичної спадщини українського народу?

Анкета для батьків

Що для Вас означає бути «гідним»? _____

Наскільки для Вас гідність є характерною рисою (Відповідь підкресліть)

Так. Ні. Не знаю.

Чи можна Вашу дитину можна назвати гідною (Відповідь підкресліть)

Так. Ні. Не знаю.

У чому виявляється гідність Вашої дитини? (Підкресліть потрібні відповіді.)

– у відповідальності;	- повазі свого «Я»;
– повазі себе та інших;	- чесності та правдивості;
– діях, вчинках стосовно себе;	- відстоюванні своїх прав;
– може поводитися совісно за відсутності контролю та нагороди;	- покладанні не лише на оцінки авторитетних людей, але й на реальні показники результату своєї діяльності, довірі власній самооцінці.

Ваш варіант _____

Як Ви виховуєте гідність у власної дитини? _____

Анкета для педагогів

Дайте визначення поняття:

Гідність –

Культура гідності –

Самоповага –

У чому особливості прояву гідності у старшого дошкільника?

Гідність дитини проявляється у (підкресліть потрібні відповіді)...

- у відповідальності;
- повазі себе та інших;
- діях, вчинках стосовно себе;
- може поводитися совісно за відсутності контролю та нагороди;
- повазі свого «Я»;
- чесності та правдивості;
- відстоюванні своїх прав;
- покладанні не лише на оцінки авторитетних людей, але й на реальні показники результату своєї діяльності, довірі власній самооцінці.

Ваш варіант відповіді _____

Якими методами педагог може виховувати гідність у дитини в умовах дошкільного навчального закладу?

Які труднощі у Вас виникають в роботі з виховання культури гідності у старших дошкільників? Назвіть їх.

ПІДГОТОВКА ПЕДАГОГІВ У СИСТЕМІ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ ДО ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ ГІДНОСТІ УЧНІВ

Демократизація суспільного життя, становлення громадянського суспільства в Україні у значній мірі пов'язані із рівнем культури гідності кожного члена українського суспільства. Не викликає сумнівів той факт, що виховання зазначеного феномена має починатися з раннього дитинства на засадах гуманістичних і демократичних ідей формування та розвитку особистості.

Успішне вирішення завдань виховання культури гідності дітей та учнівської молоді у значній мірі залежить від рівня готовності педагогів здійснювати діяльність у цьому аспекті. Разом з тим проведене нами пілотне діагностування стану виховання культури гідності учнів дає підстави стверджувати, що вирішення означеної проблеми у загально-освітніх навчальних закладах ускладнюється загальними недоліками організації виховного процесу, притаманними значній кількості педагогів: намагання нав'язати готові способи поведінки; звернення уваги на зовнішній бік поведінки дитини, а не на мотиви вчинків; реагування на окремі вчинки без намагання знайти їх причину; оцінка вчинків учня поза контекстом його загальної поведінки. Причому нерідко педагоги не усвідомлюють утруднення власної виховної діяльності. Так, під час діагностування більшість вчителів зазначили, що практично не відчувають ускладнень у спілкуванні з дітьми. Однак на практиці виявляється, що педагоги не усвідомлюють і спеціально не ставлять комунікативні завдання, використовують одноманітні виховні засоби, часто застосовують дисциплінарні й негативно емоційно забарвлені засоби впливу.

Підвищення рівня вихованості культури гідності учнів ускладнюється також суто специфічними недоліками зазначеного процесу: неознайомленість із механізмами упровадження методики виховання культури гідності дітей на засадах гуманістичної філософії освіти; відсутність можливості використання необхідного навчально-методичного забезпечення означеної проблеми; недостатня поінформованість вчителів про сучасні підходи та методику організації процесу виховання культури гідності; відсутність критеріїв оцінки ефективності даної роботи та інше.

Це зумовило необхідність дослідження проблеми *формування готовності педагогів до виховання культури гідності учнів* як процесу цілеспрямованого розвитку в умовах післядипломної освіти всіх здібностей і якостей особистості, що у своїй сукупності складають готовність до зазначеної діяльності.

Суть процесу формування готовності педагогів до виховання культури гідності учнів визначаємо як зміну станів у розвитку готовності від нижчого до максимально можливого рівня в конкретних умовах.

Під *готовністю до виховання культури гідності учнів* розуміємо інтегральну якість особистості, яка характеризується наявністю та певним рівнем сформованості мотиваційно-ціннісного, когнітивного, операційного та рефлексивно-особистісного компонентів у їх єдності, що проявляється у прагненні досягти ефективності процесу виховання культури гідності дітей та учнівської молоді й у підготовленості до цього на професійному рівні.

Іншими словами, *готовність до виховання культури гідності учнів* — це інтегральна якість особистості педагога, що виявляється в активній суспільній і професійно-педагогічній позиції і передбачає наявність мотиваційно-ціннісного ставлення до діяльності у даному аспекті, володіння ефективними способами і засобами досягнення цілей виховання культури гідності школярів, здатності до професійно-особистісної рефлексії.

За своєю структурою — це складне інтегративне утворення, яке охоплює різноманітні якості, здібності, знання, навички особистості педагога. Як один із важливих компонентів професійної готовності, вона є передумовою ефективної діяльності педагога з виховання культури гідності учнів, максимальної реалізації своїх можливостей та розкриття творчого потенціалу.

Відповідно до зазначеного, у *структурі* готовності педагога до виховання культури гідності учнів виділяємо *мотиваційно-ціннісний компонент* як сукупність системи цінностей, а також мотивів, адекватних цілям та завданням педагогічної діяльності у даному аспекті; *когнітивний компонент* як сукупність знань, необхідних для здійснення зазначеного виховного процесу; *операційний компонент* як сукупність вмій та навичок практичного вирішення завдань виховання культури гідності учнів; *рефлексивно-особистісний компонент* як сукупність особистісних здібностей та якостей педагога, важливих для виконання завдань виховання культури гідності учнів, а також спроможність здійснювати рефлексію власної діяльності.

Мотиваційно-ціннісний компонент готовності до виховання культури гідності в учнів виражає усвідомлене ставлення педагога до означеної проблеми та її важливості у становленні особистості вихованця, усвідомлення і прийняття гідності особистості як базової цінності. Лише адекватна цілям виховної діяльності мотивація забезпечує ефективну реалізацію педагогом цілей виховання культури гідності учнів, визначає характер його участі, досягнуті результати, а також саморозкриття особистості педагога у цій діяльності.

Особистісну значущість конкретних мотивів у ході констатувально-го етапу експерименту ми досліджували на підставі аналізу сформульо-

ваних педагогом цілей власної діяльності в контексті дослідження, його намірів щодо реалізації цих цілей, а також аналізу змін у його ставленні до різних аспектів виховання культури гідності учнів.

Показниками мотиваційно-ціннісного компонента готовності до виховання культури гідності учнів є:

- усвідомлення необхідності здійснювати виховання культури гідності зростаючих громадян України;
- соціально-значущі мотиви діяльності педагога щодо виховання культури гідності учнів;
- пізнавальний інтерес вчителя до різних аспектів зазначеного процесу, ціннісне ставлення до такої діяльності та ціннісні орієнтації в аспекті виховання культури гідності (система переконань, ідеалів, прагнень, ставлень, а також етичних принципів педагогічної взаємодії).

Когнітивний компонент готовності до виховання культури гідності учнів об'єднує сукупність усвідомлених знань педагога про суть і специфіку зазначеного процесу, а також систему загальнопедагогічних, предметних та спеціальних знань, необхідних педагогу для реалізації завдань виховання культури гідності учнів. Його *показниками* є знання:

- сутності культури гідності як інтегрованої якості особистості; основних нормативно-правових актів, у яких урегулюється процес захисту людської, особистісної та національної (етнічної) гідності в Україні;
- теоретичних засад виховання культури гідності учнів; психологічних особливостей дітей різного віку в контексті досліджуваного феномена;
- технології виховання культури гідності в учнів різних вікових категорій.

Операційний компонент готовності до виховання культури гідності учнів представлений комплексом умінь і навичок із застосування інноваційних педагогічних технологій виховання цієї якості у школярів, а саме:

— *аналітичних* (уміння здобувати, поповнювати і розширювати свої знання з проблеми виховання культури гідності дітей та учнівської молоді, вміння виокремити складові досліджуваної проблеми — умови, причини, мотиви, стимули, засоби, форми прояву та ін.; вивчати динаміку вихованості цієї якості особистості дитини; знаходити основне педагогічне завдання та способи його оптимального вирішення);

— *прогностичних* (на основі знання сутності процесу виховання культури гідності учнів уміння визначати педагогічні цілі й завдання досліджуваного процесу, добирати оптимальні способи досягнення цілей, передбачати результати, можливі відхилення та небажані явища; вміння визначати етапи та моделювати процеси);

— *проектувальних* (здатність планувати процес виховання культури гідності учнів відповідно до цілей, психологічних закономірностей,

оптимальних видів, методів, прийомів професійної діяльності у цьому аспекті);

— **конструктивних** (уміння обирати оптимальні прийоми і способи виховання культури гідності школярів, форми роботи; здатність оптимально керувати виховним процесом);

— **організаційних** (здатність організовувати власну діяльність і діяльність учнів відповідно до цілей процесу виховання культури гідності учнів; підвидами цих вмінь є *мобілізаційні* (вміння викликати інтерес, сформувавши потребу, стимулювати активність і самостійність, заохотити та створити спеціальні виховні ситуації для прояву культури гідності) та *інформаційні* (вміння чітко й зрозуміло формулювати виховне завдання, інтерпретувати виховну ситуацію з урахуванням віку, рівня вихованості та життєвого досвіду дітей; застосовувати технічні засоби та інформаційно-комунікаційні технології для вирішення конкретних завдань виховання культури гідності учнів);

— **комунікативних** (уміння налагоджувати міжособистісні взаємини учасників процесу виховання культури гідності учнів, попереджувати і долати конфлікти, створювати комунікативну мережу для самовиховання досліджуваного феномена);

— **перцептивних** (уміння адекватно сприймати, розуміти й приймати особливості інших суб'єктів процесу виховання культури гідності, зокрема їхні ціннісні орієнтації — ідеали, інтереси, потреби; здатність у спільній взаємодії пізнавати внутрішній світ, спрямованість та можливі дії вихованця).

Рефлексивно-особистісний компонент готовності до виховання культури гідності учнів передбачає усвідомлення, критичний аналіз і конструктивне вдосконалення власної діяльності щодо вирішення завдань зазначеного виховного процесу, а також усвідомлення й оцінка себе як носія культури гідності — інтегрованої якості особистості. Цей компонент відображає навички й уміння аналізу виховного процесу, зокрема, оцінювання правильності визначення цілей та конкретних виховних завдань, відповідності змісту діяльності цілям виховного процесу, ефективності застосованих методів, прийомів та засобів, доцільності обраних форм виховної взаємодії, причин успіхів, недоліків чи ускладнень, результативності власної педагогічної діяльності щодо виховання в учнів культури гідності. Функцією рефлексивно-особистісного компонента є розвиток навичок самоконтролю та самооцінки педагогом власної діяльності щодо виховання в учнів культури гідності.

Показниками рефлексивно-особистісного компонента у структурі готовності до виховання культури гідності учнів є:

- характер оцінки педагогом себе як суб'єкта процесу виховання культури гідності школярів;
- усвідомлення сильних та слабких сторін власної особистості в аспекті виховання культури гідності, що дасть змогу визначити зміст діяльності педагога щодо самовдосконалення;

— система особистісних якостей педагога, які дають змогу оптимально розв'язувати проблеми виховання культури гідності учнів.

Отже, мотиваційно-ціннісний, когнітивний, операційний та рефлективно-особистісний компоненти в сукупності репрезентують структуру готовності педагога до виховання культури гідності учнів й *одночасно є критеріями сформованості* у педагогів цього феномена. Ця готовність є особистісним утворенням, яке опосередковує залежність між ефективністю діяльності педагога і його спрямованістю на вдосконалення свого професійного рівня в контексті досліджуваної проблеми.

Під час вхідного діагностування на курсах підвищення кваліфікації, а також перед початком підготовки вчителів до виховання культури гідності учнів у системі методичної роботи у міжкурсівий період нами вивчався стан готовності педагогічних працівників до виховання досліджуваного феномена у дітей та учнівської молоді. Мета діагностування — за допомогою інформаційно-констатувальних (інтерв'ю, анкетування, тестування), оцінювальних (експертна оцінка, незалежні характеристики, самооцінка), продуктивних (оцінка продуктів та результатів освітньої діяльності педагога, тестування) *методів* отримати інформацію про стартовий рівень готовності педагогічних працівників до виховання культури гідності учнів, виявити наявність у них досвіду діяльності з названої проблеми та характеру даного досвіду.

Застосування розроблених нами на засадах критеріально-орієнтованої діагностики анкет дало змогу не лише виявити рівень готовності педагогів до виховання в учнів культури гідності, а й виявити проблеми, визначити шляхи їх вирішення, а також окреслити індивідуальну програму подальшого професійного розвитку, установити потенційні можливості педагогів та орієнтувати їх на вдосконалення педагогічної діяльності з означеної проблеми.

Анкета для діагностики рівня сформованості *мотиваційно-ціннісного* критерію готовності педагогів до виховання в учнів культури гідності містила твердження, змістом яких є найвищий (ідеальний) рівень усвідомлення педагогом необхідності виховання у дітей цього феномена, розуміння смислу й цілей виховної діяльності з формування культури гідності учнів, інтерес педагогів до новітніх технологій виховання цього феномена, готовність до створення власних творчих напрацювань, вдосконалення своїх практичних навичок у цьому аспекті та подолання труднощів, пов'язаних зі змістом та організацією процесу виховання культури гідності учнів. Ці твердження корелювались із *показниками* сформованості мотиваційно-ціннісного критерію готовності педагогів до виховання в учнів культури гідності.

Анкета для діагностики рівня сформованості *когнітивного критерію* готовності педагогів до виховання культури гідності учнів дала змогу виявити рівень знань педагогічних працівників про сутність досліджуваного феномена, нормативно-правову базу та специфіку виховного

процесу (фактори, педагогічні умови, найбільш ефективні форми та методи). Педагогам також пропонувалось висвітлити досвід власної педагогічної діяльності щодо виховання культури гідності учнів (якщо такий є).

Рівень сформованості *операційного критерію* готовності педагога до вирішення завдань виховання в учнів культури гідності діагностувався за методиками експертної оцінки та самооцінки. Сформованість кожного показника (уміння визначити мету та основні завдання виховання культури гідності учнів різних вікових категорій, планувати цей процес відповідно до визначених цілей, добирати доцільні методи, використовувати оптимальні форми і засоби виховання культури гідності учнів; здатність застосовувати технічні засоби та інформаційно-комунікаційні технології для вирішення конкретних завдань виховання культури гідності учнів; рівень володіння методикою створення виховних ситуацій для прояву учнями культури гідності; спроможність оптимально керувати виховним процесом, вміння викликати інтерес, сформувати потребу, стимулювати активність і самостійність вихованців; уміння налагоджувати міжособистісні взаємини учасників процесу виховання культури гідності учнів, попереджувати і долати конфлікти; спроможність вивчати динаміку вихованості культури гідності особистості дитини, вміння вивести виховну ситуацію на пошук учнями шляхів самовдосконалення в контексті культури гідності) оцінюватись як педагогом, так і експертною групою.

З метою вивчення рівня сформованості *рефлексивно-особистісного* критерію готовності до виховання культури гідності учнів досліджувався характер оцінки педагогом себе як суб'єкта процесу виховання культури гідності школярів; рівень усвідомлення сильних та слабких сторін власної професійної компетентності в аспекті виховання культури гідності зростаючої особистості.

За результатами діагностики визначено *високий, середній, недостатний та низький* рівні готовності педагогів до виховання в учнів культури гідності.

Педагоги із *високим рівнем* готовності виявляють стійкий інтерес до проблеми виховання культури гідності учнів, усвідомлюють смисл і цілі виховної діяльності з виховання у дітей цього феномена, виявляють готовність до опанування новітніх технологій виховання культури гідності учнів, створення власних творчих напрацювань, вдосконалення своїх практичних навичок у цьому аспекті та подолання труднощів, пов'язаних зі змістом та організацією процесу виховання культури гідності учнів. Таким вчителям притаманне переважання внутрішньої мотивації у навчанні на курсах підвищення кваліфікації та самоосвіті у міжкурсний період, ґрунтовні знання теоретичних засад виховання культури гідності особистості, повне розуміння сутності технології, значний особистий досвід та майстерність в організації процесу ви-

ховання культури гідності учнів, здатність систематично здійснювати рефлексію власної педагогічної діяльності у цьому аспекті.

Середній рівень готовності педагогів до виховання культури гідності учнів виражає зацікавленість та усвідомлення педагогом необхідності виховання у дітей цього феномена, наявність потреби в оволодінні технологією виховання досліджуваного феномена; достатній обсяг знань теоретичних основ виховання культури гідності, повне розуміння сутності відповідної технології, однак незначний особистий досвід педагогічної діяльності у цьому аспекті. Рефлексія власної діяльності з виховання культури гідності учнів здійснюється несистемно.

Недостатній рівень готовності педагогів до виховання культури гідності учнів характеризується ситуативним інтересом до означеної проблеми, нейтральною мотивацією, пов'язаною із зовнішніми стимулами; невисоким або низьким рівнем знань теоретичних засад культури гідності особистості, неповним розумінням сутності відповідної технології, методичними труднощами, практично відсутнім особистим досвідом організації процесу виховання культури гідності школярів та епізодичним здійсненням рефлексії власної педагогічної діяльності.

Педагоги із **низьким рівнем** готовності до виховання культури гідності учнів проявляють відсутність інтересу до означеної проблеми, явне або приховане небажання здійснювати педагогічну діяльність у цьому аспекті, негативною мотивацією, відсутністю спрямованості на оволодіння технологією виховання культури гідності учнів, повною відсутністю теоретичних знань та практичного досвіду організації даного процесу.

Розроблена у ході дослідження **Програма підготовки педагогів до виховання культури гідності учнів** ґрунтується на тенденціях розвитку сучасної післядипломної освіти: гуманізації та гуманітаризації; пріоритетності неперервного творчого розвитку педагогічних працівників; інноваційності організаційних форм навчально-виховного процесу в інституті післядипломної педагогічної освіти, а також у міжкурсний період.

Відповідно до зазначеного, *педагогічними умовами* підвищення ефективності підготовки педагогічних працівників до виховання культури гідності учнів у системі післядипломної педагогічної освіти нами визначено *неперервність, інтерактивність, варіативність* змісту та форм навчання за Програмою підготовки педагогів до виховання культури гідності учнів; спрямування методичної роботи у міжкурсний період на залучення педагогів до самостійної пізнавальної діяльності, самоконтролю та самовдосконалення в контексті досліджуваної проблеми.

Неперервність передбачає наступність між підготовкою педагогів до виховання культури гідності учнів на курсах підвищення кваліфікації та в міжкурсний період, орієнтує на структурну та змістовну цілісність методичної роботи у цьому аспекті, забезпечується створенням

єдиної системи факультативних спецкурсів (у стаціонарному та дистанційному режимах) у рамках курсів підвищення кваліфікації, семінарів та інших форм професійного вдосконалення в контексті дослідження у міжкурсовий період.

Інтерактивність характеризується налагодженням діалогічних форм професійного спілкування, партнерської взаємодії викладачів і слухачів курсів підвищення кваліфікації, організаторів методичної роботи у міжкурсовий період і педагогічних працівників.

Варіативність змісту та форм післядипломної педагогічної освіти надає можливості для самостійного і свідомого вибору педагогами способів і термінів навчання та самоосвіти в контексті дослідження, передбачає урізноманітнення форм і методик навчання.

Наголосимо, що організація цілісного процесу підготовки педагогів до виховання культури гідності учнів здійснювалась на засадах особистісно орієнтованого підходу, усвідомлення індивідуальної значущості кожного педагога як носія культури гідності, суб'єкта освітньої взаємодії, спрямованої на реалізацію та удосконалення особистого професійного досвіду в контексті досліджуваної проблеми. Як результат реалізації особистісно орієнтованого підходу, очікувались позитивні зміни у сприйнятті педагогами себе як особистості, яка, по-перше, сама є носієм культури гідності, а по-друге, спроможна виховати цю інтегровану якість у учнів.

Програма підготовки педагогів у системі післядипломної освіти до виховання в учнів культури гідності, що була апробована у ході формувального етапу дослідження як на курсах підвищення кваліфікації Черкаського ОПОПП, так і в системі методичної роботи 12 експериментальних (регіонального рівня) навчальних закладів Черкаської області, містить навчально-тематичний план *спецкурсу* «Теорія і методика виховання культури гідності учнів» для використання на курсах підвищення кваліфікації, *дистанційний спецкурс* з аналогічною назвою для самостійного опанування педагогами у міжкурсовий період у рамках Інтернет-школи професійної майстерності, а також *методичні рекомендації* щодо організації циклу семінарів-практикумів у ході методичної роботи загальноосвітніх навчальних закладів. Зазначені розробки взаємозбагачують одна одну та спрямовані на сприяння оволодінню педагогічними працівниками теорією і методикою виховання культури гідності дітей та учнівської молоді як на курсах підвищення кваліфікації, так і в міжкурсовий період. Так, спецкурс «Теорія і методика виховання культури гідності учнів», розроблений для впровадження на курсах підвищення кваліфікації, розрахований на 27 годин і складається із 3 модулів: мотиваційно-ціннісного, змістово-процесуального та контроль-аналітичного.

Програма спецкурсу «Теорія і методика виховання культури гідності дітей та учнівської молоді».

Мотиваційно-ціннісний модуль (7 годин).

1. Вхідне діагностування (визначення початкового рівня готовності педагогів до виховання в учнів культурі гідності). Вхідна оглядова лекція. — **1 година.**

2. Актуальність проблеми виховання культури гідності особистості в умовах демократизації та гуманізації суспільного життя в Україні (лекція-діалог з мультимедійним супроводом) — **2 години.**

3. Основні нормативно-правові акти щодо захисту людської, особистісної та національної (етнічної) гідності громадян України (теоретичний семінар) — **2 години.**

4. Сутність і структура поняття «культура гідності особистості» (лекція-діалог з мультимедійним супроводом) — **2 години.**

Змістово-процесуальний модуль (16 годин).

1. Сучасна методологічна основа виховання культури гідності зростаючої особистості (лекція-діалог з мультимедійним супроводом) — **2 години.**

2. Методика виховання культури гідності дошкільників (семінар-практикум) — **2 години.**

3. Методика виховання культури гідності учнів початкових класів (семінар-практикум) — **2 години.**

4. Методика виховання культури гідності молодших підлітків — учнів 5-6-х класів (семінар-практикум) — **2 години.**

5. Методика виховання культури гідності старших підлітків — учнів 7-8-х класів (семінар-практикум) — **2 години.**

6. Методика виховання культури гідності старшокласників — учнів 9-11-х класів (семінар-практикум) — **2 години.**

7. Важливість аналітичних, прогностичних, проєктувальних, аналітичних, конструктивних, організаційних, комунікативних та перцептивних умінь і навичок педагога для успішної організації процесу виховання культури гідності школярів (лекція з елементами дискусії та практичних вправ) — **2 години.**

8. Особливості створення інформаційно-комунікаційного простору для виховання культури гідності старших підлітків та учнівської молоді (лекція-діалог з мультимедійним супроводом) — **2 години.**

Контрольно-аналітичний модуль (4 години).

1. Обмін досвідом використання інноваційних технологій виховання культури гідності дітей та учнівської молоді (семінар-презентація) — **3 години.**

2. Контрольне діагностування рівня готовності педагогів до виховання культури гідності учнів — **1 година.**

У ході опанування *мотиваційно-ціннісного модуля* слухачі курсів підвищення кваліфікації мають усвідомити необхідність здійснювати виховання культури гідності зростаючих громадян України як пріоритетної умови демократизації та гуманізації суспільного життя країни.

Метою навчання слухачів курсів підвищення кваліфікації за *змістово-процесуальним модулем* є формування у педагогів уміння визначати мету та основні завдання виховання культури гідності учнів різних вікових категорій відповідно до нових теоретико-методологічних засад виховної діяльності, зокрема — гуманізації та демократизації освіти, нагальної необхідності реалізовувати особистісно орієнтований підхід в організації зазначеного виховного процесу. Під час опанування цього модуля у педагогічних працівників мають сформуватись уміння втілювати зміст процесу виховання культури гідності учнів у конкретні педагогічні завдання. Крім цього, важливим було удосконалити вміння педагогів здійснювати обґрунтований вибір змісту виховного процесу, доцільно обирати форми, методи та засоби виховання культури гідності учнів, уміння створювати для цього необхідні матеріальні, організаційні та морально-психологічні умови; уміння активізувати особистість вихованця як суб'єкта виховної взаємодії, організувати спільну діяльність та створювати інформаційно-комунікаційний простір у контексті дослідження, а також запобігати негативним впливам оточуючого середовища.

На заняттях *контрольно-аналітичного модуля* слухачі курсів підвищення кваліфікації обмінювались набутим досвідом використання інноваційних технологій виховання культури гідності дітей та учнівської молоді шляхом презентації апробованих на практиці авторських розробок занять з виховання в учнів досліджуваного феномена. На семінарі-презентації також аналізувались правильність визначення цілей та конкретних виховних завдань, відповідність змісту діяльності цілям виховного процесу, ефективність застосованих методів, прийомів та засобів, доцільність обраних форм виховної взаємодії щодо виховання в учнів культури гідності. Результатом такого заняття стало створення *електронної збірки* розробок позакласних занять з виховання культури гідності учнів.

Таким чином, контрольно-аналітичний модуль розробленого нами курсу спрямований на вдосконалення вмінь педагогів здійснювати аналіз процесу виховання культури гідності учнів, а також рефлексію власної педагогічної діяльності у цьому аспекті з метою визначення нового комплексу педагогічних завдань.

Контрольне діагностування рівня готовності педагогів до виховання культури гідності учнів здійснювалось за наведеними вище методиками. За потребою організувалась *корекційна робота* у вигляді додаткових консультацій, рекомендацій із самоосвіти, порад опрацювати практичний досвід виховання культури гідності учнів педагогами експеримен-

тальних шкіл Черкащини або взяти участь у спеціально організованих нина семінарах-практикумах.

У міжкурсовий період у рамках Інтернет-школи професійної майстерності, розміщеної на Черкаському освітянському порталі (сайті Черкаського ОПОПП), педагогічним працівникам для самостійного опанування був запропонований *дистанційний спецкурс «Теорія і методика виховання культури гідності учнів»*, навчальний план якого є аналогічним стаціонарному факультативному курсу, про який йшлося вище. На першій сторінці дистанційного спецкурсу розміщено анотацію, яка знайомить педагогічних працівників із переліком тем для самостійного опанування.

Кожна із запропонованих тем містить лекційний матеріал, мультимедійну презентацію, питання для самоперевірки рівня засвоєння теоретичного матеріалу, практичне завдання для самостійного виконання на основі опанованої теорії, перелік рекомендованої літератури до теми та посилань на електронні ресурси мережі Інтернет. Слід зазначити, що мультимедійні матеріали, подані для самостійного опрацювання, не лише надавали педагогам можливість неодноразового звернення до них у комфортному режимі та темпі, але й підсилювали мотивацію до активного їх використання у практичній діяльності.

Процес дистанційного опанування педагогами зазначеного спецкурсу характеризувався такими *ознаками*:

- обмін інформацією між викладачем і слухачами спецкурсу здійснювався засобами інформаційно-комунікаційних технологій;
- педагоги використовували не лише матеріали, розміщені на сайті Інтернет-школи професійної майстерності, але й віддалені електронні ресурси;
- навчання за дистанційним спецкурсом завершувалось електронним тестуванням для визначення рівня оволодіння теоретичним матеріалом;
- до кожна із тем, присвячена методиці виховання культури гідності дітей різних вікових категорій, передбачала самостійне виконання педагогами практичного завдання — розробку виховного заняття за темою, що опановується;
- освітній процес носив продуктивний характер (результатом навчання за дистанційним спецкурсом було поповнення створеної *колективної електронної збірки* розробок занять із виховання культури гідності учнів).

У рамках дистанційного спецкурсу пропонувались такі *форми занять*:

- *мультимедіа-лекції* для самостійного опрацювання лекційного матеріалу, під час яких теоретичний матеріал структурувався таким чином, що кожний слухач мав змогу обрати для себе комфортний темп і спосіб вивчення матеріалу;

— *відеолекції*, що були записані за допомогою цифрової відеокамери та через відповідні посилання прикріплені до Інтернет-сторінки спецкурсу. Крім цього, за бажанням слухачів курсів вони мали змогу отримати відеозапис лекції на компакт-диску. Обидва варіанти надавали можливість неодноразового звернення до матеріалів відеолекції;

— *семінарські заняття* у режимі *off-line* (викладач курсу розміщував на Інтернет-сторінці спецкурсу питання для розгляду під час вивчення теми; слухачі курсу електронною поштою надсилали свої реферати або тексти виступів, які також розміщувались на Інтернет-сторінці спецкурсу; у призначений викладачем день і час на форумі Інтернет-школи професійної майстерності відбувалось обговорення питань, запропонованих для розгляду, а також рефератів та текстів виступів слухачів курсу);

— *семінарські заняття* в режимі *on-line* (викладач розміщував на Інтернет-сторінці спецкурсу питання для самостійного опрацювання педагогічними працівниками; під час періоду самостійного опрацювання матеріалу, який тривав не менше тижня, педагоги мали змогу отримати консультацію викладача як за допомогою електронної пошти, так і за допомогою телефонного зв'язку; заключний етап такого семінарського заняття передбачав колективне обговорення проблеми або в режимі *chat*, або за допомогою технології *scare*);

— навчальні *дискусії*, які для підсилення мотивації здійснювати виховання досліджуваного феномена проводились або на форумі Інтернет-школи професійної майстерності, або за допомогою технології *scare*;

— *контрольне діагностування* рівня опанування теоретичним матеріалом за допомогою *електронних тестів*.

Слід зазначити, що *консультації* з різних тем дистанційного спецкурсу (як у режимі *off-line*, так і в режимі *on-line*) проводились не лише як компоненти різних форм навчальної діяльності, але і як самостійні форми організації індивідуального навчання.

Важлива роль в опануванні дистанційного спецкурсу відводилась *самостійній роботі* педагогічних працівників (опрацювання теоретичного матеріалу, написання рефератів, розробка занять з виховання культури гідності учнів). Для підвищення ефективності самостійної роботи педагогів з опанування дистанційного спецкурсу в *Електронній бібліотеці* Черкаського освітянського порталу були розміщені науково-методичні статті та посібники І. Д. Беха, К. І. Журби, В. А. Киричок, Г. Г. Маруніної, К. І. Чорної, І. М. Шкільної, присвячені вихованню культури гідності дітей різних вікових категорій, а також перелік корисних матеріалів електронних баз даних та фондів бібліотек. Таким чином, для підвищення рівня готовності педагогів до виховання культури гідності учнів ми намагались у повній мірі реалізувати всі потенційні можливості дистанційних інформаційно-комунікаційних технологій, а саме:

- представлення теоретичного матеріалу дистанційного спецкурсу у різних формах (текст, графіка, анімація, звук, відео);
- підвищення наочності й доступності необхідної інформації за допомогою мультимедійних засобів;
- можливість навчання за дистанційним спецкурсом у комфортно-му для педагогічних працівників темпі;
- можливість організації інтерактивного навчання за допомогою технологій мультимедіа;
- активізація самостійної навчальної діяльності педагогічних працівників завдяки забезпеченню можливості використання різноманітних електронних баз даних та фондів бібліотек;
- інтенсифікація контролю за рівнем опанування програмою дистанційного спецкурсу завдяки використанню електронного тестування.

Для підготовки педагогів до виховання культури гідності учнів **у системі методичної роботи** загальноосвітніх навчальних закладів нами розроблені *Методичні рекомендації щодо організації циклу семінарів-практикумів*. Їх тематика спрямована на сприяння оволодінню педагогічними працівниками теорією і методикою виховання культури гідності дітей та учнівської молоді.

На першому одноденному семінарі *«Теоретичні основи виховання культури гідності дітей та учнівської молоді»* тривалістю 6 годин (3 пари) розглядалась актуальність проблеми виховання культури гідності особистості в умовах модернізації суспільного життя в Україні та основні нормативно-правові акти щодо захисту людської, особистісної та національної (етнічної) гідності громадян України. Зауважимо, що використання мультимедійного супроводу, методів організації групової навчальної діяльності дало змогу педагогам краще усвідомити сутність і структуру поняття «культура гідності особистості».

На другому одноденному семінарі *«Сучасна методологічна основа виховання культури гідності зростаючої особистості»* тривалістю 6 годин (3 пари) висвітлювались шляхи реалізації особистісно орієнтованого, діяльнісного, аксіологічного та діалогічного підходів в організації процесу виховання досліджуваного феномена. Важливою складовою семінару було опрацювання рефлексивно-експліцитного методу, розробленого І. Д. Бехом та інтерпретованого К. І. Чорною в контексті виховання культури гідності старшокласників.

Названі семінари носили *проблемний характер* й у своїй структурі містили різноманітні види роботи у формі *дискусії, диспуту, змагання*, що стимулювало творчу самостійність педагогічних працівників у процесі підготовки до виховання досліджуваного феномена, зміцнювало їхню мотивацію до якісного виконання поставлених завдань, формувало вміння чітко і повно презентувати результати групової навчальної діяльності.

Наступні п'ять практикоспрямованих семінарів тривалістю 4 години (2 пари) були присвячені розгляду конкретних методик виховання культури гідності дітей різних вікових категорій — дошкільників (для вихователів дошкільних навчальних закладів та навчально-виховних комплексів), учнів початкової школи (для класоводів початкових класів), молодших підлітків (для класних керівників 5-6 класів), старших підлітків (для класних керівників 7-8-х класів) та старшокласників (для класних керівників 9-11-х класів).

Ці семінари-практикуми складались із двох частин. Перша частина була присвячена організації *активних форм роботи* класних керівників щодо опанування теоретичним матеріалом з методики виховання культури гідності дітей тієї чи іншої вікової категорії, висвітленої у працях К. О. Журби, В. А. Киричок, Г. Г. Маруніної, К. І. Чорної, І. М. Шкільної. У ході другої частини семінарів організовувалось проведення класоводами та класними керівниками відкритих виховних занять, у ході яких демонструвались нові методи та форми виховання досліджуваного феномена.

Теоретична частина кожного із семінарів проходила у формі ділової гри, круглого столу, «Мозкового штурму», дискусії, роботи в групах або парах, змагання та інших формах інтерактивного навчання на основі діяльнісного, технологічного, інтегративного, інформаційного та професійно орієнтованого підходів до організації післядипломної освіти.

Наприклад, під час організації семінару із використанням методу «Мозкового штурму» з подальшим плавним переходом у дискусію були дотримані такі етапи:

1) постановка й осмислення проблеми, формулювання її у вигляді виховного завдання;

2) генерування варіантів вирішення виховної проблеми у вигляді ідей (за типовою процедурою «Мозкового штурму», коли група пропонує перелік різноманітних шляхів розв'язання проблеми, а один із учасників на ватмані або на дошці фіксує їх для подальшого обговорення та визначення найбільш доцільних);

3) колективне обговорення висловлених пропозицій, пошук аргументів на підтримку запропонованих рішень;

4) обґрунтований критичний відбір шляхом обговорення найбільш аргументованих варіантів вирішення виховної проблеми;

5) осмислення в групах та пропозиція способів реалізації відібраних варіантів вирішення виховної проблеми;

6) колективне обговорення способів після доповідей всіх груп; надання переваги конструктивним судженням;

7) підбиття підсумків, планування конкретних дій (робота в групах);

8) рефлексія (самоаналіз і самооцінка педагогічними працівниками ходу та результатів теоретичної частини семінарського заняття).

З метою сприяння опануванню педагогами певного методу чи конкретного прийому виховання культури гідності учнів, а також

для розв'язання конкретних ситуацій, які можуть виникнути у цьому процесі, організовувались семінарські заняття з використанням *ділової гри*, яка потребує дотримання таких етапів:

1) *підготовчий* етап (формування команд, груп виконавців та експертів; знайомство з умовами та правилами ділової гри, критеріїв її оцінки, забезпечення необхідного реквізиту, отримання групами конкретних завдань);

2) *основний* етап — проведення «ділової гри», у ході якої кожен учасник виконує свою «роль»;

3) *заключний* етап — презентація результатів, обговорення та загальний аналіз; рефлексія діяльності кожної із груп.

Зауважимо, що, крім розвитку у педагогів відповідальності й активності, вмінь працювати у колективі, у ході «ділової гри» учасники навчались аналізувати виховну ситуацію в контексті проблеми виховання культури гідності учнів, виділяти у цій ситуації предмет дій, мету, засоби та очікувані результати перетворення ситуації; формулювати і ставити завдання, визначати систему педагогічних дій (вибудовувати модель власної поведінки у цій ситуації); здійснювати дії щодо оптимального вирішення завдань виховної ситуації; проводити оцінку та узагальнення отриманих результатів. Практика використання «ділової гри» у методичній роботі засвідчила підсилення позитивного потенціалу цієї форми роботи для підготовки педагогів до виховання культури гідності учнів, який полягає у максимальному наближенні процесу навчання до реальної практики виховної діяльності.

Теоретична частина семінару-практикуму, що організовувалась у формі *змагання*, вимагала дотримання таких основних етапів:

1) виділення двох або декількох груп педагогів для участі у змаганні (приблизно однакових за професійним рівнем та кількісним складом);

2) рівномірний розподіл завдань для всіх груп;

3) визначення єдиних критеріїв оцінювання всіх видів змагальних завдань;

4) організація ходу змагання між групами;

5) підбиття підсумків змагання;

6) стимулювання переможців та обмін досвідом.

Для організації самостійної роботи класоводів та класних керівників щодо опанування методики виховання культури гідності дітей різних вікових категорій, з метою сприяння оптимальному вирішенню виховних ситуацій, що можуть виникнути в організації зазначеного процесу, у ході формувального етапу дослідження використовувався *метод проєктів*, який реалізовувався відповідно до таких етапів:

1) підготовчий етап (аналіз передпроектної ситуації, виділення причин розгортання проєкту, визначення кількості і складу груп учасників, зацікавлених у проєкті);

2) вибір тематики проекту та його назви, визначення очікуваних результатів і критеріїв їх оцінки; виокремлення індивідуальних і групових проектних завдань; визначення механізмів управління проектом;

3) спільна взаємодія щодо виконання проекту, поточний контроль результатів і корекція виконання проектних завдань; організація індивідуального самонавчання в рамках проекту; підготовка звітів (у різних формах представлення) про виконання проектних завдань та отримані результати, співвіднесення їх з очікуваними результатами;

4) заключний етап — презентація та експертиза ходу та результатів проекту.

За такою схемою реалізовувались *інформаційні, практикоорієнтовані, дослідницькі, творчі* та інші види проектів.

Підготовка найбільш досвідчених класних керівників до виховання культури гідності учнів носила характер *самостійної пошукової діяльності*, пов'язаної із вирішенням дослідницьких і творчих завдань. Основними етапами пошуково-дослідницької діяльності педагогів були:

1) визначення загальної теми, об'єкта і предмета дослідження;

2) виявлення і формулювання загальної проблеми;

3) формулювання гіпотез;

4) визначення методів та форм підтвердження висунутих гіпотез, їх практична реалізація, збір авторського матеріалу, оформлення результатів дослідження;

5) презентація та обговорення отриманих результатів індивідуальної пошуково-дослідницької діяльності класних керівників на одній із колективних форм методичної роботи.

У міжкурсовий період методична робота щодо підготовки педагогів до виховання культури гідності учнів завершувалась проведенням *конференції з обміну досвідом використання інноваційних технологій виховання культури гідності дітей та учнівської молоді*, тривалістю 4 години (2 пари). Під час конференції педагогічні працівники висвітлювали власні напрацювання з проблеми виховання культури гідності дітей та учнівської молоді, які згодом презентували на освітянських виставках та шляхом друку у педагогічній пресі.

Достовірність отриманих результатів підтверджена за допомогою методу математичної статистики χ^2 -критерію на основі порівняльного аналізу отриманих діагностичних даних на констатувальному й контрольному етапах дослідно-експериментальної роботи.

Результати контрольного діагностування засвідчили позитивну динаміку сформованості всіх компонентів готовності педагогічних працівників експериментальних навчальних закладів до виховання в учнів досліджуваного феномена, що підтверджує ефективність розробленої Програми підготовки педагогів у системі післядипломної освіти до виховання в учнів культури гідності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алтухова Т. Беседи об етике и имидже / Т. Алтухова // Библиотека. — 1998. — № 2. — С. 39-41.
2. Бартків О. Готовність педагога до інноваційної професійної діяльності / О. Бартків // Проблеми підготовки сучасного вчителя. — 2010. — № 1 — С. 52-58.
3. Бех І. Д. Виховання особистості : У 2 кн. Кн. 1 Особистісно-орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади / Іван Дмитрович Бех. — К. : Либідь, 2003. — 280 с.
4. Бех І. Д. Гідність як духовний геном особистості / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. — 2009. — № 1 (62). — С. 76-89.
5. Бех І. Д. Духовні цінності як надбання особистості / І. Д. Бех // Рідна школа. — 2012. — № 1-2 (985-986). — С. 9-12.
6. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку : навчальний посібник / Іван Дмитрович Бех. — К. : Академвидав, 2012. — 256 с., с. 42.
7. Бех І. Д. Рефлексивно-експліцитний метод у вихованні особистості / І. Д. Бех // Рідна школа. — 2012. — № 12. — С. 3-7.
8. Бех І. Д. Рефлексія в дзеркалі духовності особистості / І. Д. Бех // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : збірник наукових праць. — Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2011. — Вип. 15, кн. 1. — С. 3-15.
9. Бех І. Д. Почуття гідності у духовному розвитку особистості / І. Д. Бех // Психологічні джерела виховної майстерності : навчальний посібник. — К. : Академвидав, 2009. — С. 17-30.
10. Бех І. Д. Формувати у дитини почуття цінності іншої людини / І. Д. Бех. — Педагогіка толерантності. — 2001. — № 2 (16). — С. 16-23.
11. Беляєва О. Б. Що робити, коли... : поради психолога / Олена Беляєва. — К. : Шкільний світ, 2010. — С. 106-110. — (Серія «Психологічна скарбничка»).
12. Білоусова В. О. Теорія і методика гуманізації відносин старшокласників у позаурочній діяльності загальноосвітньої школи : монографія / В. О. Білоусова. — К. : ІЗМН, 1997. — 192 с.
13. Бойбіна Ю. В. Програма «Розвиток самопізнання і впевненості в собі у дітей 10-12 років» / Ю. В. Бойбіна. — Харків : ФОП Лотох М. Г., 2007. — 81 с.
14. Булейко О. М. Дидактичні ігри з правового виховання / О. М. Булейко // Дошкільний навчальний заклад. — 2007. — № 5. — С. 25-29.
15. Виноградова Е. Б. В спорах теряется истина / Е. Б. Виноградова // Научные и технические библиотеки. — 2004. — № 5. — С. 95-102.
16. Виховання культури гідності зростаючої особистості: методика констатувального етапу експерименту : науково-методичний посібник / авт. кол.; за заг. ред. Чорної К. І. — Черкаси : ЧОІПОПП, 2012. — 162 с.
17. Виховні бесіди. 5-8 класи / Упоряд. Л. Шелестова, Ю. Царенко. — 2-ге вид., стереотипне. — К. : Ред. загальнопед. газ., 2005. — 128 с.
18. Вікова та педагогічна психологія : навчальний посібник / О. В. Скрипченко, З. В. Огороднійчук та ін. — К. : Просвіта, 2001. — С. 161.
19. Вінграновський М. С. Вибрані твори / Микола Вінграновський. — К. : Дніпро, 2004. — 832 с. — (Серія «Бібліотека Шевченківського комітету»).
20. Гавлітіна Т. М. Національно-патріотичне виховання підлітків в умовах поза-шкільного навчального закладу : навчально-методичний посібник / Т. М. Гавлітіна. — Рівне : Волинські обереги, 2007. — 220 с.
21. Гавриловец К. В. Воспитание человечности : Книга для учителя / К. В. Гавриловец. — Мн. : Нар. асвета, 1985. — 183 с.

22. Гільбух Ю.З. Шкільний клас: як пізнати і виховати його душу / Ю.З. Гільбух, О.В. Киричук — К.: Психодіагностика і диференційоване навчання, 1994. — С. 115-153.
23. Главацька О. Основи самовиховання особистості: навчально-методичний посібник / Ольга Главацька. — Київ: Кондор, 2008. — 206 с.
24. Грининг Т. История и задачи гуманистической психологии / Т. Грининг // Вопросы психологии. — 1988. — № 4. — С. 161-167.
25. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа / М.С. Грушевський. — К.: Лыбидь, 1991. — 400 с.
26. Декларація про державний суверенітет України: Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 року // Відомості Верховної Ради Української РСР. — 1990. — № 3. — С. 429.
27. Дербеньова Т. Сприйняття і вираження почуттів / Т. Дербеньова // Психолог. — № 46 (94). — 2003. — С. 8-9.
28. Джебелегов А.К. Возрождение / А.К. Джебелегов. — М. — Л., 1925. — 18 с.
29. Диагностика и развитие личностной сферы детей дошкольного возраста. Тесты. Игры. Упражнения / Н.В. Краснощекова. — Ростов н/Д.: Феникс, 2006. — 299 с.
30. Дитина: Методичні рекомендації до програми виховання і навчання дітей від 3 до 7 років / О.В. Проскура, В.У. Кузьменко. — 2-ге видання. — К.: «Богдана», 2004. — С. 57-59.
31. Дичківська І.М. Інноваційні педагогічні технології: навчальний посібник / І.М. Дичківська. — К.: Академвидав, 2004. — С. 247-295.
32. Енциклопедія освіти / головний ред. В.Г. Кремень // Академія педагогічних наук України. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — 1040 с.
33. Єфремцева С.А. Тренінг спілкування для старшокласників / С.А. Єфремцева; за ред. Ю.З. Гільбуха // пер. з рос. — К.: Ін-т психології АПН України, 1994. — 76 с.
34. Журавська Л.М. Соціально-психологічний тренінг: розвиток якостей особистості працівників сфери туризму: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Л.М. Журавська. — К.: Видавничий дім «Слово», 2006. — 312 с.
35. Журба К.О. Зарубіжний досвід виховання культури гідності молодших підлітків в сім'ї / К.О. Журба, І.І. Ананьєва // Педагогічний вісник. — 2012. — № 3. — С. 12-13.
36. Загальна теорія держави і права: Підручник для студентів юр. спеціальностей ВНЗ / за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина — Х.: Право, 2002-324 с.
37. Кант Э. О характере и образе мыслей / Эммануил Кант // Сочинения в 6-ти т. — М.: Мысль, 1966. — С. 540-588.
38. Киричок В.А. Сутність і структура культури гідності молодших школярів / В.А. Киричок // Педагогічний вісник. — 2012. — № 3. — С. 13-15.
39. Козлов Н.И. Как относиться к себе и людям, или Практическая психология на каждый день / Николай Иванович Козлов. — М.: Аст-пресс книга, 2003. — 336 с.
40. Колосарьова Е.Л. Етичне виховання в дошкільному закладі / Е.Л. Колосарьова // Бібліотека вихователя дитячого садка. — 2006. — № 19-29. — С. 46-55.
41. Кондратенко Л. Розумові здібності дитини: Диферен. — діагност. довід. психолога школи I ступеня / Лариса Кондратенко. — К.: Главник, 2004. — 112 с. — С. 38-41. — (Психол. інструментарій).
42. Кононко О.Л. Плекаємо в малечі почуття самовартісності / Олена Леонтіївна Кононко. — Х.: Ранок, 2008. — 141 с.

43. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості / Олена Леонгіївна Кононко. — К. : Освіта, 1998. — 256 с.
44. Конституційне право України / за ред. В. Ф. Погорілка — К. : Наукова думка, 2002. — 315 с.
45. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії ВР 28 червня 1996 року. — К. : Юрінком, 1996. — 80 с.
46. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Голос України. — 1996. — 13 липня.
47. Корчак Я. Как любить ребенка : Книга о воспитании / Януш Корчак // пер. с польского. — М. : Политиздат, 1990.
48. Кравченко В. В. Конституційне право України : Навчальний посібник // В. В. Кравченко. — К. : Атіка, 2000. — С. 91.
49. Кравченко Г. В. Принципы и содержание воспитания достоинства человека (опыт земской гимназии) / Г. В. Кравченко // Стратегия воспитания в образовательной системе России. — М. : Педагогика, 2004. — С. 420-425.
50. Кульчицька О. І. Моральне виховання дошкільників / О. І. Кульчицька. — К. : Знання, 1967. — 32 с.
51. Лебедова В. Дзвінок з минулого / Віра Лебедова. — К. : Веселка, 1991.
52. Макогон К. Діагностика готовності педагогів до пошукової діяльності / К. Макогон // Рідна школа. — 2002. — № 1. — С. 27-29.
53. Малахов В. А. Етика: Курс лекцій : Навчальний посібник / Віктор Аронович Малахов. — К. : Либідь, 2004. — 384 с.
54. Маруніна Г. Г. Культура гідності старших дошкільників : констатувальний етап дослідження / Г. Г. Маруніна // Педагогічний вісник. — 2012. — № 3. — С. 15-17.
55. Маценко Ж. М. Духовність : феномен психології та об'єкт виховання / Ж. М. Маценко. — К. : Освіта України, 2010. — 100 с.
56. Миранделла П. Речь о достоинстве человека / П. Миранделла // История эстетики. — М., 1962. — Т. 1. — С. 249-293.
57. Мовчан В. С. Етика: Книга для учителя : Навчально-методичний посібник / В. С. Мовчан. — К. : Знання, 2008, — 303 с.
58. Мотылёва И. В. Проектная деятельность в школе / И. В. Мотылёва // Воспитание школьников. — 2011. — № 5. — С. 41-45.
59. Назаренко Г. А. Підготовка педагогів до виховання культури гідності учнів : діагностико-констатувальний етап дослідження / Г. А. Назаренко // Педагогічний вісник. — 2012. — № 3. — С. 8-10.
60. Олійник В. Ф. Емоційно-вольовий розвиток першокласників / В. Ф. Олійник, С. Д. Максименко // Практична психологія і соціальна робота. — 2001. — № 4. — С. 60-70.
61. Педагогічний словник для молодих батьків / Ред. кол. І. Д. Беха, О. М. Докукіна, В. Г. Постовий та ін. — К. : Інститут проблем виховання АПН України; Держ. Центр соц. служб для молоді, 2002. — 348 с.
62. Печей А. Человеческие качества / А. Печей. — М. : Прогресс, 1985. — 312 с., с. 31.
63. Підласий І. П., Педагогічні інновації / І. П. Підласий, А. І. Підласий // Рідна школа. — 1998. — № 12.
64. Пізнай себе : Уроки для підлітків / Упоряд. Т. Гончаренко. — К. : Ред. загальнопед. газ., 2005. — 128 с.
65. Плавич В. П. Убежденность : философско-социологический анализ / В. П. Плавич. — К. : Либідь, 1991. — С. 10-125.
66. Практическая психология в вузе и школе / С. Б. Бажутина, Г. Г. Воронина, И. П. Буллах — Луганск : Янтарь, 2000. — 113 с.

67. Психологічний словник / Авт. — уклад. : В. В. Синявський, О. П. Сергєєнкова; За ред. Н. А. Побірченко. — К. : Науковий світ, 2007. — с. 141.
68. Пулмен Д. Достоинство человека, боль и страдание / Д. Пулмен // Человек. — 2001. — № 3. — С. 104-114.
69. Разум сердца: Мир нравственности в высказываниях и афоризмах / Сост. В. Н. Назаров, Г. П. Сидоров. — М. : Политиздат, 1989. — 605 с.
70. Рибалка В. В. Аксиологічні основи психологічної культури особистості : навчально-методичний посібник / Валентин Рибалка — К. : АПН України, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих; Ін-т обдарованої дитини; АПН і МОН України, Укр. наук. — метод. центр практ. психології і соц. роботи; Чернівці : «Технодрук», 2009. — 228 с.
71. Рибалка В. В. Теорії особистості у вітчизняній психології : навчальний посібник / Валентин Рибалка. — К. : ІПППО АПН України, 2006. — 530 с.
72. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / Карл Роджерс. — М. : Прогресс, 1998. — 489 с.
73. Роджерс К. К науке о личности / К. Роджерс // История зарубежной психологии. Тексты. — М. : МГУ, 1986. — С. 200-231.
74. Розалевич Л. І. Моральне виховання дітей дошкільного віку / Л. І. Розалевич // Дошкільний навчальний заклад. — 2010. — № 7 (43). — С. 28-46.
75. Роттердамский Э. О воспитании детей / Эразм Роттердамский // Образ человека в зеркале гуманизма : мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV-XVII вв.). — М., 1999. — С. 246-296.
76. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права / Ж.-Ж. Руссо // Педагогические сочинения : В 2-х т. / под ред. Г. Н. Джибладзе. — М. : Педагогика, 1981. — Т. 2. — С. 170-177.
77. Снина И. Е. О такте и мастерстве (беседы с молодыми педагогами) / Иван Емельянович Снина. — К. : Рад. шк., 1976. — 167 с.
78. Сковорода Г. Стихотворения. Песни. Диалоги. Трактаты. Притчи. Прозаические переводы. Письма / Григорий Сковорода. — К. : Наукова думка, 1983. — 542 с.
79. Сластенин В. А. Педагогика. Инновационная деятельность / В. А. Сластенин, Л. С. Подымова. — М. : Магистр, 1997. — 223 с.
80. Словарь по этике / Под ред. А. А. Гусейнова, И. С. Кона. — М. : Политиздат, 1989. — 447 с.
81. Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / ред. А. Й. Капська, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухова. — К., 2000. — 260 с.
82. Смирнова Е. Е. Познаю себя и учусь управлять собой. Программа уроков психологии для младших подростков (10-12 лет) / Е. Е. Смирнова. — Спб. : Речь, 2007. — 216 с.
83. Стаднік Н. В. Виховання відповідальності в шестирічних першокласників у позаурочній роботі : навч.-метод. посібник / Н. В. Стаднік. — Біла Церква, 2007. — 118 с.
84. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. / В. О. Сухомлинський. — К. : Рад. школа, 1976. — Т.1. — 654 с.
85. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. / В. О. Сухомлинський. — К. : Рад. кола, 1997. — Т.4. — 637с.
86. Сухомлинський В. О. Вічна тополя : Казки. Оповідання. Етюди: Для молодшого шкільного віку / Упоряд. О. Сухомлинської; заг. ред., передм. Д. Чередниченка. — К. : Генеза, 2003. — 272 с. : іл. — (Нова шк. 6-ка).
87. Сухомлинський В. О. Квітка сонця : Притчі, казки, оповідання / В. О. Сухомлинський // пер. Д. С. Чередниченка. — Х. : ВД «ШКОЛА», 2009. — 240 с.
88. Сухомлинський В. О. Людина — найвища цінність / Василь Олександрович Сухомлинський // Вибрані твори: В 5 т. — К. : Рад. школа, 1976. — Т. 5. — С. 446-472.

89. Тофтул М. Г. Етика : навчальний посібник / М. Г. Тофтул. — К. : Видавничий центр «Академія», 2005. — 416 с.
90. Удовицька С. В. Виховання гідності молодших підлітків у позаурочній діяльності загальноосвітньої школи : автореф. дис. на здобуття ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / С. В. Удовицька. — Київ, 2010. — С. 6.
91. Ульянкова У. Ф. О дифференцированной подготовке детей к школе / У. Ф. Ульянкова // Вопросы психологии. — 1984. — № 5. — С. 61-64.
92. Уруський В. І. Методичний посібник / В. І. Уруський. — Тернопіль : ТОКШ-ПО, 2005. — 96 с.
93. Уруський В. І. Формування готовності вчителів до інноваційної діяльності / В. І. Уруський. — Тернопіль : ТОКШПО, 2005. — 96 с.
94. Философский словарь / Под ред. И. Фролова. — М. : Политиздат, 1987. — 590 с.
95. Фопель К. Психологические группы : Рабочие материалы для ведущего: Практическое пособие / К. Фопель // пер. с нем. — 3-е изд., стер. — М. : Генезис, 2001. — 256 с.
96. Фромм Э. Человек для себя / Эрих Фромм. — Мн. : Коллегиум, 1992. — 253 с.
97. Хоружа Л. Л. Етичний розвиток педагога : навчальний посібник / Людмила Леонідівна Хоружа. — К. : Академвидав, 2012. — 208 с. — (Серія «Альма-матер»).
98. Хоружа Л. Л. Проектна культура вчителя : етичний компонент / Людмила Хоружа // Шлях освіти. — 2005. — № 2. — С. 11-15.
99. Хухлаєва О. В. Тропинка к своему Я : уроки психологии в начальной школе (1-4) / О. Хухлаєва. — М. : Генезис, 2004. — 303 с.
100. Чиренко Н. В. Середовище дитячого об'єднання як чинник виховання власної гідності підлітка / Н. В. Чиренко // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Формування світоглядної позиції підлітків у дитячих об'єднаннях», (м. Київ, 16-17 листопада 2011 р.) / Інститут проблем виховання НАПН України. — К. : Університет менеджменту освіти НАПН України, 2011. — С. 70-74.
101. Чорна К. І. Використання рефлексивно-експліцитного методу у вихованні гідності старшокласників / К. І. Чорна // Педагогічний вісник. — 2013. — № 1-2. — С. 33-34.
102. Чорна К. І. Сутність гуманізації виховного процесу як пріоритетної умови становлення культури гідності зростаючої особистості / К. І. Чорна // Педагогічний вісник. — 2012. — № 3. — С. 6-8.
103. Шкільна І. М. Виховання культури гідності старших підлітків: констатувальний етап дослідження / І. М. Шкільна // Педагогічний вісник. — 2012. — № 3. — С. 10-12.
104. Ярулов А. А. Критерияльно-ориентированная диагностика и культура интегративного управления / А. А. Ярулов // Школьные технологи. — 2005. — № 3. — С. 132-148.
105. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Карл Ясперс // пер. с нем. — М. : Политиздат, 1991. — 527 с. — (Мыслители XX в.)
106. Яшнова О. А. Успешность младшего школьника / Оксана Александровна Яшнова. — М. : Академический Проект, 2003.
107. Dailey R. Confirmation and adolescent development: The relationship between parental confirmation and adolescent self-esteem, identity, and openness: Dissertation — «Communication, Developmental psychology, Personality» / M., Ph. D. Rene Dailey. — Santa Barbara : University of California, 2005. — 240 p.
108. Galvinhill M. Self-esteem as a mediator between the quality of interpersonal relationships in the family and children's social acceptance by peers: Dissertation —

- «Social psychology, Psychotherapy, Personality» / Marcia Lea Galvinhill. — Ohio : University of Cincinnati, 2001. — 77 p.
109. Guy R. A theoretical-educational approach of developing positive self-esteem in children by implementing the theories of Transactional Analysis in the context of the family / Ed. D. Ronald Guy. — New Orleans Baptist Theological Seminary, 1977. — 225 p. — («Academic guidance counseling, Psychotherapy»).
 110. Kuperfish Sh. Parental favoritism, self-esteem and locus of control: Dissertation — «Psychotherapy» / Sharon Kuperfish. — San Francisco : Alliant International University, 2005. — 73 p.
 111. Levy S. Compensatory contribution of grandparents to their grandchildren's psychological well-being as measured by self-esteem: Dissertation — «Psychotherapy» / Ph. D. Sigalit Levy. — New York : Adelphi University, The Institute of Advanced Psychological Studies, 2004. — 107 p.
 112. Schwartz S. Toward a Uniwesal Psychological Structure of Human Values / S. Schwartz, W. Bilski // J. of Psychology and Social Psychology. — 1987. — 550-562.

Наукове видання

**Журба Катерина Олександрівна,
Киричок Віра Андріївна,
Маруїна Галина Георгіївна,
Назаренко Галина Анатоліївна,
Роговець Олена Володимирівна,
Чорна Катерина Іванівна,
Шкільна Ірина Миколаївна**

**ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ ГІДНОСТІ ДІТЕЙ
ТА УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ В ПОЗАУРОЧНІЙ
ДІЯЛЬНОСТІ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ
НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ**

Методичний посібник

Під загальною редакцією Чорної К.І.

Технічний редактор *О.М. Корнілов*
Комп'ютерна верстка *В.М. Яценко*
Редактор *В.Г. Кошова*
Оформлення обкладинки *К.А. Бобровницька*

Видано державним коштом. Продаж заборонено.

Підп. до друку 27.09.2014. Формат 60x84¹/₁₆.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. др. арк. 15,04.
Замовлення № 2453. Наклад 300 прим.

Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс-ЛТД»
Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 195 від 21.09.2000.
25006, м. Кіровоград, вул. Декабристів, 29
тел./факс (0522) 22-79-30, 32-17-05
E-mail: design@imex.kr.ua